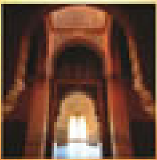
(Medeniyetü'l-Arab)

Abdurrahman Fehmi Efendi

İslam Medeniyeti Tarihi

Hazırlayanlar

Prof. Dr. Hüseyin ELMALI

Yrd. Doç. Dr. Cüneyt EREN

İSLAM MEDENİYETİ TARİHİ (MEDRESETÜ'L-'ARAB)

ABDURRAHMAN FEHMÎ EFENDİ

İSLAM MEDENİYETİ TARİHİ (MEDRESETÜ'L-'ARAB)

ABDURRAHMAN FEHMÎ EFENDİ

Notlarla Sadeleştirip Yayına Hazırlayanlar:

Prof. Dr. Hüseyin ELMALI
Yrd. Doç. Dr. Cüneyt EREN

İzmir / 2005

İSLAM MEDENİYETİ TARİHİ (MEDRESET'U-'L ARAB)

Editör
Dr. Faruk VURAL

Kapak
Engin ÇİFTÇİ

Mizanpaj
Sedat YAZILITAŞ

ISBN
975-6079-11-8

Yayın Numarası
12

Basım Yeri ve Yılı
Çağlayan Matbaası / İZMİR Tel: (0232) 252 20 96
Ağustos 2005

Genel Dağıtım
Gökkuşağı Pazarlama ve Dağıtım
Alayköşkü Cad. No: 12 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: (0212) 519 39 33 Faks: (0212) 519 39 01

Yeni Akademi Yayınları
Emniyet Mahallesi Huzur Sokak No: 5
34676 Üsküdar/İSTANBUL
Tel: (0216) 318 42 88 Faks: (0216) 318 52 20
www.yeniakademiyayinlari.com

İÇİNDEKİLER

Üçüncü Bölüm

Dördüncü Bölüm

Beşinci Bölüm

ÖNSÖZ

İslam medeniyeti içerisinde Osmanlı döneminin çok özel bir yeri vardır. Osmanlılar yaklaşık altı asırlık bu dönemde askeri ve siyasi alanda olduğu gibi kültürel alanlarda da önemli başarılar elde etmişlerdir. Osmanlı dönemi Arap edebiyatı alanında, her ne kadar bazı yazarlarca geçmiş asırlara göre sönük kabul edilse de, bu dönemde de, gerek genel İslami bilimlerde ve gerekse Arap Dili ve Edebiyatı, Mantık, Felsefe vb. alanlarda çok sayıda eser ortaya konulmuştur. Yine bunların çoğunun şerh ve haşiye türü eserler olduğunu ileri sürüp, o dönemin çalışmalarını küçümsemek isteyenler olsa da – şerh ve haşiye de olsa – bütün bunların yoğun bir çalışma ve düşünce ürünü olduklarında şüphe yoktur.

Şu bir gerçektir ki Arapça öğretimi, Osmanlı medreselerinde hep birinci sırada yer almıştır. Arap edebiyatı, şiir ve nesir olarak bütün türleriyle bu medreselerde okutulmaya çalışılmıştır. Osmanlı Sultanları da – özellikle beli bir dönemden sonra bütün Müslümanların halifesi olarak – bu tür çalışmalara her türlü desteği vermişlerdir. Ancak o dönemde yazılan ve birçoğu kütüphanelerimizin tozlu rafları arasında neşredilmeyi bekleyen bu ecdat yadigârı eserlerin ekserisi, dönemin şartları gereği, Arapça olarak kaleme alınmış eserlerdir. Türkçe olarak yazılmış olanları oldukça azdır. Ki bu durum da aslında Arapçaya verilen önemi göstermektedir.

Osmanlılar döneminde, özellikle Tanzimat'tan sonra her alanda olduğu gibi telif alanında da önemli bir atılım yapılmıştır. Bu, hem içerik ve hem de dil yönünden olmuştur. Daha önceleri eserlerini Arapça ve klasik tarzda yazan müellifler bu dönemden sonra Türkçe olarak ve yeni usullerle yazmaya başlamışlardır. Özellikle on dokuzuncu asrın sonlarıyla yirminci asrın başlarında Arapça öğretimi konusunda yeni yöntemler araştırılmaya başlanmış ve bu alanda Türkçe olarak çok sayıda Arap grameri kitapları kaleme alınmıştır.

Ancak Arap dili ve edebiyatı alanında yapılmış çalışmalar diyebileceğimiz bu Türkçe çalışmalardan, dil yönünden günümüz Türkçesine göre anlaşılması oldukça zor bir dille yazılmış olmalarının yanında, Osmanlıca olarak basıldıkları için günümüz gençliği tarafından, özellikle Osmanlıca bilmeyenler tarafından okunup istifade edilememektedirler. Bu da, yeni nesillerin seleflerinin çalışmalarından, onların kültür mirasından yararlanamaması gibi bir durumun ortaya çıkmasına ve yapılacak çalışmaların ecdadın attığı temeller üzerine bina edilme yerine, sıfırdan başlama gibi bir durumla karşı karşıya gelmelerine sebep olmaktadır. Bu durum, tabir caizse tarihin zaman kaybı demektir. Bunun için Osmanlı döneminde yapılan çalışmaların gerek sadeleştirme ve gerekse transkripsiyon yoluyla günümüz bilim dünyasına kazandırılması çok önemlidir. Bu, hem ecdadın mirasından yararlanmamızı sağlayacak, hem de geleceğe yönelik çalışmalarımızı geçmişimizin birikimleri üzerine devam ettirmemize ve böylece şairin dediği gibi "kökü mazide olan ati" olmamıza vesile olacaktır.

İşte bu amaçla sadeleştirmesini sunduğumuz, Abdurrahman Fehmi'nin "Medresetü'l-'Arab" adlı eseri, muhtemelen Arap edebiyatı tarihi alanında Türkçe olarak yazılmış ilk kitaptır. Müellifin "*Medresetü'l-'Arab -Arap Medresesi*" adını verdiği ve bir bakıma İslam Medeniyeti Tarihi mahiyetindeki bu kitabı, büyük kısmı itibariyle de bir Arap edebiyatı tarihidir. Pek tanınmamış olmakla birlikte Prof. Dr. Nihad M. Çetin'in de belirttiği gibi "ölçülü ve zamanına göre oldukça doğru bilgiler veren bir kitaptır."

1304/1888 İstanbul'da basılmış olan eserin, günümüze kadar pek az nüshası kalmıştır. Sadece bazı kütüphanelerde bulunmaktadır. Dolayısıyla çok nadir bulunan eserlerdendir. Basılmış olmasına rağmen sanki yazma eserler gibidir. Her yerde bulunmamaktadır. Bu nedenle ilmî usuller çerçevesinde sadeleştirilerek yayınlanması tarafımızdan uygun görülmüştür.

Eserin okuyucular tarafından daha kolay anlaşılması için imkânlar ölçüsünde her türlü çaba harcanmıştır. İlmi ölçütler çerçevesinde bazı tasarruflarda bulunulmuştur. Örneğin:

a. Üslubu zamanına göre oldukça akıcı olmasına rağmen, yer yer anlaşılması güç cümlelerle doludur. Üslubunu mümkün oldukça koruyarak sadeleştirme yoluna gidilmiş, kimi uzun cümleler, kolay anlaşılması için bölünmüştür.

b. Eserde ara başlıklar yoktur. Bu da anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Bunun için mümkün olan yerlere tarafımızdan ara başlıklar konulmuştur.

c. Çok az -birkaç yer- dışında eserde dipnot kullanılmamıştır. Verilen bilgilerin kaynağı gösterilmemiştir. Dolayısıyla mümkün oldukça müellifin verdiği bilgilerin kaynakları gösterilmiş ya da konuyla ilgili daha fazla bilgi edinilebilecek kaynaklara dipnotlarda işaret edilmiştir. Müellifin verdiği bilgiyle kaynaklar arasında farklılık varsa ona da işaret edilmiştir.

d. Eserde sadece metinleri verilen şiirler, atasözleri ve diğer Arapça ve Farsça ibarelerin tercümeleri de yapılmıştır. Kaynakları gösterilmiş, divanları bulunmayan şairlerin beyitleri de diğer temel kaynaklardan araştırılarak yerlerinin tespitine çalışılmıştır.

e. Eserde sadece isimleri geçen şahısların ölüm tarihleri de gösterilip haklarında kısa bilgiler verilmiş veya bilgi bulunan kaynak ve çalışmalara işaret edilmiştir.

f. Eserin kısaca tanıtımı yapılmış, eser hakkında ileri sürülen iddiaların bizim tespitlerimizle uyuşmadığı gösterilmiş ve eserin temel kaynakları tespit edilmiştir. Ancak müellif hakkında kaynaklarda fazla

bilgi bulanamadığından Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'nde verdiği kısa bilgi ve bu konuda en derli toplu bilgiyi vermiş bulunan Hulusi Kılıç'ın T.D.V. İslam Ansiklopedi'sindeki *'Abdurrahman Fehmi'* maddesinde verdiği bilgilerle kifayet edilmiştir.

g. Müellif eserini *Medresetü'l-'Arab* adıyla yayınlamış olsa da, gerek eserin içeriği ve gerekse metin içinde bu ifadeyi İslam medeniyeti anlamında kullandığı tespit edildiğinden, eserin *İslam Medeniyeti Tarihi* adıyla yayınlanması uygun bulunmuştur.

h. Son olarak esere konu indeksi ve karma indeks eklenmiş, böylece eserin günümüz ilmî usulleri çerçevesinde ilim âleminin hizmetine sunulması sağlanmıştır. Ecdadın eserlerinden birini gün yüzüne çıkarmak ve genç nesilleri atalarının ilim ve irfanıyla buluşturmak amacıyla yaptığımız bu mütevazı çalışmanın başta öğrencilerimiz olmak üzere konuyla ilgilenenler için yararlı olmasını diler, bu çalışmanın basımını üstlenen *Kaynak Kültür Yayın Grubu* içinde yer alan *Yeni Akademi Yayınevi*'nin yetkililerine ve bütün çalışanlarına ayrı ayrı teşekkür ederiz.

Prof. Hüseyin ELMALI
Yard. Doç. Dr. Cüneyt EREN

ABDURRAHMAN FEHMÎ EFENDİ, HAYATI VE ESERLERİ

Abdurrahman Fehmî Efendi, son dönem Osmanlı âlimlerindendir. Edebî kişiliği ve devlet adamlığı yönüyle ün kazanmış bir şahsiyettir. Ancak hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Doğum tarihi de bilinmemektedir. Muhtemelen Manastır'da doğmuştur. Çünkü Bursalı Mehmed Tahir'in verdiği bilgilere göre ilk tahsilini Manastır'da, babası Manastır köylerinden Kaytalılı Talib Faikî Efendinin yanında yapmış, İstanbul'da da tamamlamıştır.

Mekteb-i Hukuk'ta edebiyat hocalığı yapmış olan Abdurrahman Fehmî Efendi, Türkçenin yanında; Arapça, Farsça ve Fransızcayı çok iyi bildiği ve her üç dilin de edebiyatına vakıf olduğu söylenmektedir.

Başta hocalık olmak üzere muhtemelen devlet kademelerinde çeşitli görevlerde bulunmuştur. Son olarak Diyarbakır valiliği yapmıştır. Bu görevden azledilmiştir. İstanbul'a dönerken 1904 yılında Urfa'da vefat edip oraya defnedilmiştir.

ESERLERİ

Abdurrahman Fehmî Efendinin elimize ulaşmış üç eseri vardır. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz sadeleştirdiğimiz *Medresetü'l-'Arab*'tır.

Medresetü'l-'Arab, her ne kadar *Medresetü'l-'Arab* -(Arab Okulu) unvanını taşısa da, genel hatlarıyla bir İslam Medeniyeti tarihi özelliğinde tasarlanmış bir çalışmadır. Kanaatimize göre eseri ilmî bir şekilde ilk defa incelemiş olan Prof.Dr. Nihad M. Çetin, eser hakkında şunları söylemektedir:

"Arap Edebiyatı tarihi diyebileceğimiz Türkçe eserlerin muhtemelen ilki, Abdurrahman Fehmi'nin *Medresetü'l-Arab* (İstanbul, 1304/ 1888)'ıdır. Müellifin 'İslam medeniyeti tarihi' manasında 'Arap medeniyeti tarihi' şeklinde düşündüğü bu muhtasar eserin neşredilmiş bulunan birinci kısmı, dilin mahiyeti ve Arapçanın diğer diller arasındaki yeri, Arap dili gramerinin doğuşu, Basra ve Kûfe dil mektepleri, lügat ilminin tarihçesi, belli başlı mümessilleriyle şiir ve nesir, tarih ve coğrafya, riyaziye ve hey'et sahalarındaki müellifler ve eserlerine tahsis edilmiştir. Büyük kısmı itibariyle bir edebiyat tarihi olan bu eser, pek tanınmamış olmakla beraber, ölçülü ve zamanına göre oldukça doğru bilgiler veren bir kitaptır[1].

Bursalı Mehmed Tâhir, Osmanlı müelliflerinde -kimden ve hangi eserden alındığını belirtmeden- bu eserin Fransızcadan genişletilerek tercüme edilmiş olduğunu söylese de, sadeleştirme esnasında yaptığımız karşılaştırmalarda bu iddianın doğru olmadığı açıkça görülmüştür. Nitekim Hulusi Kılıç haklı olarak İslam Ansiklopedisinde buna dikkat çekerek bu iddiayı reddetmiştir.[2] Bizim tespitlerimize göre müellif'in Fransızca

[1] Çetin Nihat, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul, 1973, s. VI-VII.

[2] Hulusi Kılıç bu hususta şunları söylemektedir. "Bursalı Mehmed Tahir, kimden ve hangi eserden tercüme edildiğini belirtmeden, bu eserin, -Fransızcadan tevsian mütercem- olduğunu, Mükrimim Halil Yınanç ise Sedillot'dan alındığını söylemektedir. Ancak Abdurahman Fehmi'nin böyle bir tercümeden söz etmeyerek eseri bizzat etrtib ettiğini ifade etmesi metin içerisinde yer yer kendilerinden nakiller yaptığı Gustave le Bon ve Louis Sedillot gibi yazarları tenkit etmesi, Sedillot'un *Histoire des Arabes* adlı eserinde medeniyet ve ilimler tarihine ayırdığı kısmın 107 sayfa, *Medresetü'l-'Arab*'ın sadece birinci cüzünde bu konunun 224 sayfa tutması, ayrıca Sedilyot'da bulunmayan birçok konuyu ihtiva etmesi, kaynakları arasında İbn Haldun *Mukaddimesi*'nin tercümesi gibi bazı kitapları zikretmesi vb. hususlar dikkate alınırsa eserin tercüme değil, telif olduğu sonucuna varılabilir. Bkn. Kılıç Hulusi, Abdurahman Fehmi, T.D.V.İ.A., I, 161

yazılmış eserlerden yararlanmış olması da mümkündür. Bu da gayet normal bir şeydir. Esasen kendisi de eserinde bu konuda Fransızca olarak yazılmış bazı eserlerden bahsetmekte ve onları takdir ettiğini de söylemekle birlikte eleştiride bulunmaktan da geri kalmamıştır. Örneğin şöyle der:

'Sedilyu'nun Arap Medeniyeti tarihini araştırma ve tenkitte gösterdiği gayret takdire şayandır. Fakat Arapça ilimlerinin inceliklerini ihata için gerekli olan sebeplerin tümüne sahip olmadığındandır ki o gibi ufak bir yanılgıya ve mersiyenin tercümesinde de birtakım hatalara düşmüştür. Söz konusu tarihçinin bu hatası, necip Arap toplumunun şayan-ı takdir olaylarının ortaya koyma ve açıklama hususundaki gayret ve iyi niyetine ve özellikle Arapçanın, bizden daha uzak bir ecnebisi bulunması (hasebiyle kendisine) karşı tenkite sebep olamaz. Fakat İslam milletlerinden Arap medeniyeti tarihini telif edeceklerin, Arapça ilimlerine vakıf ve bu konuda bilgi sahibi mütehassıslardan olmaları gerekir. Yalnız Arapçadan veya Fransızcadan meâlen tercüme ile iktifa olunduğu bir durumda ufak hatalar Sedilyu'nun hatasından daha büyük bir hata suretini alır… Adı geçen Sedilyu'nun yanılma ve hatası manzûmenin tercümesine inhisar etmeyerek bazı kabile ve şair isimleri ve sıfatlarıyla tarihlerinde de dikkatsizlik eserleri görülmektedir. Son zamanlarda neşrolunan Medeniyet-i Arabiyye Tarihi müellifi Göstav Lebon'da ise Sedilyu'dan daha fahiş hatalar görülmektedir. Hele yukarıda, Tarafe'nin naklettiğimiz kaside tercümesi, gerçekten Tarafe'nin olduğunu iddia etmeye cesaret olunamayacak dereceye getirilmiştir[3].'

Bizim eseri sadeleştirip kaynaklarını tespite çalışırken, yaptığımız karşılaştırmalar sonucundaki tespitlerimize göre müellif eseri telif ederken, yabancı dilde yazılmış eserlerden yararlanmakla birlikte, büyük ölçüde Arapça kaynaklardan özellikle de Katib Çelebi'nin *Keşfu'z-Zünûn*'u ve İbn Haldun'un *el-Mukaddime*'sinden yararlanmıştır. Verdiğimiz dipnotlar karşılaştırıldığında bu husus okuyucular tarafından da açıkça anlaşılacaktır.

---

[3] Abdurrahman Fehmî, *Medresetü'l-'Arab*, s. 164.

Müellifin bazı ifadelerinden, eserini oldukça kapsamlı bir şekilde yazmayı tasarladığı ancak işin içerisine girince bunun zorluğunu anlayarak bundan vaz geçtiği anlaşılmaktadır. Bu konuda şöyle demektedir:

'Biz, kendimizce emin olduk ki bir Medresetü'l-'Arab, yani; İslam medeniyeti yazmak birçok seneler araştırmaya, hem de yalnız bu işe bütün vaktini vererek araştırmaya, ihtiyaç duyarmış. Böyle bir kitap tertip eylemek fikrinin ilk ortaya çıkışında -doğrusunu söyliyeyim- cesaretim pek büyüktü. Fakat kaynaklara müracaat ile geniş araştırmaya mecbur oldukça o cesaretin yerini bir hayret alarak, bu işin büyük bir iktidar ve emeğe muhtaç olduğunu anladım.[4].'

Yine müellif, çalışması ile ilgili kendi kritiğini yaparken; İslam medeniyetinin sayfalara sığmayacak kadar geniş bir yelpazeye sahip olduğunu, dolayısıyla bu çalışmanın böylesi bir medeniyeti olduğu gibi yansıtmasının mümkün olmayacağını itiraf sadedinde şöyle der:

'Hazır sırası gelmişken arz edeyim ki (Medresetü'l-'Arab), İslam medeniyetinin o sonsuz denizinden bir damla yerini bile tutmaz. Bu cihetle bu tarih bölümünün de -diğer bölümler gibi- yetersiz olduğunu itiraf eylerim.[5]'

Medresetü'l-'Arab altı bölümden oluşmuştur. İlk bölüm; dil olgusunu işler. Bu bağlamda, dilin doğuşu, mahiyeti ve çeşitleri ele alınır. Arapçanın diğer diller arasındaki yeri ve özelliği ele alınır.

İkinci bölümde; Arap gramerinin doğuşu, Arapça cümle kuruluşu ve nahiv konusu ele alınmış, bu meyanda nahvin meşhur kurucuları, Basra ve Kûfe ekolleri ile müteahhir dilbilimciler ve bu ekollerin ileri gelen önderleri incelenmiştir.

Üçüncü bölümde; lügat ilmi incelenmiş, lügat ilminin tarihçesi, tarifi, kısımları ile lügat ilminin imamları ve en meşhur lügat kitapları ele alınmıştır.

---

[4] Abdurrahman Fehmî, *a.g.e.*, s. 298.
[5] Abdurrahman Fehmî, *a.g.e*, s. 298.

Dördüncü bölümde; edebiyat ve edebiyatın ana iki kolu olan şiir ve nesir ile Belagat, hikâye ve mesel konularına yer ayrılmış, Cahiliye ve İslami dönem şairleri, Arap nesri ve başlıca temsilcileri, Belagat ilmî ve başlıca Belagat kitapları, hikâye ve mesel kitapları ve yazarları ele almış ve bu alanda yapılmış olan çalışmalara ışık tutulmuştur.

Beşinci bölümde; tarih ve coğrafya ilimleri, kısımları, meşhur Arap tarihçi ve coğrafyacıları ile bu alanlarda yazdıkları kitapları incelenmiş.

Altıncı ve son bölümde ise; matematik ve astronomi bilimleri ile bu alanda ün kazanmış müellif ve eserleri tanıtılmış.

Bu eserden başka, müellifin *Tedrisât-ı Edebiye* ve el-Cürcânî'nin meşhur *et-Ta'rîfât* adlı eserinin tercümesi olan *Ta'rifât Tercümesi* adlı eserleri vardır. Müellif, Matbu olan bu üç eser dışında, *el-Miftah* ve Mekteb-i Hukukun II. sınıfında okutulmak üzere hazırlandığı söylediği *Usûl-i Hitâbet* adlı iki kitabından daha bahsediyor da, bu eserler hakkında henüz bir bilgiye ulaşılamamıştır[6].

[6] Geniş bilgi için bkz. Kılıç Hulusi, Abdurrahman Fehmî md. T.D.V.İ.A., I, 162.

MÜELLİFİN ÖNSÖZÜ

Dünyanın en büyük kıtalarında hüküm sürmüş olan necip İslam toplumunun insanlık âlemine sunduğu marifet cevherleri, dünya kamuoyunun dikkatini günden güne ve gayet parlak bir şekilde çekmektedir.

Bu durumun sonucu olarak son devir Avrupalı araştırmacılar tarafından İslam medeniyetinin sırları ve onu kuşatan geniş bir ufuk keşf olunmuştur. Bunun süratle ortaya çıkması, neticesinde, gaflet uykusunda olan nice şahısları uyandırmaya başlamıştır.

Yüce İslam hilafetiyle süreklilik kazanan o irfan mahsulünün şanlı varisleri biz olduğumuz hâlde İslam medeniyetine tamamen vakıf olduğumuzu ümit edemeyiz.

Gerçi "Ulûmu Âliye" *-alet ilimleri* ve "Ulûmu 'Âliye" *-yüksek bilimler* ile meşgul olan değerli zatlar şanlı İslam toplumunun medeniyetinin mükemmelliğine vakıftırlar. Fakat bu vukûfiyet sadece bir sınıfa mahsustur. Bununla birlikte, bunlar da bütün ilim dallarını ihata etmiş değillerdir.

Biz ki Müslümanız. Hz. Muhammed (s.a.s.)'in getirdiği dinle bahtiyarız. İslam medeniyetinin -mümkün olduğu kadar- inceliklerini, İslam ilim dallarının nasıl geliştiğini herkesten daha ziyade bilmek zorundayız. Zira ilerleme, ahlak ve görüşlerimizi düzeltmede -bize örnek olması bakımından- buna muhtacız.

En samimî arzuları devlet ve memleketin imar vasıtalarını temin etmekle halkın refahını artırmak cihetine matuf olan Yüce Halife Hazretlerinin, özellikle edebiyat ve fen bilimlerini terakki ettirmekte olan yüce ve değerli teşvikleri sayesinde bunca telif erbabı ve güçlü kimseler yetişti ki -gönülleri süsleyen bu irfan döneminde- şu aciz yazarı da umumun götürdüğü şevk ve coşkunluk saikıyla haddim olmayarak, bu mühim hizmeti yerine getirmeye cesaretle "*Medresetü'l-'Arab*" *-İslam Medeniyeti* [7] adını verdiğimiz şu kitabı hazırlamaya süratle başlıyorum.

Baskı ve neşrini kolaylaştırmak için, kitabı ciltlere bölerek, altı bölümden ibaret olan bu cildi neşrettim. Yanlışlık ve hatalarımın niyetimin samimiliğine bağışlanacağını ümit ederim. Yardım Yüce Allah (c.c)'tandır.

Abdurrahman Fehmi
*1 Ramazan 1304/18*88.

---

[7] Müellif eserine "*Medresetü'l-Arab*" *-Arap Medresesi* adını vermişse de, Prof. Dr. Nihad M. Çetin'in *Eski Arap Şiiri* adlı eserinin önsözünde işaret ettiği ve bizim de eser üzerinde yaptığımız çalışma sonucu edindiğimiz kanaat ve tespitimize göre müellif bu terimi, İslam Medeniyeti anlamında kullanmaktadır. Zira eserinde Arap Medeniyeti ifadesini kullandığı gibi yer yer İslam Medeniyeti ifadesini de kullanmaktadır. Bundan dolayı biz bu ifadeyi sadece İslam Medeniyeti olarak sadeleştirdik. Bunun, hem eserde üslup birliği sağlama, hem de realite ve tarihî gerçeklere uygun olma bakımından daha münasip olduğu kanaatindeyiz. Çünkü bu medeniyetin oluşmasında -Araplar ağırlıklı olarak yer almış olsa da- bütün İslam toplumlarının katkısı vardır. Kaldı ki Arapların İslamsız, dünya çapında, kayda değer, hiçbir etkinlikleri de yoktur. Tarih içinde bu konuda sahip oldukları her şeyi İslam'a borçludurlar.

Birinci Bölüm

DİL OLGUSU

DİL OLGUSU

İÇİNDEKİLER

Dilin Doğuşu. -Özet olarak- Bilim adamlarının görüş ve düşünceleri. Şubelere ayrılan diller ve mevcut diller. Sâmi dil ailesinden olan Arap, Âsuri ve İbranî dillerinin bir mukayese cetveli. Grimm kanunu. Germanya ve Âri dillerinde bir takım uygulamalar. Arap dili. Arapçanın üstünlüğü.

A. Dilin Doğuşu[8]

İnsan topluluklarında ilk ilerleme kıvılcımının görülmeye başladığı zamanlar, şüphesiz "dil meselesi", göze çarpan meselelerin en birincilerinden olmuştur.

Milattan bir hayli zaman önce Yunan Filozofu Eflatun ile Aristo ve Romalıların belagat ustası Çiçeron, dil meselesi üzerine bir takım araştırmalar ortaya koymuşlardı. Onlardan sonra gelen bilim adamları da genel olarak hep bu araştırmalarla meşgul olmuşlardı.

[8] Dil ve dilin doğuşu hakkında değişik görüşler için ayrıca bkz., es-Suyûtî, *el-Müzhir,* (Nşr. Muhammed Ahmed Ca'du'l-Mevlâ ve arkadaşları) Kahire, tsz., I, 8-57; es-Suyûtî, *el-İktirâh*, (Tahkik: Ahmed S. Fırat) İstanbul, 1975, s. 8-12; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil,* I-III, Ankara, 1987, I, 94-99.

Çeşitli asırların çalışmasının ürünü olan "faraziyeler"i -hangi ilim dalına ait olursa olsun- ret ve iptal edivermek kolay olmadığından, lisan meselesi hakkında mevcut olan düşüncelerin yanlışlığını ortaya koymak da kolay değildir.

Fakat Şark'ta, İmam Halil b. Ahmed (175/791), Sîbeveyh (180/796), Ebu 'Ubeyde en-Nahvî (210/825), el-Asma'î (216/831), Ebu'l-'Abbas Sa'leb (291/904) ve diğer İslam âlimleri Batı'da son devir Avrupa filozofları, dilin menşei ve çeşitleri hakkında derin araştırmalar yapmışlar ve eskilerin görüşlerinin bazı hatalarını meydana çıkarmışlardır.

İnsanın özelliklerinden olması yönüyle insanı tanımakla özel ilgisi bulunduğundan, o sebeple de bilimin nazarında gizli olmak özelliği taşıyan dille ilgili araştırmalar tabiatıyla düşünce planından henüz çıkarılamamıştır.

M. 18. asır Batı bilim adamları tabii lisanın (ses, işaret, yüz işaretleri, bedeni hareketler) maksadı açıklamadaki yetersizliğinden dolayı ilk insan toplulukları tarafından ses ayrışımı (takti'i esvat) esasının konulduğunu kabul etmişlerdir ki, M. 7. ve 8. asır İslam âlimlerinin çoğunun görüşleri de bu görüşe yakın görülür.

el-Keyâ el-Herrâsî (504/1110)'nin dilin ortaya çıkışının hikmetini *Usûlu'l-Fıkh* haşiyesinde ifade ettiği [9] ve İmam es-Suyûtî (911/1505)'nin *el-Müzhir*'inde bu konudan bahsederken -bazı âlimlerden naklen- âlimlerin, dil meselesinde mevcut olan en önemli görüşlerinin güzel bir özetini vermiştir [10].

إن الإنسان هو المتمدن بالطبع، والتوحش دأب السباع، ولهذا المعنى توزعت الصنائع وانقسمت الحِرَف على الخلق، فكل واحد قصر وقته على حرفة يشتغل بها لأن كل واحد من الخلق لا يمكنه أن يقوم بجملة مقاصده فحينئذ لا يخلو من أن يكون محل حاجته حاضرة عنده أو غائبة بعيدة عنه فان كانت حاضرة بين يديه أمكنه الإشارة إليها وإن كانت غائبة فلا بد له من أن يدلّ على محل حاجته

[9] Bkz., es-Suyûtî, *a.g.e.*, I, 36.
[10] Bkz., es-Suyûtî, *a.g.e.*, I, 7-57.

وعلى مقصوده وغرضه فوضعوا الكلام دلالةً ووجدوا اللسان أسرع الأعضاء حركة وقبولا للتردد. وهذا الكلام إنما هو حرف وصوت فإن تركه سدًي غفلا امتدّ وطال وإن قطعه تقطّع، فقطعوه وجزأوه على حركات أعضاء الإنسان التي يخرج منها الصوت وهو من أقصى الرئة إلى منتهى الفم.

"İnsan doğal olarak medenîdir. Vahşilik yırtıcı hayvanların tarzıdır. Sanatlar da işte bu manada dağıtılmışlardır. Meslekler halka taksim edilmişlerdir. Herkes vaktini meşgul olacağı bir mesleğe hasretmiştir. Çünkü halktan her birinin bütün maksatlarını tek başına yerine getirmesi mümkün değildir. Bu durumda ya bütün ihtiyaç mahalleri kendi yanında hazırdır, ya da ondan uzaktadır. Eğer yanı başında hazır olursa ihtiyacını bildirmek için ona işaret etmesi mümkündür; yok eğer yanında değilse bu durumda onun, ihtiyacının bulunduğu yeri, maksadını ve amacını göstermesi kaçınılmazdır. Bu yüzden bunu gösterebilmek için konuşmayı ortaya koydular ve dili, hareket bakımından organların en hızlısı ve sık sık tekrarlamayı en kabul edeni olarak buldular.

Konuştuğumuz bu konuşmamız harf ve sesten ibarettir. İnsan onu lüzumsuz ve boş bırakırsa uzar gider, eğer parçalara ayırırsa ayrılır. Bu yüzden kelamı sesin çıktığı insan organlarının hareketleri üzere kestiler ve cüzlere ayırdılar. Sesin çıkış yeri akciğerin en uç noktasından ta ağzın bitimine (dudağa) kadardır..."[11]

Birbirlerinden on, on iki asır bir zaman (farkı) ile ayrılmış bulunan bu büyük bilginlerin içtihadın esası hususundaki görüşleri her ne nitelikte olursa olsun amaçtaki birliktelikleri dikkate şayan sayılabilirse 19. asır Fransız filozofları İslam âlimlerinin görüşüne daha çok yaklaşmış ve belki de o görüşe aynen tabi olmuşlardır. Şöyle ki adı geçen İslam bilginleri ses ayrışımı (takti'-i savt) esasını kabul ettikleri hâlde, yalnız bir cihette ve -fakat en mühim bir cihette- onlardan ayrılarak, dillerin ortaya çıkışının Allah'ın öğretmesine bağlı olduğunu da söylemişlerdir.

---

[11] Bkz., es-Suyûtî, *a.g.e.*, I, 36.

Günümüz Avrupa âlimleri ile İslam muhakkiklerinden Mahmud b. Muhammed el-Geylânî (561/1505)'nin:

حق اینست که واضع لغات عبد باشد بالهام حق تعالی

"*Gerçek şu ki dili ortaya koyucu -Allah Teâlânın ilhamıyla- kul olmuştur.*" sözünden anlaşılan makul görüşü tercih etmişlerdir. Bu durum, meşhur filozof J.J. Russou (ö.1778)'nun: "*Dili ortaya koyma, dili bilmeyi gerektirir.*" sözünde tekrar ortaya çıktığı sanılabilir.

Diğer taraftan yine bir kısım Batılı bilim adamları söz konusu teoriye muhalefet ederek mevcut fiillerin ortaya çıkışını ses vesaire ile eşyaları taklide olan fıtri meyle haml ve isnat ederler ki Alman filozoflarından Herder (ö.1803) zikredilen görüşü teyit eden âlimlerin öncüsü sayılabilir.

Mutezile'den Abbad b. Süleyman es-Sâmirî'nin görüşü, -ki bu görüş söz ile mana arasında tabii bir münasebetin varlığına inanmaktan ibarettir[12] -zikredilen görüşe benzer ve uygun görünüyor. Abbad ve o'na tabi olanlar: 'Söz ile mana arasında doğal münasebet bulunması lazımdır' diyorlar; âlimlerin çoğunluğu bu görüşü red ve inkar etmek isteyerek, önce: "*Bir kelimenin birbirine zıt olan iki manaya konulması caiz değildir.*" İkinci olarak: "*Herkesin her dili anlamaya muktedir olması gerekir.*" yolunda şüphelerini dile getirmişlerse de lügat imamlarından el-Halîl (175/791), Sîbeveyh (180/796), el-Asma'î (216/831), Osman b. Cinnî (392/1001) ve sair dilciler Abbad b. Süleyman'ın görüşünü bir takım değişiklilerle kabule yaklaşmışlardır.

Nitekim *el-Müzhir*'den aldığımız aşağıdaki ibare bu inceliği göstermektedir:

نقل أهل أصول الفقه عن عبّاد بن سليمان الصميري من المعتزلة أنه ذهب إلى أن بين اللفظ ومدلوله مناسبة طبيعية حاملةً للواضع على أن يضع، قال : وإلا لكان تخصيصُ الإسمِ المعيَّن

[12] Bkz., es-Suyûtî, *a.g.e.*, I, 16.

بالمسمى المعيَّن ترجيحا من غير مرجِّحٍ : وكان بعض من يرى رأيه يقول: إنه يعرف مناسبةَ الألفاظ لمعانيها؛ فسئل ما مُسَمَّى "اذغاغ" وهو بالفارسية الحجر، فقال: أجد فيه يبسًا شديدًا، وأراه الحجر.

وأنكر الجمهور هذه المقالة وقال: لو ثبت ما قاله لأهتدى كُلّ إنسان إلى لغة، ولما صح وضع اللفظ للضدين؛ كالقرء للحيض والطهر، والجَوْن للأبيض والأسود ؛ وأجابوا عن دليله بأن التخصيص بإرادة الواضع المختار خصوصًا إذا قلنا الواضع هو الله تعالى (فإن ذلك كتخصيصه وجودَ العالم بوقت دون وقت). وأما أهل اللغة والعربية فقد كادوا يطبقون على ثبوت المناسبة بين الألفاظ والمعاني؛ لكن الفرق بين مذهبهم ومذهب عباد، ان عبادًا يراها ذاتية موجبة بخلافهم

*"Usûl-i Fıkıh âlimleri, Mutezile âlimlerinden 'Abbad b. Süleyman es-Sâmirî'den: onun lafizla mana arasında, dili ortaya koyucuyu bunu yapmaya sevk eden, tabi'î bir münasebetin varlığına inandığını naklettiler. Demiştir ki: Yoksa belli bir ismin belli bir manaya tahsisi tercih ettirici bir sebep olmadan yapılmış rast gele bir tercih olur. Onun gibi düşünenlerden birisi de: "Lafizla-rın manalarıyla olan münasebetini bildiğini" söylüyordu. Kendisine: "*اذغاغ*"ın -ki Farsca taş demektir-, neye delalet ettiği sorulunca: "Onda şiddetli bir ku-ruluk görüyorum, sanırım taştır."* dedi.

Cumhur bu sözü kabul etmeyip: "*Eğer onun söylediği gerçek olsaydı, her insan her dili bilebilirdi." dedi. Bir lafzın iki zıt anlam için konulması sahih olmazdı. Örneğin; "* الْقَرْءُ *" sözünün: hem hayız hem de hayızdan temizlik anlamına geldiği; yine aynı şekilde: "*الجَوْن*" kelimesinin, hem siyah, hem de beyaz anlamına geldiği gibi. Ve yine onun deliline: Dili ortaya koyanın yalnız Allah (c.c) olduğunu söylediğimizde, tahsis özellikle lügati isteyerek ortaya koyanın iradesiyledir, şeklinde cevap verdiler. (Çünkü bu, onun bu âlemin meydana gelmesini bir vakte tayin edip başka bir vakte tayin etmemesi gibidir.)*

Dil ve Arapça âlimlerine gelince; onlar, lafizlarla manalar arasında mü-nasebetin varlığında neredeyse mutabıktırlar. Ancak onların mezhebi görüşü

ile Abbâd'ın mezhebi arasında ki fark, Abbâd'ın onların aksine bunu (ihtiyarî değil de) zorunlu olarak ortaya çıkan bir münasebet olarak görmesidir."[13]

Alman filozoflarından yukarıda adı geçen Herder (ö. 1803)'in görüşü ile Abbâd'ın görüşleri birbirine tamamıyla uyar mı? Bu sorunun tam halledilecek zamanıdır. Biraz yukarda koyduğumuz "benzer" ve "uygun" kayıtlarından da anlaşıldığı gibi bu iki görüş yekdiğerlerinin aynısı olamaz.

Bir söz ile manası arasında özel münasebet aramaktan maksat dilleri ortaya koymada bir tercih sebebi bulmaktan ibarettir ki, dilin ortaya çıkışı hakkındaki nazariyeler arasında en mühim bir yer tutan aksi sedalarla, yansımalarla eşyaları adlandırma (Onomatope) nazariyesinde olduğu gibi dilin ortaya çıkışına kaynak gösterilen (taklide fıtrı meyil) ile münasebeti olmasa gerekir. Gerçekte Abbad b. Süleyman'ın kıyasını taklit ederek diyebiliriz ki: "Dillerin ortaya çıkış keyfiyeti, adı geçen âlim nezdinde böyle bir fıtrî meyle hamledimiş olmak lazım gelseydi bir tercih sebebi -ki seçilmeye bağlıdır.- düşünmek gerekmezdi."

Kısacası dillerin teşekkülü meselesinde başlıca üç görüş mevcuttur. Yansıyan seslerle eşyaya isim vermek nazariyesine dayanan görüşe (Herder vs.) göre: İnsanların dilleri o sesleri hikâye ve taklitten; ikinci görüşe göre, yani etkilenme sonucu (sevk-i teessür) meydana gelmiş olmak nazariyesine (Kundyak vb.) göre de diller: nefsâni etkilenmeleri hikâye eden çeşitli doğal seslerden ibarettir. Bu iki mezhebin (Max Muller, Röna) ve sair meşhur âlimler nazarında yetersizliğine binaen onlar; mastarları ve camid isimleri insanın niteliklerinden ayrılmaz bir fıtrî duygu yardımıyla meydana gelen ses faaliyetleri gibi mülahaza ederek, başlangıçta müşahedelere ve hislere delalet eden isimlerin ortaya çıktığına ve sonra genişleme ve türeme yöntemleriyle manevî varlıklar ve düşünceler için dahi özel lafızların ortaya çıktığına inanmışlardır.

---

[13] Bkz., es-Suyûtî, *a.g.e.*, I, 47.

Henüz teoriler aşamasından kurtulamamış olan, dilin ortaya çıkışı konusu hakkında, hangi teorinin işin özüne daha uygun olduğunu açıklamak bu kitabın konusuna uygun düşmez.

B. Şubelere Ayrılan Diller

Bununla birlikte dilbilimciler, bugün dahi, dilin menşei hakkında tetkikler yapmaktan ziyade, dillerin birbirlerinden nasıl dallandıklarını gösteren, diller arası bağlantıların tahkikiyle uğraşmaktadırlar.

Bu kısımda sosyologlar arasında insan guruplarının bir kökten mi yoksa değişik köklerden mi ortaya çıkmış olduğu konusunda nasıl ihtilaf varsa filologlar da bütün dillerin bir dilden mi yahut birçok dilden mi türemiş olduğu konusunda aynı şekilde ihtilaf etmişlerdir.

Adı geçen âlimlerin çoğu, Çince ile örneğin; Fransızca arasında ve hatta sarf ve nahiv kuralları birbirine benzeyen bazı dillerde mevcut olan birbirlerinden bütünüyle farklı oluşu nazar-ı dikkate alarak bunların bir kökten ayrılmış olmasını uzak görürler.

Yeryüzünde mevcut olan dillerin sayı ve çeşitleri söz konusu edilince -bazılarının görüşüne göre- dillerin çeşitlerini sağlam ve kesin bir şekilde belirlemek mümkün değildir. Fakat meşhur Alman filozoflarından bazıları dokuz yüzden fazla olmadığını kabul ederek bütün dilleri üç büyük gruba ayırmışlardır.

Birinci Grup: Asıl kelimeleri değişmeyerek bulundukları yere göre anlamları değişen "yalınlayan, tek heceli diller.

İkinci Grup: "Bağlantılı -*Mürekkebu'l-asl*" diller.

Üçüncü Grup: "Bükümlü diller" [14].

Üçüncü gruptaki diller kendi aralarında iki büyük kısma ayrılır. Birine Hint- Avrupa, diğerine Sâmi dilleri adı verilmiştir.[15]

---

[14] Bu konuda fazla bilgi için bkz. Doğan Aksan, *a.g.e.*, I, 103-109.
[15] Fazla bilgi için bkz., Doğan Aksan, *a.g.e.*, I, 123-136.

1. Sâmi Dilleri

İbranî, Keldani, Âsuri, Süryânî ve Arap dillerini içine alır. Âsuri dilinin gerçekten Sâmi dillerinden olduğu hususunda önceleri şüphe edilmişse de son asırlarda keşfolunan Âsuri yazıtları üzerine âlimlerin çoğu Âsuri dilinin de Sâmi dillerinden bir şube olduğunda ittifak etmişlerdir.

Adı geçen âlimler bu görüş ve düşüncelerini teyid etmek üzere Âsuri dili ile İbranî ve Arap dillerinden bazı kelimeleri karşılaştırarak naklederler ki biz de o kelimeleri olduğu gibi bir tabloyla burada sunuyoruz:

İsimler

Arapça	*İbrânice*	*Âsurca*
اب	اب	ابو
ام	ام	امو
اخ	آخ	اخو
الله	ايل	ايلو
ملك	ملك	مالك
اسم	شم	سومو
سما	شمايم	سامي
أرض	ارتص	ارتسيت
شمس	شمش	شامي
نهر	نهر	ناهر
يوم	يم	يومو
بيت	بيت	بت
باب	بابا	باب

لسان	لشون	ليسان
موت	مت	ميتو
صفات	سوس	سوسو

Zamirler

Arapça	*İbrânice*	*Âsurca*
انا	انوخي	اناكو
انتَ	اتا	اتا
أنتِ	ات	اتى
هو	هو	شو
هي	هي	سي
نحن	انحنو	انخنو
انتم	اتم	اتون
أنتن	اتن	اتى
هم	هم	شون
هن	هن	شيني

Sayılar

Arapça	*İbrânice*	*Âsurca*
واحد	احات	ايخيت
اثنان	شناي	شاناي
ثلثة	شلشه	شلشت
ثلث	شلش	شيلاش
اربعة	اربعه	اربت

اربع	اربع	اربا
مائة	مآه	ماي ياخودمي

Fiiller

Arapça	*İbrânice*	*Âsurca*
ذهب	هلخ	الك
انتخب	بحار	باخار
بنى	بنا	بنا
اعطى	نتان	دنا
دان	دين	دين

Harfler

Arapça	*İbrânice*	*Âsurca*
لا	لو	لا
حتى	عد	ادى
ان	كى	كى

Sıfatlar

Arapça	*İbrânice*	*Âsurca*
طيب	طب	تابو
كثير	ماد	مادوت
بعيد	راحوق	روق

Âsuri dilinin İbranice ve Arapçaya benzerliği bu cetvelden görülür. Süryanice ile olan benzerliği de zikredilen iki dil ile olan benzerliğine yakındır. Gerçekten Âsurcada, İbranice ve Arapçada olduğu gibi tesniye için ayrıca bir siga mevcut olduğu hâlde Süryânîcede o siga yoktur.

Âsuri isimler Arapça ve İbranice gibi müzekker ve müennes kısımlarını ihtiva eder. Müennesler genellikle "تاء" ile son bulur. Âsuriler cem-i müzekkerlerde (eril çoğullarda) tekil üzerine bir "ى" veyahut "اني" edatları getirerek ve bazen de "وت" veyahut "وتي" alametleri birleştirerek çoğul yaptıkları gibi, müenneslere (dişil isimlere) de "يت" yahut "ات" edatlarını ekleyerek çoğul yaparlar. Sıfat (niteleyen) ile mevsuf (nitelenen) arasında cins ve sayıca uygunluğa riayet ederler. Aynı şekilde Âsurca, Arapçada olduğu şekliyle mütekellim (birinci şahıs) için "ي" ve müennes ve müzekker suretlerini göstermek üzere muhatap (ikinci şahıs) için üstünlü "كَ" esreli "كِ", gaib ve gaibe (üçüncü eril ve dişil şahıslar) için de "شو" ve "شا" bitişik zamirleri görülür.

Arap dili Sâmi dillerinden sayılmakla birlikte, türeme kuralları ve Belagat noktasında haiz olduğu mükemmellik ve genişlik gibi özellikler ve meziyetlere, muadilleri olan dillerden; yani İbranî, Süryânî ve Âsur dillerinden, hiçbiri sahip değildir.

Sâmi dilleri üzerinde derin araştırmalarıyla meşhur olan ve aynı zamanda İbranice taraftarı olduğu sanılan Ernest Renan (ö. 1892), Arap dilinin o meziyetlerini inkar edemeyerek, bu dört dilin unsurlarından bahsettiği sırada: "*Arap dili, iştikak ve nahiv kurallarınca haiz olduğu genişlik ve mükemmeliyete ve lafizlarının nezaket ve zenginliğine nazaran diğer Sâmi dillerinden ayrılır.*" demektedir.

Tek heceli[16] (yalınlayan) diller: Çin, Ânenâm, Siyam, Birman, Tibet dillerini; Bağlantılı (mürakkebü'l-asl) olan diller: Bask, Fineva, Hungur, Türk, Moğol, Sibir, Avustralya, Kuzey Afrika ve Eski Amerika dillerini kapsar.

---

16 Doğan Aksan bu "tek heceli" adının yerinde bir ad olmadığını; çünkü bu dillerde sözcüklerin ancak küçük bir bölmünün tek heceli olduğunu söylemektedir. Bkz. Doğan Aksan, *a.g.e.*, I, 105.

2. Hint - Avrupa Dilleri

Ârî yahut Hint Avrupa dilleri aşağıdaki şekilde gösterilmiştir:

l. Hint Dilleri: Sanskrit, Pratrik, Pali (ölü dil) , Binkale (ölü dil), Sind (ölü dil), Nepali (ölü dil), Keşmir, Hindistan (ölü dil), Mahirat ve benzerleri.

2. Eski İran Dilleri: Zend, Pehlevî (ölü dil), Pars (ölü dil), Ermeni, Acem, Afgan, Belucistan, Kürt, Avest ve benzerleri.

3.Yunan Dilleri: Elnuz, Rum dilleri ve bunların değişik şiveleri.

4. İtalyan Dilleri: Latin, Osk, Onberin, Etrusk, Provansal, Fransız, Portekiz, İspanyol, İtalyan ve Olah dilleri.

5. Silt Dilleri: Galuva, Koren, Bretun (ölü dil), Gal, İrlanda, İrs, Man dilleri.

6. Germanya Dilleri: Gotik, Murdik, İzlanda, Norveç, İsveç, Danimarka, Saksonya, Ferizu (ölü dil), İngiliz, Flemenk, Flam, Alman dilleri.

7. İslav (Slav) Dilleri: Kilise ve ruhanî slavun dili, Rus, Bulgar, Sırp, Hırvat, Islav, Polonya, Çek dilleri.

8. Letik Dilleri: Prusya, Elitun, Let dilleri.

Grimm Kanunu

Diller arasındaki münasebet ve yakınlığın tetkik kuralı, asıl ve esastaki ortaklıkla; sarf, iştikak ve nahiv kuralları noktasında görülen benzerlikler üzerine bina edilmiştir. Örneğin; Germanya dilleri ile sair (Hint-Avrupa) şubeleri arasında görülen asıl münasebet Bavyeralı Jacop Grimm (1785/1863) adında değerli bir âlimin tetkikiyle ortaya çıkarıldığından, onun çalışmasının sonucu olan bu kurala -adı geçen bilginin adına nispetle- Grimm Kanunu denilmiştir.

Grimm Kanunu denilen bu kural, Germanya dillerinde müşterek olan kelimelerdeki yumuşak, ağır ve hafif harflerin değiştirilmesi ve yine bu dillerle Ârî dillerinden başlıcaları olan Sanskritçe, Latince ve Yunan dilleri arasında aynı şekilde müşterek olan lafızlardaki harflerin dönüşümü

üzerine, başka bir ifadeyle sarf ilminin kalp ve ibdal kaideleri üzerine bina edilmiştir.

Tek heceli (yalınlayan) diller ile bağlantılı (murekkebu'l-asl) diller, Ârî dillerinde bulunan bazı sessiz harflerden yoksundur. Örneğin Çincede "R" harfi ve Hotanto'larda "F ve V" harfleri olmadığı gibi Sâmi dillerinden olan Arapçada da "P ve J" harfleri, Avustralya dilleri gubunda "S" ve Hint'in bazı kavimleri arasında da iki dudağın bitişmesiyle telaffuz edilen "B, P,V, F, M" harfleri yoktur.

Güney Okyanus adalarında ikamet eden bazı toplumlar, örneğin: "K, T, J, D, L, R" gibi harfler arasında, fark hissedilmeyecek derecede, bu harflerin mahreçlerinde ses karışıklıkları yaparlarmış. Bu tabii hâllerinden dolayı adı geçen toplumlar, bu harflerden oluşan kelimelerin telaffuzuna mecbur oldukları zaman, başka bir ifadeyle böyle bir yabancı kelimeyi kendi dillerine naklettikleri zaman, orjinal harfleri kendi alfabelerinde mevcut olan harflere dönüştürüp değiştirerek, örneğin: Bir Çinli "Avrupa" kelimesini teleffuz etmek istediğinde "Avlupa", "Amerika" kelimesini "Yamelika" şeklinde telaffuz edermiş. Aynı şekilde Tungenliler "Fransız" kelimesini "Falangsa" telaffuz ettiği gibi Okyanus adalarındaki mezkûr ahali de Kabitan (kouk) ismini "Noto"ya çevirirlermiş.

Tabiatıyla değişik milletlerin telaffuzlarında bulunan bu tür faklılıkları işitip görmeye her şahıs muktedir olamayacağı için çocukların telaffuzdaki şivelerine dikkat etmek de diller arasında hüküm vermeye bir dereceye kadar aracılık eder.

Bilindiği gibi çocuklar, sessiz harfleri bilinen mahreçlerine göre telaffuz etme gücünü tedricen kazanırlar. Çocukların, harflerin telaffuzundaki mahreçleri hakkıyla muhafaza edememesi ya duyu organlarının sesleri almalarındaki kusurundan yahut telaffuza yardımcı olan organların tam gelişmemiş olmasından ileri gelir [17].

---

[17] Birinci ihtimal ilk görüşe, ikincisi, ikinci görüşe uygundur.

Grimm Kanunu'nun mahiyetini açıklamak için, bir cetvel oluşturmak ve bu çerçevedeki harflerin değişim tarzını göstermek uygun olur.

***Halkî* -Boğaz harfleri**	***İdrâsî* -Dişlere dayalı harfler**	***Şefevî* -Dudak mahreçli harfleri**	
غ	د	ب	*Hafif*
ح	ت	پ	***Sakîl*-Ağır**
ه	چ - س	ف - و	***Islık* -Safir**

Zikredilen harfler İngiliz ve Alman dillerinde tatbik edilmiş ve görülmüş ki İngilizler dudak mahreçli harflerden hafifiyle telaffuz eylediği yerde Alman o harflerin ağırıyla telaffuz eder. Yine bir İngiliz ağır ile telaffuz ettiği zaman, Alman aksine hafif ile söyler.

Kısacası telaffuzdaki bu farklılık bütün Germanya dillerinde görülürmüş ki özel isimlerde, bazıları mesela: "Tolbiyak" der, bazıları da "Jolbik" şeklinde telaffuz eder, her iki grup da o ad ile bilinen yeri kastederlermiş.

Söz konusu olan benzer değişim özellikle Latince'den Fransızca'ya geçmiş olan lafızlar ve kelimeler arasında daha net bir şekilde görülür. Örneğin:

Repicere (Recevoir, Debere) Devoir, Caput (Chef, Ebrius) lvre, Tunc (Dong, Crasus) Gras.

Gerçi Grimm Kanunu da bir takım istisnalardan hali değildir. Fakat adı geçen kanun Alman ve İngiliz dillerini bilenler için, o iki dilin kelimelerinde dönüştürme (kalb) ve değiştirme (ibdal) şekillerinden ortaya çıkan değişmelerden dolayı kolayca tetkik edilirmiş. Aynı şekilde zikredilen dillerle Latin ve Sanskrit dilleri arasında tatbik edilse bir daire içinde hareket eder gibi sessiz harflerin üç mertebe olan telaffuzuna göre yani, yumuşak, hafif, ağır ve boğazdan olmak gibi mahreçlere ait özelliklerine nazaran da bahsedilen değişim açıkça görülürmüş. Şöyle ki: Latince yumuşak ve hafif harflerden sayılan harfler İngilizce kalın sesli, Al-

manca da içten gelen harflerden ve boğaz harflerinden olduğu gibi, diğerlerinde de durum bunun gibidir.

Almanlar sessiz harfleri Latince, Yunancaya, Sanskritçeye nisbetle iki kat daha fazla yüksek bir sesle telaffuz ederlermiş. Bundan dolayıdır ki Sanskrit ve Latin dillerinde "D" harfi ile başlayan bir kelime Almanca "Z" ve "T" ile başlayarak, aynı şekilde ilk harfi "L" olan kelime öteki dillerde hafif fetha ile "le" diye başlandığı hâlde Almancada ağır zamme ile "lo" diye telaffuz edilirmiş.

Dillerin tetkikinde karşılaşılan bazı problemlerin giderilmesi Grimm Kanunu adı verilen mezkûr kuralla halledilme imkânına kavuşmuştur. Kısacası diller konusu, mevcut ilimler ve fenler yardımıyla müşkil olmaktan kurtularak bir hakikat mertebesine erişme istidadını kazanmış ve yeni fikirlerin daha hızla yükselmesine olan hizmet ve aracılığı cihetiyle medeni milletlerin nazar-ı dikkatini, büyük bir ehemmiyetle çekmiştir.

Gerçekten, güçleri dengeleme, kalb ve fikirleri celbetmeyle birlikte insan eğitiminin gerçekleştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına, toplumsal heyetlerin tesisine hizmet edip, genel kültürün yaygınlaştırılması ve tamamlanmasına sebeb olan dildir.

Kültür ürünlerini toplamak, tanzim etmek ve özellikle maddi olmayan şeyleri, maneviyatı zihin ve hafızaya nakşetmekle onları güzel bir tarzda tertip eden dildir. Bununla beraber dilin bir takım mahzurları da vardır.

Bilinmektedir ki genellikle resimler (nakışlar) ve ibareler, asıl itibariyle doğal olarak, manalara ait olması lazım gelen, nazar-ı dikkati ve itinayı kendilerine çekme güç ve kabiliyetine sahip şeylerdir. Diğer taraftan fikir ve manaların tetkiki kelimelerin tetkikiyle kolaylık kazanır. Sanıla geldiği gibi dil bazı mahzurlara sebep olabiliyor. Hele cinaslar ve birçok manaya gelme ihtimali olan, karinelere ihtiyaç duyan müşterek lafızlar, söz konusu mahzurların en büyük kaynağıdır. Aynı şekilde istiareler ve temsiller de mahzurlu olmak açısından müşterek lafızlardan ve cinaslardan geri kalmaz.

Kısacası efsanelerde ve bazı ilahi şeriatların tahriflerinde gerçek hakikatlermiş gibi gösterilen hayaller, vehimler, ilimler tarihinde görülen bir takım yalancı benzetmeler ve yanlış muradifler hep bu kabil şeylerden sayılır.

Dilin güzelliklerini ve faydalarını mahzurlardan kurtarmak için en sağlam ve en doğru yola; temyiz ve muhakeme nazarını, nakışlar ve ibarelerinden ziyade, manalar ve o manaların nizam ve ölçüsü olan mantık ve hikmet fikrine dayandırmakla ulaşılır.

İşte bu yolla hareket edildiği içindir ki İslamî bilimler sağlamlık ve ciddiyet dairesi içine alınarak, maksadı ifade etmede mübalağa olunmamıştır. Günümüzde mevcut ilim ve fenlerin dili de günden güne ayıklanıp seçilerek, manalar sağlam ve doğru tabirlerle ifade edilmeye, hayalî bir fikir tebliğ edilmek istenildiği hâlde dahi fikirler ve hislerle eşyanın tabiatı arasıdaki sağlam münasebete riayet olunarak, o şekilde teşbihler ve istiareler icra olunmaya başlanmıştır.

Dillerin sayısı, çeşitleri ve şubelere ayrılış tarzı ile güzellikleri ve sakıncaları hakkında özet olarak verdiğimiz bilgilerden sonra asıl maksadımız olan Arap dilinin tetkikine gelelim.

C. Arap Dili[18]

Arap Dili'nin Sâmi dil ailesinden olduğu herkesçe kabul edilse de, hangi tarihte ortaya çıktığı ve müstakil bir dil haline geldiği kesin olarak belli değildir.

Kâbe-i Muazzama'ya asılan meşhur kasideler ve başlıca manzum eserler, bu dilin asr-ı saadetten bir hayli zaman önce mükemmel bir dil olduğunu gösterir.

[18] Bu konuda ayrıca bkz., Naim Hazım Onat, *Arapçanın Türk Diliyle Kuruluşu,* İstanbul, 1944, s. 1-50; Nihad M. Çetin, Arabistan, KTİA, İstanbul, 1978, I, 134-140.

Fakat Hz. Musa ve Hz. Süleyman (a.s) zamanlarında Araplar için bir edebiyat döneminin varlığı iddia edilirse de buna doğru nazariyle bakılmaz. Hele bu edebiyatın sonradan, yani İslamiyet tarafından tahrip edildiğini iddia etmeye imkân yoktur. Bunun en kuvvetli tanığı, Arap toplumu arasında yazı ve yazı yazmanın İslam dininin çıkışından ancak bir asır önce görülebilmiş olması ve asr-ı saadette eserlerin korunup zaptedilmesine önem verilmiş olması hususudur.

Meşhur kasidelerden başka biyografik eserlerde ve ensaba dair yazılmış olan kitaplarda rastlanan bir takım manzum ve mensur eserlerle bir takım nutuk ve hikâyelerin de doğruluk ve sıhhatini kabul etmek gerektir.

Arapların en eski şiirlerini teşkil eden sınırlı sayıdaki bu eserler, bir takım şahıslara ve bazı sıradan olaylara aittir ki üslup güzelliklerinin olmamasından dolayı Sâmi şiirlerinin tamamıyla ilk örneklerine (derecesine) benzerler. Nitekim İbn Kuteybe (276/899) "*Kitâbu'ş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*" 'sında şöyle der:

لم يكن لاوائل العرب من الشعر الا أبيات يقولها الرجل في حاجته

"*Eski Arapların, kişinin kendi ihtiyaçları için söylediği beyitlerden başka şiirleri olmamıştır*." [19]

Gerçekten "*Mu'allakât (Askılar)*" denilen meşhur kasideler ve o tür diğer eserler en mükemmel edebiyat örneklerinden sayılır. Bunlarda, terkedilmiş ve kullanılmayan bir takım lafızlar ve ifadelere rastlanıldığı hâlde, yine de bunları eski usûl üzere tertip edilen eserler türünden saymak mümkün değildir.

Zikredilen kasideler, kendilerine has üslubları, sarf-nahiv ve meanî kaidelerine uygunlukları bakımından halis Arap Edebiyatına uygundur.

Şüphesiz bu kasideler, öteden beri en meşhur Arap âlimleri nazarında bile gayet muğlak ve manalarını anlama açısından müşkil sayılır.

[19] Bkz. İbn Kuteybe, *Kitabu eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ'*, (Tahkik, Müfid Kamîha), Beyrut, 1981, s. 35.

Hatta "*Mu'allakât*" şarihlerini en meşhurlarından olan İmam ez-Zevzenî (486/1083), genellikle bir beyit için iki veya üç ihtimal teklif eder ki bu durum "*Mu'allakât*"ın muğlak ve manalarını anlama bakımından oldukça zor olduğunu gösterir.

Adı geçen kasidelerin bu muğlaklığının, terkedilen, yani zamanın gayet ağır ve gizli etkisiyle değişen bir sarf ve nahiv usûlüne uygun olmasından ileri gelmiş olması mümkündür. Nitekim Yunanlıların meşhur şairi Omeprus'un dilindeki muğlaklık da öyle bir değişime dayandırılır.

Arap Dili, Sâmi diller ailesinden müstakil bir şube olduğu hâlde çeşitli kabileler arasında dikkate şayan bir takım şive lehçelere sahiptir.[20]

Bunların en fasih ve en beliği ise Kureyş lügatı ve şivesidir. Ebû Nasr el-Fârâbî (350/962) bu konuda şunları söylemektedir:

كانت قريش أجود العرب انتقادا للافصح من الالفاظ، وأسهلها على اللسان عند النطق، وأحسنها مسموعا، وأبينها ابانة عما في النفس، والذين عنهم نُقِلت اللغة العربية، وبهم اقتدى وعنهم أُخِذ اللسانُ العربي من بين قبائل العرب هم قيس، وتميم، وأسد؛ فان هؤلاء هم الذين عنهم أكثر ما أخذوا معظمه وعليهم اتكل في الغريب وفي الاعراب والتَّصريف ثم هذيل وبعض كِنانة وبعض الطائيين ولم يؤخذ عن غيرهم من سائر قبائلهم.

وبالجملة فانه لم يؤخذعن حضريٍّ قط ولا عن سكان البراري ممن كان يسكن أطراف بلادهم المجاورة لسائر الامم الذين حولهم فانه لم يؤخذ من لَخْم ولا جذام لمجاورتهم اهل مصر وقِبْط، ولا من قُضاعة وغَسَّان وإِياد لمجاورتهم أهل الشام، وأكثرهم نصارى يقرءون بالعبرانية، ولا من تَغْلب واليمن فانهم كانوا بالجزيرة مجاورين لليونان ولا من بكر لمجاورتهم للقبط (للنبط) والفرس ولا من عبد القيس وأزْد عمَان لأنهم كانوا بالبحرين مخالطين للهند والفرس، ولا من أهل اليمن لمخالطتهم للهند والحبشة، ولا من بني حنيفة وسكان اليمامة، ولا من ثقيف وأهل الطائف لمخالطتهم تجار اليمن المقيمين عندهم، ولا من حاضرة الحجاز؛ لأن الذين نقلوا اللغة صادفوهم حين ابتدأوا ينقلون لغة

[20] Örnek olarak bkz. Corcî Zeydan, *Tarîhu Âdâbi'l-Luğati'l- 'Arabiyye*, Beyrut, 1996, I, 42-44.

العرب قد خالطوا غيرهم من الامم وفسدت ألسنتهم والذي نقَلَ اللغةَ واللسان العربي عن هؤلاء، وأثْبَتَها في كتاب فصيرها علما وصناعة هم أهل البصرة والكوفة فقط من بين أمصار العرب.

"Kureyş kabilesi; kullanılan lafizların en fasihini, telaffuz esnasında dile en kolay gelenini, kulağa en hoş gelenini ve gönülden geçen manayı dışa en açık bir şekilde yansıtanını seçme bakımından Arapların en iyisiydiler. (Kureyş dışında) Arap kabileleri arasında kendilerinden Arapçanın nakledildiği ve kendilerine bu konuda uyulan ve Arap dilinin kendilerinden alındığı başlıca kabileler: Kays, Temim ve Esed kabileleridir. —Çünkü dilcilerin aldıklarının çoğusu bu kabilelerden alınmış; gariplerin açıklanmasında, i'rab ve tasrif konularında bunların diline dayanılmıştır. Bunlardan sonra Hüzeyl kabilesi, Kinâne ve Tay kabilelerinin bazı kolları gelir. Bunların dışında sair Arap kabilelerinden bir şey alınmamıştır.

Kısacası; şehirlerde yaşayanlardan kesinlikle bir şey alınmadı. Yine ülke sınırlarındaki topraklarda, çevrelerindeki diğer milletlere komşu olarak yaşayanlardan da bir şey alınmadı. Bu sebeple Lahm kabilesinden, Cüzam kabilesinden bu konuda bir şey alınmadı; çünkü bunlar Mısır halkına ve Kıptî'lere komşuydular. Kuzâ'a, Gassân ve İyâd kabilelerinden de bir şey alınmadı. Çünkü bunlar da Şamhalkına komşuydular, çoğusu İbranice bilen Hıristiyanlardı. Tağlib ve Yümn kabilelerinden de bir şey alınmadı. Çünkü bunlar da Yarımadada Yunanlılara komşuydular. Bekr kabilesinden de alınmadı, çünkü onlar da Nabatî'ler ve Farslara komşudurlar. Abdulkays ve Ezd'amân kabilelerindenden alınmadı, çünkü onlar da Bahreyn'de Hintliler ve Farslarla karışık yaşıyorlardı. Yemenlilerden de alınmadı, çünkü onlar da Hintliler ve Habeşlerler karışıktılar. Hanife Oğullarından ve Yemâme'de oturanlardan, Sakif kabilesinden, Taif halkından da alınmadı, çünkü onlar da yanlarında ikamet eden Yemenli Tüccarlarla karışmışlardı. Yine Hicaz'ın şehirlerinde oturanlardan da alınmadı, çünkü dili nakleden âlimler, dili nakletmeye başladıklarında onlara, diğer milletlere karışmış ve bu yüzden dillerini bozmuş olarak, tesadüf etmişlerdi. Bunlardan, dili ve Arap lisanını nakleden ve bunu

bir kitabta toplayıp ilim ve sanat haline getiren Arap şehirleri içinden yalnız Basra ve Kûfe halkı olmuştur.(Ebû Nasr el-Fârâbî, el- Elfâz ve'l-Hurûf.)" [21].

Arapçanın adı geçen kabileler arasında görülen bu faklılığı, Arabistan Yarımadasında sakin olan Arap kabileleri arasında şive itibariyle küçük farklılıktan ibarettir.

Tarîh-i Medeniyet-i 'Arabiyye (Arap Medeniyeti Tarîhi) müellifi Dr. Gustav'ın açıklamak istediği değişiklikler de diğer kıtalarda konuşulan dildeki lahn ve değişiklikten ortaya çıkan önemli bir ihtilaftır ki bunu Ebû Nasr el-Fârâbî'nin açıkladığı faklılık türüyle karıştırmamak gerekir.

Gerçekten edebî Arapçanın, diğer bütün meşhur eski diller gibi ayrıca bir şivesi ve şubesi yoktur. Avam lisanı, yani konuşma dili gibi Dicle'den, Ümit Burnu'na kadar konuşulmaktadır. Birçok lehçe ve şive ihtiva etmekle birlikte, her kıtanın kendine mahsus bazı tabirleri ve telaffuz etme şivesi vardır.

Sözlü konuşmalarda dikkati çeken bu hata (lahn) ve değişiklikler, Arap Diline melekesi olmayan ve yalnız özel kaideleriyle dili öğrenen kimseler için, Afrika sahilleriyle Suriye ve hatta Irak ve Hicaz ahalisinin dillerini anlamakta zorluğa sebep olur.

Fakat Marekeşli bir Arap Maskad'daki Arap'ın ve onlar da, Mekke Bedevilerinin, onlar da ötekilerin; kısacası Afrika, Arabistan ve Asya'da Arapça konuşan ne kadar topluluk varsa hepsi birbirlerinin dillerini anlayabilirler.

Arabistan Yarımadasının dışındaki memleketlerin sakinleri -ki bugün Arapça konuşmaktadırlar-, önceleri mesela: Yunan, Kıptî ve Berberî dilleriyle konuştuklar hâlde Arap fütuhatından sonra Arapça konuşmaya başlamışlardır.

Dünyanın hemen bir ucundan öbür ucuna kadar konuşulan bu dil, acaba edebî dilin bozuntusu mudur? Buna ihtimal verilemez; zira avamın

---

[21] Bkz., es-Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 211-212.

dili, eğer Arapların, Afrika ve Asya'yı istila etmekle ilimler neşrettiği ve dinî hikmeti öğrettiği ve dünyanın en büyük kısmını hâkimiyetleri altına aldığı tarihlerde ortaya çıkmış olsa, o kadar uyum ve bir olmakla beraber ilk şivenin muhtelif kıtaların halkları tarafından bu derece değişmiş olduğuna Merakeş, Sudan ve Mısır lehçe ve şivelerinde, bu ölçüde derin bir farklılığın ortaya çıkışına ilklimin tesiriyle birlikte -imkân verilmez.

Avam lisanının bu fetihlerden önce ortaya çıkıp teşekkül etmeye başladığına, yani zikredilen dilin, fetihlerle birlikte gel(me)miş[22] olduğuna inanmak gerekir.

Arap tarihçileri ile nahivcilerin kabilelere ait telaffuz şekli hakkında öne sürdükleri kinaye ve tarizler, dil hatalarının ta eskiden beri var olduğunu göstermektedir ki İbn Faris (395/1005)'in "*Fıkhu'l-Luğa*"[23] adlı eserinden alınan aşağıdaki ibare o kısım şahitlerdendir:

أخبرني أبو الحسن أحمد بن محمد مولى بني هاشم بقزوين قال حدثنا ابو الحسن محمد بن العباس الخشكي، حدثنا اسماعيل بن أبي عبيد الله، قال أجمع علماءنا بكلام العرب، والرواة لأشعارهم، والعلماء بلغتهم وأيامهم ومحالهم أن قريشا أفصح العرب ألسنة، وأصفاهم لغة وذلك ان الله تعالى اختارهم من جميع العرب واختار منهم محمد صلىالله عليه وسلم، فجعل قريشا قطان حرمه وولاة بيته؛ فكانت وفود العرب من حجاجها وغيرهم يفدون الى مكة للحج ويتحاكمون الى قريش، (وكانت قريش) مع فصاحتها وحسن لغتها ورقة ألسنتها اذا أتتهم الوفود من العرب تخيروا من كلامهم وأشعارهم أحسن لغاتهم وأصفى كلامهم؛ فاجتمع ما تخيروا من تلك اللغات إلى سلائقهم التي طبعوا عليها فصاروا بذلك أفصح العرب. ألا ترى أنك لا تجد في كلامهم عنعنة تميم ولا عجرفية قيس، ولا كشكشة أسد، ولا كسكسة ربيعة وقيس) وروى ابو عبيدة..

"... *Arapça bilen âlimlerimiz, Arap şiirlerini rivayet edenler, Arapların dillerini, tarihlerini ve oturdukları yerleri iyi bilen bütün bilginler, Kureyş*

---

[22] Aslında: " gelmiş" şeklinde.

[23] es-Sâhibî adıyla Ahmed Sakar tarafından tahkik edilerek 1977 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

Kabilesi'nin dil bakımından Arapların en fasihi ve lügat yönünden en safi olduğunda ittifak etmişlerdir. İşte bundan dolayı Allah (c.c) bütün Araplar içerisinden onları tercih etmiş ve Peygamber (s.a.s)'i de onlardan seçmiştir. Bu nedenle Kureyş'i, Haremi'nin sakinleri ve Beyti'nin sahipleri kılmıştır. Beytullah'ı ziyarete gelen hacılar ve diğer Arap heyetleri hac için gruplar halinde Mekke'ye geliyorlar, Kureyş'in hakemliğine başvuruyorlardı. Kureyş kabilesi, dilinin fasih ve lügatinin güzelliğine ve dillerinin ince ve kibarlığına rağmen, kendilerine heyetler geldiğinde, o heyetlerin konuşmalarından ve şiirlerinden de en güzel kelimelerini ve en saf sözlerini seçerlerdi. Neticede, bu dillerden de, onların doğuştan gelen mizaçlarına uygun olanlar bir araya toplandı. Böylece, Arapların en fasihi oldular.

Görmüyor musun sen onların konuşmalarında Temîm kabilesinin "ananesi"ni; Kays Kabilesi'nin "arcefiyye"sini, Esed Kabilesi'nin "Keşkeşe" sini, Rabi'a Kabilesi'nin "keskese"sini ve yine Esed ve Kays kabilelerinin "kesre okumalarını" vb. gibi (dilin fesahat ve güzelliğini bozan hususları) bulamazsın." [24].

Yeryüzünde günümüzde kullanılan Arapça şivelerinden asıl fasih Arapçaya en çok yakın olan şive, Hicaz, Irak, San'a ve Yemen civarlarında konuşulan şivedir.

Avrupa âlimlerinden bazılarının açıklamasına göre Sudan'daki Müslüman Araplar da asıl fasih Arapça üzerine telaffuz ederlermiş. Bedevilik âleminde (Hicaz ve Irak) yaşayan Arapların lügat ve şivelerindeki saflık ve güzellik herkesin malumudur.

Kuzeydoğu Afrika'da ve özellikle Berberîye'de konuşulan Arapça diğerlerinden çok farklı olmakla birlikte, Hicaz, Irak, Suriye ve Mısır ahalisinin anlamayacağı derecelerde değildir.

---

[24] Karşılaştırınız. İbn Fâris, es-Sâhibî, neş. Ahmed Sakar, Kahire, 1977, s. 33- 34. Müellif bu metni *el-Müzhir*'den nakletmiştir. Bkz., es-Suyûtî, *el-Müzhir*, I, 209- 210.

Hatırlatmak gerekir ki bu farklılıklar, asıl kelimelerin değişikliklere maruz kalmasından ileri gelmeyip fazlalıklardan ortaya çıkar. Örneğin, Suriye ve Mısır'da fiil-i muzari sigasına bir "م" veya "ب" ilave ederek: "بيكتب" veya "ميكتب" derler. Berberîye'de bir "ك" ilave olunarak "كيكتب" bazen de "راح يكتب" şeklinde söylerler.

Arap Dili içinde bulunan bu dört şiveden başka ve özel lehçe sayılmağa değer ayrı bir şive daha gösterilemez.

Gerçekten ufak tefek bazı telaffuz hataları (lahn) ve değişikliler görülebilirse de onlara lehçe denmektense Bursa, Aydın ve Kastamonu halkında görülebilecek olan bazı farklılıklar gibi hafif, mahdut bir mahallî ve bölgesel şive adını vermek daha uygun olur ki bu da kayda değer bir şey değildir.

Arap Dili, dünyanın en büyük kıtalarında umumî dil halini kazanmakla kalmayarak, İslam hükümranlığına girmiş olan Hıristiyanların dillerine de tesir ederek karışık bir dil ortaya çıkarmıştır. Son asırlara kadar İspanya'nın Gırnata ve bitişik dağlık bölgelerinde konuşulan dil o dildir.

Arap Dili, Gazneli Mahmud'un fetihleri ve istilasından sonra ve özellikle İran aracılığıyla Hindistan'da da bu tesirini göstermiştir.

Yeni fatihler, müstevliler, adı geçen dille konuştuklarından Hint Dili ile aşılanmış ve Arapçadan alınan kelimeler, Hint Dili'nin en önemli unsurları hükmünü almıştır.

Hindistan'da kullanılan dillerden en çok Arapça kelimeleri ödünç alan (istiare eden) dil Urdu Dili olup, hemen hemen dörtte üçü Arapça ve Farsça kelimelerden ibarettir. Sarf ve nahiv Usul ve kaideleri -İran şivesiyle biraz değişikliğe uğramakla birlikte- eski Hint nahiv ve sarf kurallarına uygundur. Malezya adalarında dahi Arapçanın tesiri görülür.

Arap Dili'nin Asya toplumları üzerinde icra eylediği bu tesiri, şüphesiz felsefe, fıkıh ve kelam ilminin o ümmetlere verdiği fikirler ve ruh incelikleriyle birlikte icra eylemiştir.

Adı geçen toplumlar içerisinde Arap Dili'yle ve Farsça kelimelerle karışarak büsbütün başka bir dil şekline girmiş olan Osmanlıca, Tatar (Türk) sarf ve nahvini koruyabilmiş (Arapça ve Farsçanın kaidelerinden ödünç aldıklarından başka) olduğu hâlde aslından pek az kelimeyi muhafaza etmiştir.

Örneğin: On kelimeden ibaret olan bir cümlenin kelimelerinin çoğu Arapçadır. Hele atalarımızın eserlerini örnek olarak ortaya koymak lazım gelse, bunların Türkçe olduğuna inanmak mümkün olamaz.

Osmanlıca, bu üç dilden yani, Arapça Farsça ve Tatarcadan (Türkçeden) oluşmakla, yekdiğerine muhalif olan Hint- Avrupa ve Sami dilleri şivesini toplayarak garip bir manzara ortaya çıkarır.

Asya'nın özelliğinden olan bu tür dil inkılâpları Avrupa'da görülmez. Avrupa'da muzaffer olan milletin veya yenilen kavmin dili, lügatçe, sarf ve nahivce de kabul olunarak iş bitmiş olur.

Asya'da, tam aksine, dilde değişiklikler görüldüğü hâlde sarf ve nahivde değişme görülmez. Bu sebeptendir ki: Asya'da yalnız bir çeşit lügat kitabı kabul olunmak mümkündür, denilebilir. Mesela, Urduca bir sözlük kitabı, Arap ve Fars lügatlerini, İran'ın da Arap ve Fars, Türklerin (de) Arap ve Fars lügatlerini kapsar.

Arap Dili'nin Afrika'da icra eylediği tesiri (de) az şayanı hayret değildir. Asya'da Irak ve Suriye sınırları içinde bulunan Araplar, Afrika'nın tümünü istila ederek bütün Berberî memleketleriyle Büyük Sahra, Sudan kıtası, Atlantik sahilleriyle bütün güney kısmı Arap nüfuzu altına geçmiştir.

Afrika'ya geçen Araplar hangi kabileden olursa olsun (Kureyş kabilesi olma rivayeti nazar-ı dikkatten uzak tutulmamalıdır.) o kıtanın büyük bir kısmını soylu geleneklerle alicenabâne fikirleriyle aydınlatmıştır.

Allah'a hamdolsun! Yüce İslam dini bugün dahi zafer ve galibiyette devam ederek Mozambik, Madagaskar sahillerinde ve Senegal ve Gine

seyyahları arasında mükemmel bir surette terakki etmekte; Arapça dahi din ile beraber ilerlemektedir.

Arap Dili'nin dünya üzerinde icra eylediği bu tesirden Avrupa da hariç kalmamıştır.

İspanya, Portekiz ve diğer Avrupa dilleri ve özellikle Fransız dili, edebî ve ilmî (fennî) birçok Arapça lafız ve kelimeleri almıştır. Avrupa dillerinde rastlanılan Arapça kelimelerin çoğu fen ve sanatla ilgili bir takım mükemmel ıstılahlardan ibaret olduğuna göre ortaçağda bulunan Hristiyanların gerek ilimler ve fenlerde, gerekse sanayide pek çok geri bulundukları anlaşılır.

Kısacası, Arap Dili sayesindedir ki o tarihe kadar bulunduğu mahdut daire içinde kalan Sami dilleri, dünyaya kendisini tanıtmış ve umumî dil haline geçecek o fevkalade kabiliyeti göstermiştir.

Gerçekte; dillerden, milletler arasında en çok şöhret bulanları Yunan ve Latin dilleridir. Hâlbuki muhtelif milletlerin itikadî, siyasî ve edebî fikirlerini ifadeye medar olmak şerefinden en büyük payı Arapça vermeye mecbur olmuşlardır.

Latin ve Yunan dilleri milletleri istilada Arapça kadar kuvvet ve genişlik gösterememişlerdir. Latince Kapani'den Britanya'ya, Verin'den Atlas'a kadar; Yunanca, Sicilya'dan Dicle vadisine, Kara Deniz'den Habeşistan'a kadar yayılmış olduğu hâlde, Arapça -az önce söylendiği gibi- İspanya'yı tamamen, Pirene dağlarının kuzeyini, Afrika'yı, Güney Asya'yı Cava'ya, Rusya'yı Kazan'a kadar, kısacası dünyanın çoğunu istilası altına alarak toplumların edebiyat ve felsefe dili olmuştur.

Akdeniz'de bulunan Malta adası, zaten öteden beri halis bir millî dile sahip olmayıp, hangi millet tarafından istila olunmuşsa o milletin dilini kabul ede gelmiştir.

Vaktiyle Fenikeliler, sonra Kartacalılar dilleri hüküm sürerken günümüzde dahi Malta Dili denilen şey - İngilizce ve İtalyan'ca konuşan

kasabalar hariç- İtalyan ve Alman dilleriyle karışık Kuzey Afrika dillerinden başka bir şey değildir.

Özet olarak; Arap- İslam hâkimiyeti batıda ve doğuda yıkılıp son bulmuş olduğu hâlde dilleri, birçok milletlerin ilim, fen ve edebiyatında hâkimiyetini sürdürerek itikadî ve dinî kitaplar çoğunlukla o dille yazılmaktadır.

İran'da telif edilen meşhur eserlerden yalnız Firdevsi (411/1020)'nin *Şehname*si Farsça ile yazılmıştır. Ekseri eserler, örneğin: بصيد و شكار اشتغال نمودي "avla, avcılıkla meşgul oldu." cümlesinde olduğu gibi dört kelimeden ikisinin Arapça kelimelerden ibaret olduğu görülür ki (bu cümlenin Fars Dili) sarf ve nahiv kaidesine uygun olmaktan öte Farsçaya mahsus hiçbir özelliği kalmamıştır.

Arapçanın güzellik ve meziyeti ile medeniyete olan bu hizmet ve tesirine gelince: çünkü bir lisanın bu niteliklere sahip olması,

Önce: zatlar ve eşyalarla kaim olan fiiller, haller ve bunların yalın hâlde kullanılışları ve tamlamaları, zaman ve yer zarflarıyla birlikte kullanılışı, keyfiyet ve kemiyetleri, kısacası tabiî ve arızî meziyetleri, olumlu ve olumsuz, tam olarak kolayca ifade olunabilmek için istenildiği metot ve şekilde fiil kalıpları, sıfatlar ve isimleri alınıp çekilebilmekten,

İkinci olarak: aslî manalara kuvvet ve şiddet verebilecek tabirlere sahip olmaktan,

Üçüncü olarak da: düşünceleri ve fikirleri sağlam bir tarz, doğru bir metotla ve son derece açık bir şekilde ifadeye müsait bulunmaktan,

Dördüncü olarak: hakiki manalara ait ve muktezayı-ı hal (durumun gereği) denilen hususlar ve meziyetlerin ilavelere muhtaç olmayarak veya muhtaç olsa da asıl terkibe nispetle sınırlı ve son derece kısa ve veciz olarak tebliğ olunabilmekten,

Beşinci olarak: hayal edilen manaların açıklamalarla aydınlatılmasına, fikrî güzelliklerin tabirler ve söz sanatlarıyla uyuşmasına aynı şekilde yardımcı olmaktan,

Altıncı olarak: ahlak, maneviyat, fıkıh, felsefe, edebiyat ve sair ilim dallarının lügat ve ıstılahlarında doğruluk, sıhhat, kapsamlı ve geniş olma (açısından), -özetle: anlatım metodunun şartlarının genel ve özel esaslarını bozmayacak şekil ve incelikleri, duygusal işaretleri ve düşünceyi hatasız ve noksansız ifade ve tebliğ edebilmekten ibaret ise -Arapça açıklanan bu meziyetlerin tamamını haiz ve hatta bizim ihata edemediğimiz daha birtakım üstün özelliklere sahip güzellikleri içeren bir dildir ki günümüz medeniyetine hizmet ve tesiri ortadadır.

Edebî eserlere ve diğer konularda telif edilen eserlere, özellikle klasik metinlere müracaat olunsun; en mudakkik zatların bu metinler üzerine yazdığı şerhlere bakılsın, meydana konulan hakikatlerin o ibarelerle kıyas kabul etmeyecek ölçüde geniş ve o kalıplara sığabilmekten son derece uzak olduğu görülür.

İkinci Bölüm

CÜMLE KURULUŞU

CÜMLE KURULUŞU

İÇİNDEKİLER

I. Konu: Cümle kuruluşu. İnnî إني *ve Limmî* لِمّي *suretleri. Nahiv, Arap âlimlerinin icadıdır.*

II. Konu: Arap nahvinin kurucusu. Arap sarf ve nahvinin meşhur önderleri. Basra ve Kûfe ekolleri.

A. Kelimenin Bazı Halleri ve Cümle Kuruluşu

Bütün dillerin sarf ve nahvinin bir mevzudan ibaret olması gerekir, zira mademki dil düşüncelerin kalıbıdır ve mademki fıtrat her yerde bir kanun ile hâkim bulunur. (Öyleyse dillerin) hepsinin fiilleri ve sıfatları olması zorunludur.

Kelimelerin biçim ve şekillerinden ve onların kastedilen manalar üzerine delalet şekillerinden kat'-ı nazar olunursa (görmezlikten gelinirse); bahis konusu, bir mahiyeti ve o sebeple de nahiv ve sarf genel bir hakikati gösterir.

Mevcut diller içerisinde hiçbir dil, keyfiyet itibariyle (müenneslik, müzekkerlik ve her iki cinsin birlikteliği gibi) üç cinsten fazla kısımları içermeyeceği gibi; kemiyet bakımından da (tekil, ikil ve çoğul gibi) üç kısım kelimeden fazlasına sahip olamaz. Sanskrit, Latin ve Alman dilleri

keyfiyet bakımından üç kısmı ve yine Sanskritçe, İbranice, Arapça ve sair bazı diller de kemmiyyet itibariyle üç kısım kelimeyi içerir.

İnnî إني *ve Limmî* لِمّي *suretleri*

Cümle kuruluşunun önemli esaslarına gelince, -basılmakta olan bir eserimde de açıklandığı gibi[25]-, bu da, manaların ve eşyanın tabiatı ve mahiyetleri üzerine tesis edilmiş iki şekle dayanır. Birinci şekle İnnî metodu (tarîk-i innî), ikinci şekle de Limmî metodu (tarîk-i limmî) denmek münasip olur.

İnnî metodu: Eserlerden müessire intikal ve hareket demek olduğuna göre; bu yolda nazm ve telif olunan kelamlar da tabiatıyla müteallikler, isnat sıfatları ve mahmulat (haber ve filler), ait ve bağlı oldukları zevat ve eşyadan; eserler de sebeplerden evvel getirilmelidir.

Limmî metodu: -ki müessirden esere hareket demektir.- açıklanan şeklin aksine olmak, yani önce sebepler ve müessirler sonra da eserler ve mütemmimât (cümlenin tamamlayıcıları) getirilmek gerekir.

Arap Dili ikinci şekle uygun dillerdendir. "Limmî metodu" adı verilen cümle kuruluşu ve sözün diziliş şekli, tabii yola, başka bir ifadeyle zihne ilk anda gelen fikir ve düşüncelere uygun olduğundan, hem çabuk ifade etmeye, hem de açık, özlü ve sade bir şekilde ifade etmeye son derece müsaittir. Ancak sertlik ve kesinlik gibi fikrî ve hissî özellikleri kapsamak ve tebliğ etmek için takdim, tehir, hazf, takdir ve daha başka bazı

[25] Müellifin, üzerinde çalışma yaptığımız ve 1304 yılında İstanbul'da basılmış olan bu eseri dışında daha önce 1392'de basılmış *Tedrisât-ı Edebiye* adlı Mekteb-i Hukuk'da okutulmak üzere hazırlamış olduğu ve bazı edebî kaideleri içeren başka bir eseri ile ve el-Cürcânî'nin meşhur *et-Ta'rîfât* adlı eserinin tercümesi olan *Ta'rifât Tercümesi* adlı eseri vardır. Matbu olan bu üç eser dışında, *el-Miftah* ve Mekteb-i Hukukun 2. sınıfında okutulmak üzere hazırlamış olduğu ve basılmakta olduğunu haber verdiği *Usûl-i Hitâbet* adlı iki kitabından daha bahsediyor olsa da, bu eserler hakkında henüz bir bilgiye ulaşılamamıştır. Geniş bilgi için bkz. Hulûsi Kılıç, *a.g.m.*, I, 161-162.

kelamî (lafzî) tasarruflara ihtiyaç vardır. Bu şekil, nahiv kaidelerinin fevkinde olan Belagat esaslarına ait bir konudur.

Arapçanın asr-ı saadetten bir hayli zaman önce mükemmel olduğunu yukarıda söylemiştik. Zaten önce kaideler tesis olunup ta ondan sonra dilin oluşmayacağı açık olduğuna göre, adı geçen dilin eskiden beri mükemmel bir dil olduğu sabit olur.

Fakat asr-ı saadet ile ondan sonraki asırlarda manevî ilimler ve felsefî ilimlerle diğer ilim ve sanat dallarına ait ıstılahlarla edebiyat kaidelerini de içine aldığından Arapça fevkalade genişlik ve mükemmellik kazanmıştır.

Bir taraftan dilin zenginlik ve verimliliğinin efkar-ı umumiyece meydana getirdiği sevindirici tesirler, diğer taraftan ashabı-ı kirâmın değerli çabaları ile İslam medeniyet dairesi kısa sürede bir nur dairesi gibi genişleyerek milletler için bir hidayet yolu ve bir saadet dönemi hazırlanmış ve bu terakki hazineleri insanlığa marifet cevherleri saçmaya başlamıştı.

Âlemde bütün ahvalin meziyet ve ehemmiyetinin, sonuç itibariyle tetkik ve muhakeme olunması zaruridir. Bu zaruretten dolayıdır ki Arapçanın sarf ve nahiv kaidelerini tedvin ve telife gösterilen lüzum, Allah kelamı olan Kuran'ın icaz derecesinin ortaya konulması, konuşma dilinin bozulmadan ve diğer dillerle karışıp değişime uğramadan korunması, Arapçanın diğer milletlere öğretilmesi ve telkin edilmesi yolunun kolaylaştırılması maksadıyla açıklanmalıdır.

Arap Dili'nin kurallarının -sarf ve nahvinin- temelini ilk olarak atan, hicri birinci asrın ortalarında yaşamış olan Ebu'l-Esved ed-Dü'elî (69/688)'dir.

B. Nahiv, Arap Âlimlerinin İcadıdır

Nahvin önderleri ve âlimlerini zikretmeden önce nahvin ortaya konuluş şekli ve telifi hakkında mevcut olan şüpheleri ortadan kaldırmak için -konu dışına çıkarak- bir kaç söz söylemeye gerek gördük:

Arap Dili'nin nahvinin ortaya konuluş şekli hakkında İmam es-Suyûtî (911/1505)'nin *el-Müzhir*'inin sayfalarında gördüğümüz sahih rivayetler- ki bizim için her zaman delil getirmeye uygun eserlerdendir- bunları -lüzum görüldüğünde- ilerdeki sayfalarımıza veya başka bir zamana erteleyerek nahvin başkalarından alınmadığını tarih ve tarihî eleştiriyle ispata çalışalım.

Sâmi dilleri üzerine araştırmalarla gerçekten uğraşmış olan bazı Avrupa âlimleri, bu meseleyi özellikle nazar-ı dikkate alarak "*Fihrisu'l-'Ulûm Müellifi*"[26]'nden daha iyi, daha müdekkikâne bir şekilde halletmişlerdir.

Fihrisu'l-'Ulûm müellifi -her ne kadar zayıf bir ümitle olsa da- nahvin telifi meselesine dair, tarihin ortasında küçük bir itiraz noktası bırakmıştır.

Adı geçen âlimin, attığı o taşın sonucunu gerçekten düşünmüş olduğu hâlde, onu fırlatmaktan sakınmamış olması, bu meselenin her yönünü inceden inceye tetkikten geçirmeye herkesi davet etmesinden ileri gelmiştir sanırız. Herhâlde adı geçen âlim Arap nahvinin Hint'ten iktibas olduğu hakkında zayıf bir ihtimal olduğunu dile getirmiştir.

Gerçekten dış tesirler, Arap nahvinin ortaya konuluş ve telifinde hiç etkili olmamış mı dır? Hicri I. asrın ortalarına doğru Arap nahivcileri Suriye Hıristiyan müelliflerinden ikinci ve üçüncü asırda tabiat bilimlerinde yararlandıkları gibi, nahiv kaidelerinin ortaya konulması ve telifinde yararlanmadılar mı?

Arap âlimlerinin nahvin telifi için sarf eyledikleri mesaide Yunan veya Hint sarf ve nahvinin hiçbir delalet ve numunesi keşfolunamaz mı? Bize öyle geliyor ki bu soruların tamamına bir "hayır!" cevabını vermek icap eder. Evet, Suriye Hıristiyanları Araplar nezdinde nahiv ilminin kurucuları oldukları takdirde şüphesiz, bu hakikati gösterecek bir yadigâr

---

[26] Meşhur "*el-Fihrist*" adlı eserin müellifi olan Muhammed b. İshâk, Ebu'l-Ferec b. Ebî Ya'kub (ö. 438/1047)'dir. İbnü'n-Nedîm adıyla meşhur olmuştur. Müellif, bu eserde -ileride de görüleceği gibi- kendisinden hep "*Fihrisu'l-'Ulûm Müellifi*" diye bahsetmektedir.

ve bir eser kalması gerekirdi. Hâlbuki öyle bir şeye tarihlerde ve en güvenilir tarih kitaplarında rastlanılamamıştır.

Edebiyat tarihinde en mühim vakalardan sayılan böyle bir durumun tarihçiler ve nakilciler tarafından ihmal olunamayacağından ise şüphe edilemez.

İkinci olarak: Nahvin ortaya konulmasında en önemli amaç, İslamiyet'e hizmet etmekten ibaret görünmektedir ki Kur'an-ı Kerim'in mucize olan üslubunu muhafazaya yönelik olmakla, ilk dönem İslam nahivcilerinin başlıca hedef ve amaçları da bu olsa gerektir.

Üçüncü olarak: Hicri birinci asırda, Suriye Hıristiyanları, İslam hükümetinin bazı yazı işlerinde kullanıldıysalar da, Kur'an-ı Kerim'in fesahatini ortaya koymaya ve dolayısıyla i'lây-ı kelimetullaha dayanak olacak olan böyle mukaddes bir görev, o Hıristiyan nahivcilerini teşvik edemez ki öyle bir çabada bulunabilsinler.

Yunan gramer kurallarının Arapçanın kaidelerine hizmet etmiş olmasını kabul etmeye engel olan da, yine bu delillerle birlikte aşağıdaki düşüncelerdir:

Abbasilerin saltanat döneminden önce, Arap âlimleri, yunan ahvaline genellikle rağbet etmemiş oldukları gibi, Yunan ilimlerinin rağbet görmeye başladığı tarihlerde dahi -denilebilir ki-, İslam âlimleri Yunancaya vakıf değillerdi. Hâlbuki bu dönemde Arap nahvi keşf ve tedvin olunmuştu.

Yunan ilimlerinin İslam toplumunda yayılmış olduğu dönemde İslam âlimleri tercüme edilmiş eserler üzerinde incelemeler yaparlardı. Çünkü bu tercümeler Suriye Hıristiyanları tarafından yapılmıştı.

Kısacası Yunan ilimlerinin ilk naklinde İslam âlimleri, Yunanca eserlere sadece tercüme yoluyla muttali olmuşlardı. Bununla birlikte Yunan edebiyatı ve dil kuralları İslam âlimlerince meçhul kalmıştı. Öyle olduğu hâlde, yani yabancı bir dile ait sarf ve nahiv kuralları, diğer bir dilin sahipleri tarafından bilinmediğinde, kaidelerin keşfinde o dilin yardım etmiş olması nasıl düşünülebilir?

Bu kitabın ileride gelecek bölümlerinde görüleceği gibi İslam âlimlerinin Yunanlılardan aldıkları mantık, astronomi, yıldızlar, felsefe ve tabiî

bilimler gibi ilim dallarında bazı ıstılahlara olduğu gibi tesadüf olunmuş ve adı geçen âlimler bu iktibaslarını büyük bir iftiharla açık seçik -Yunanlılardan aldıklarını- duyurmuşlarken nasıl olur da onlar gibi onurlu olan Arap nahiv ve tarihçileri sarf ve nahiv hususunda sesiz kalırlar?

Yunanlılardan alınan bazı ilim ve fenlerde bir takım kitapların isimleri ve taksimatı dahi aynen olduğu gibi bırakılmıştır. Arap Dili sarf ve nahvinde ne Yunan ıstılahları ve ne de temel (aslî), ne de ikinci dereceden (fer'î) taksimatı görülür.

Gerçekten meşhur Arap âlimleri, tabi'î bilimlerin Yunanlılardan alındığını itiraf etmekle o büyük milleti takdir etmekten geri kalmamışlar ve insanlık âlemine hizmetteki üstünlük ve önceliklerini itiraf etmekten çekinmemişlerdir.

Arap nahvinin Hint'ten alınmış olması ihtimali de zikredilen deliller ve fikirlerle çürütülmüştür. Kaldı ki I. hicri asrın başlarında Hindistan ile münasebet hemen hemen yoktu. Arap toplumu Rumlar ve Yunanlılarla o derece münasebette ve âdeta iç içe oldukları hâlde, nahvi Yunanlılardan aldıklarını ispat edemedikleri hâlde, (nahvin) ta Hintlilerden alınıp, iktibas edildiğini iddia etmek ve ispata çalışmak ne kadar beyhudedir!

Avrupa dil bilimcilerinden bazılarının söylediklerine itimat edilirse Sanskritçenin sarf ve nahvi Arapçanın sarf ve nahvinden daha mükemmelmiş. Fakat Arap sarf ve nahvi de bu bilginlerin nazar-ı dikkatini celbe şayan olan, kuralları halletme esaslarını gösterir.

Yunan nahvi ile mukayese edildiğinde, Arap gramerinin daha zengin, daha sağlam olduğu ve sarf kısmındaki illetliler konusu istisna olunduğunda dil inceliklerinin gayet güzel kurallar altına alındığı itiraf olunmaktadır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki: Arap dâhileri Arap sarf ve nahvini kendileri keşf ve icat ederek bugün gördüğümüz dereceye ulaştırmışlardır. İlk kurucusu da (az önce) arz ettiğimiz gibi Ebu'l-Esved ed-Düelî (69/688)'dir.

NAHVİN MEŞHUR KURUCULARI

A. Basralılar

Ebu'l-Esved ed-Du'elî

Yukarda adı geçen Ebu'l-Esved ed-Du'elî (69/688)[27], Tabii'nin ileri gelenlerinden ve devrinin fakîh, muhaddis ve şairlerindendi. Kendisinden birçok meşhur zat ders okumuştur. Bunların en meşhurları; -başka bir ifadeyle- kendisinden ilim alma ve ders okuma, yönünden en ileri gelen öğrencileri, Yahya b. Yamer ed-Devvânî (129/746) ile Meysânlı Anbese b. Ma'dân (100/718)'dır.

Ebû 'Amr b. el-Alâ el-Mâzinî:

Meşhur âlimlerden Abdullah b. Ebi İshak el. Hadremî (117/735) ile Ebû 'Amr b. el-Alâ el-Mâzinî (154/770)'de Anbese b. Ma'dân'ın talebeleri olup ondan ilim almışlardır. Ebu'l-Amr el-Alâ el-Mâzinî, devrinde insanların en bilgini ve Arapların en şereflilerinden olup, hakkında Ferazdak aşağıdaki beyti söylemiştir:

---

[27] Hakkında fazla bilgi için bkz., ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, (I-VIII), Beyrut, 1989, III, 236-237; Reckendorf, Ebu'l-Esved, İ.A., IV, 75-76.

مازلت افتح ابواباً واغلقها   حتى اتيت اباعمرو بن عمار

"Nice kapıları açıp kapamayı sürdürdüm. Sonunda Ebu Amr b. Ammar'a geldim. "

H. 70 yılında doğmuş, 154'te vefat etmiştir. Ebu Amr'dan da nahvin ikinci kurucusu olan ve H. 149'da vefat eden İsâ İbn. Ömer es-Sakafî (149/776), Yûnus b. Habîb el-Radî (183/799) Ebu'l-Hattâb el-Ahfeş el-Ekber (177/793) ders almışlar, 'İsa'dan da İmam Halil b. Ahmed-el Ferâhidî (170/786) ders okumuştur. İsâ'nın, *Kitâbu'l-Cami*'i ve *Kitâbu'l-Mükemmil* adlı iki önemli eseri vardır ki Kadı Ebû Sa'îd bu kitapları aşağıdaki manzûme ile açıklamıştır:

بطل النحو جميعا كله   غيرما احدث عيسى بن عمر

ذاك (اكمال) وهذا (جامع)   فهما للناس شمس وقمر

"Nahvin tamamı kayboldu İsa b. Ömer'in ortaya koyduğu hariç. Şu İkmal'dir. Bu da "Câmi' ". Bu ikisi insanların güneş ve ayıdır."[28]

Yûnus b. Habîb:

H. II. asrın âlimlerinden olan ve biraz önce adı geçen Yûnus b. Habîb (183/799)[29], nahiv kaidelerinin tetkikinde çağdaşları ve emsalleri gibi, fevkalade itina ve özveriyle çalışıp yüzyıllık ömrü içinde, ne evlenme ve ne de başka şeylerle meşgul olmadan bütün vaktini Basra'da ilim neşrine hasrederek H. 183 senesinde vefat etmiştir.

Meşhur filozoflardan Muhammed el-Müstenir (206/821), Ebu Abdullah Muhammed b. Sellâm el Cumahî (232/846) ve Halefu'l-Ahmer (180/796)'de bu zatın ileri gelen talebelerindendir.

[28] Bkz., İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, Tahkik Rızâ el-Mazenderânî, Tahran, (II. Baskı), 1988, s. 47.
[29] Bkz., İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, göst. yer.

Kitâbu'l-Meânî-l-Kur'ân, Kitâbu'l-Lügat, Kitâbu'n-Nevâdiri'l-Kebîr, Kitâbu'l-Emsâl adlarında dört büyük ve faydalı eser bırakmıştır.[30]

el-Halîl b. Ahmed

Yûnus'dan sonra Nahiv meselelerinin istihracı ve kurallarının tashihinin de son derecede bir fazilet ve iktidara malik olmak, lügatle ilgili tetkikleri doğru şahitlerle ihata etmiş bulunmak gibi sebeplerle lügatte imam kabul edilen yukarıda adı geçen el-Halîl b. Ahmed (170/786)[31] de, hicri ikinci asrın büyük âlimlerindendir.

İmam el-Halîl'in âlimler arasında üstünlüğü ve konumu şundan ileri gelir ki selef âlimleri ve çağdaşlarının mertebeleri ve hususî hizmetleri tetkik edilmek üzere, Mekke'de yapılan büyük edebiyatçılar şurasında İmam el-Halîl, "Arapların en zekisi" ve "İlimlerin anahtarı" olduğunda ittifak etmişlerdir. 74 yaşında, H. 170 senesinde Basra'da vefat etmiştir.

Eserlerinin en meşhuru "*Kitâbu'l-Ayn*" adını verdiği lügat kitabıdır. Aruz ilmini ortaya çıkarmak ve yazmak suretiyle Arap şiirlerini kuvvetli bir çember içine alan ve bilinen Arap vezinleri üzerine vezin dahi ilave eden İmam-Halil'dir.

Kitâbu'n-Nağam, Kitâbu'ş-Şevâhid, Kitâbun-Nukat ve's-Şekl ve *Kitâbu'l-'Ayn*'a zeyl olmak üzere *Kitâbu Fâitu'l-'Ayn, Kitâbu'l-İkâ'* adlarında son derece faydalı ve son devir âlimlerine kaynak olan çok sayıda eseri vardır.[32]

Ebu'l Beydâ er-Riyâhî

İşaret edilen âlimler kadar meşhur olmamakla birlikte, o tarihlerde her biri eser yazmada ve tedriste birer özel yer edinmiş olmaları sebebiyle

---

[30] Bkz., İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 48.

[31] Bkz., İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 48-49.

[32] Hakkında fazla bilgi için bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, göst. yer.; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 341, İbn Hallikân, *Vefeyatu'l-A'yân*, II, 244, Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IV, 112; İA, Moh. Ben Cheneb, V, 158.

Arapçanın kurallarını ortaya koyanlardan sayılan daha birçok zevat gelmiştir ki bunların en meşhurları Ebu'l-Beydâ er-Riyâhî'dir[33].

Ebu'l-Beyda er-Riyâhî, Basra'da ücretle dil öğretmenliği yaparak bu sayede bir hayli zevat yetiştirmiştir. Kendisinin şairlerin en fasihlerinden olduğuna aşağıdaki beyitleri işaret etmektedir:

قال فيهاالبليغ ما قال ذو العيّ　　وكُل بوصفها مِنطيقُ

وكذاك العَدو لم يَعْدُ قد قا　　لَ جميلاكما يقول الصديقُ

" *O konuda, beliğ (de), konuşmaktan aciz olanın dediğini dedi. Herkes onu vasfetmede çok konuşkandır. İşte böyledir, düşman da güzel söylemek zorundadır. Dostun söylediği gibi.*[34]"

Sîbeveyh

Adı geçen âlimlerden sonra, nahiv kurallarının pekiştirilip yerleştirilmesinde gerçekten selefin ve çağdaşlarının gıpta ettikleri meşhur İmam Sîbeveyh (180/796) gelir.

el-Halil'in öğrencilerinden olan Sîbeveyh'in asıl adı 'Amr b. 'Osman, künyesi Ebu'l-Hasen'dir. Nahiv ilmini İmam el-Halîl, İsâ b. Ömer, Yûnus ve aşağıda zikredeceğimiz Ebû Zeyd (215/830)'den, lügati ise özellikle Ebu'l-Hattâb el-Ahfeş el-Ekber (177/793)'den öğrenmiştir.

Nahvin Kur'an'ı *(Kur'ânu'n-Nahv)* adıyla meşhur olan *el-Kitâb*[35] adlı büyük eserine benzer bir kitap, ne o tarihe kadar ve ne de -bazılarına göre- o tarihten sonra kimse tarafından telif olunabilmiştir.

---

[33] Aslında "er-Rubâhî" idi. *el-Fihrist*'ten tashih ettik. Bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 49.

[34] Bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 49.

[35] Değişik baskıları olan *el-Kitâb*'ın sonuncu ve en güzel bakısı -Abdusselâm Harun'un tahkikiyle- beş cilt halinde Kahire'de yapılmıştır.

İmam Sîbeveyh, Abbasî Halifelerinden Harunu'r-Reşid devrinde Irak'a (Bağdat'a) geldiği zaman 32 yaşındaydı. Kırk ile elli yaşları arasında vefat etmiştir.[36]

İmam el-Muberrid (285/898), Sîbeveyh'in adı geçen kitabı hakkında şöyle demiştir:

"Bir insan Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okumak istediği zaman - şanını tazimen-, denizde geziyorum, der."[37]

İmam el-Mâzinî (247/861)'de: "Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ından sonra, her kim nahve dair kitap telif etmek isterse hayâ etsin.[38]" demiştir.

Gerçekten Sîbeveyh, 'İsâ b. Ömer es-Sakafî (149/776)'nin eserlerini genişletmek ve izah etmek suretiyle daha mazbut bir hale koyarak insanlar arasında meşhur olan o büyük *el-Kitâb*'ını meydana getirmiştir. İmam Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı, ne mahiyette olursa olsun, hicri III. asrın ortalarına kadar, Arap nahvinin henüz mükemmel bir tedvine sahip olmadığını iddia edenler de vardır ki bu iddia İmam Müberrid ve el-Mâzinî'nin Sîbeveyh'in *Kitâb*'ı hakkında söyledikleri o özlü takrizlere biraz aykırıdır.

Aynı şekilde el-Halîl'in öğrencilerinden olup "*Kitâbu'l--Mesâdır, Kitâbu'l--Ma'ânî, Kitâbu'l--Madhal ilâ Kitâbi'l-'Ayn*" ve daha başka ilimlerle ilgili eserler sahibi olan Nadr b. Şumeyl (203/818) [39], el-Mâzinî ile Hammad b. Seleme (167/784) ve Ebû Muhammed el-Yezîdî (202/817) ve Mu'arric b. Amr es-Sudûsî (195/810) ve 'Alî b. Nasr el-Cahdamî (187/802) de adı geçen tabakaya şeref veren filologlardandır.

el-Ahfeşu'l-Evsat

Sîbeveyh'in çok sayıda öğrencisi ve arkadaşları olduğu hâlde, içlerinden en çok meşhur olanı el-Ahfeş el-Mucâşi'î (221/835)'dir ki "*el-Ahfeşu'l-Evsat* (Ortanca Ahfeş)" diye meşhurdur.

---

[36] Hakkında fazla bilgi için bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 57; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 346, İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-Elibbâ*, s. 60; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, VIII, 10; Nihad M. Çetin, Sîbeveyh, İA, X, 578- 585.

[37] Bu sözün farklı bir rivayeti için bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 57.

[38] Bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, göst., yer.

[39] Bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, 58.

Künyesi Ebu'l-Hasen, (adı) Sa'îd b. Mas'ade olan bu zat Basra nahivcilerinin meşhurlarındandır. Sîbeveyh'ten yaşça daha büyük olmasına rağmen Onun öğrencisi olmuş, Sîbeveyh'in şöhretini bir kat daha arttıran *el-Kitâb*'ı, el-Ahfeş sayesinde ortaya çıkmıştır. Adı geçen bu âlim, hicri 221 yılında vefat etmiştir. *Kitâbu'l-Mekâyıs fi'n-Nahv, Kitâbu'l-İştikâk, Kitâbu'l-'Arûz, Kitâbu'l-Kavâfî* adlı eserlerinin yanında diğer ilimlere dair de bir takım eserleri vardır.[40]

Ebû 'Amr b. el-'Alâ (154/770), Yûnus b. Habîb (183/799), İsâ b. Ömer (149/776), Ebû Mahdiyye, Ebû Tufeyle, Ebu'l-Beydâ', Ebû Suyûn b. Lakîd , Ebû Mâlik b. Kerkere *Nevâdir* (adlı eser) sahibidir. Ebû Dukays el-A'râbî gibi güvenilir Arap âlimlerinden(sikât) eğitim almış olan ve o asrın edebiyat dâhilerinden sayılan Ebû Zeyd (el-Ensârî) (215/830), Ebû 'Ubeyde en-Nahvî (214/829 veya 210/825) ve el-Asma'î (216/831)'de düşünceler (fikirler) tarihi sayfalarını ayrıca süsleyen ünlülerdendir.

Dünyanın olağan dışı âlimlerinden sayılmaya gerçekten değer olan bu üç bilgi ve zekâ nadireleri zaman itibariyle İmam el-Halîl'den sonra ve İmam Sîbeveyh'ten önce nahivciler lügatçiler tabakasında son derece yüksek birer mevki işgal ederler.

Ebû 'Ubeyde

Hicri 114 tarihinde doğan ve 214 tarihinde vefat eden Ebû 'Ubeyde (214/829 veya 210/825) dil bilimlerinde ve özellikle dilin garip kelimelerinde (*Garâibu'l-Luğa*), Arapların tarihi ahval ve olaylarında mütehassıs olarak, dil bilimlerinden başlamak suretiyle tefsir, hadis, tarih ve ünlülerin doğum yerleri ve tarihleri, biyografiler, maliye, ziraat kısaca tabi'î ve

[40] Kaynaklarda ölüm tarihi genellikle 215-830 olarak verilen el-Ahfeş ve eserleri hakkında fazla bilgi için bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, göst., yer; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 36, İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-Elibbâ*, s. 133; Fuad Sezgin, GAS, I, 48.

felsefî bilimlere dair irili ufaklı yüz ciltten fazla esere ve bu sebeple de âlimler arasında olağan üstü bir şöhrete sahiptir[41].

el-Asma'î

Hicri üçüncü asrın başlarının büyük âlimlerinden olan el- Asma'î (216/831)'de Arap dilinin incelik ve özelliklerini kavramada emsallerinin gıpta edeceği derecede idi ki kendisi bu yönüyle Basra ve Kûfe âlimlerinin yegâne kaynağı sayılabilir. Eserleri irili ufaklı 40–50 cilde ulaşır. En faydalı ve en önemlileri tabiatıyla dil bilimlerine ait olanlarıdır[42].

Bu ilim dâhilerinin, sonsuza dek şeref ve mefahirinin devamını üstlenen başlıca arkadaş ve öğrencilerinin en meşhurları: Ebû Abdullah et-Tevvecî, Ebû 'Alî el-Harmâzî, Ebû Ömer Sâlih b. İshâk el-Cermî (225/839)'dir. (Bunlar da) dil bilimlerinin ilerleme ve yaygınlaştırılmasına bir hayli hizmet ve emek vererek çeşitli eserler meydana getirmiş, ümmetin ileri gelenlerindendirler.

Fıtratın garip tecellilerinden olarak, her şahsın hüviyet ve kabiliyeti bir yöne meyil gösterme zorunluluğu sebebiyle adları geçen âlimlerin de bazıları nahiv, bazıları da iştikak ve lügatte ihtisas sahibi olmuşlardır ki aralarında bir derece fark aranmak istenirse, ancak bu itibarla aranabilir.

Zikredilen tabakanın meşhur olma zincirinde zaman bakımından sonra oldukları hâlde çoğu Ebû ‘Ubeyde ve el-Esma'î'den, bazıları (el-Mâzinî gibi) o iki büyük âlimin ilk mezun ettikleri öğrencilerinden (el-Cermî gibi) okumuş olan Ebû İshâk İbrâhîm ez-Ziyâdî (249/863), Ebû Osman Bekr b. Muhammed el-Mâzinî (247/861), Ebu'l-Fadl el-'Abbâs el-Farac er-Reyyâş (257/876), Ebû Hâtim Sehl b. Muhammed es-

---

[41] Hakkında fazla bilgi için bkz., İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 58-60; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 197; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-Elibbâ*, s. 112, Brockelmann, *Suppl.*, I, 163.

[42] Hakkında fazla bilgi için bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 60- 61; el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, XIII, 252; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-Elibbâ*, s. 104.

Sicistânî (248/862) de ayrıca zikredilmeğe değer olan büyük nahiv âlimlerindendir. Adı geçen âlimler dil kurallarında ve lügat tetkiklerinde tam ihata sahiplerindendiler. Bazıları (Ebû Hâtim es-Sicistânî gibi) aruz ilminde ve sür'at-ı intikalin tatbik alanı olan muammaların çözüm esaslarında dahi, maharet sahibi mudakkik kimselerden olup, dille ilgili şahitleri (şevâhid-i lisâniyye) nakl ve rivayet etmede de âlimler arasında son derece güvenilir idiler.

Adı geçen üstatlardan, yani Ebû ‘Ubeyde ve el-Asma'î'den, ders okuyup onlardan öğrenim gördükleri hâlde zikredilen tabakanın altında olan Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. Abdillâh ile Ebû Nasr Ahmed b. Hâtim el-Bâhilî (231/845) de nahiv âlimlerinden sayılırlar.

Ebû ‘Ubeyde ve el-Asma'î, bir el-Cermî, bir et-Tevvecî ve bir es-Sicistânî'yi meydana getirmiş olmakla iftihar ettikleri gibi, el-Cermî, el-Mâzinî, et-Tevvecî ve es-Sicistânî'nin de İmam el-Muberrid'ler, ez-Zeccâc'lar, Ebû Bekr b. es-Serrâc'lar, Ebû Osman Sa'îd b. Hârûn el-Esnândânî (288/900)'ler, el-Ezdî (348/959)'ler, Ebû Bekr b. Dureyd (321/933)'ler ve İbn Kuteybe (276/889)'ler gibi imamlar ve dil otoriteleri yetiştirmiş oldukları için, üstad ve selefleri kadar öğünmeye hakları olsa gerektir.

el-Muberrid

İmam el-Muberrid (285/898) III. hicri asrın en büyük dil âlimlerinden ve asrında, "en büyük reis" unvanını almaya layık olduğunu ispatlayan dâhilerdendi.

Sîbeveyh'in görüşlerini eleştiren ve hatta "الردّ على سيبويه" adıyla bir kitap yazıp neşreden adı geçen İmam, Sîbeveyh'in el-Kitâb'ını önce Ebû 'Amr el-Cermî'den okumaya başlayarak el-Mâzinî'de bitirmiş ve sair ilimleri de diğer üstadlardan almıştır.

Küçük büyük 40 cildi aşkın eseri vardır ki bunlardan bir kısmı Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı üzerine şerh ve tetkikleri içerir.

Sarf, nahiv, aruz, kafiye ve şiire; fesahat ve belagata ve sair ilimlere ait çok sayıda yararlı eserleri âlimlerin ellerinde dolaşmakta ve özellikle edebiyattan "الروضة" ve "الكامل"i âlimler arasında dillerden düşmemektedir. Hicri 210 yılında doğmuş ve 285'de vefat etmiştir.

İmam el-Muberrid ile ilerde zikredeceğimiz İmam Sa'leb (291/903)'i çağdaşları olan şairlerden biri aşağıdaki beyitlerle methetmiştir:

ايا طالب العلم لاتجهلن   وعُذْ بالمبرد أو ثعلب

تجد عند هذين علم الورى   فلا تك كالجمل الاجرب

علوم الخلائق مقرونة   بهذين في الشرق والغرب

"Ey ilim öğrencisi asla cahillik etme. el-Müberrid ya da Sa'lebe sığın (koş).

İnsanların bütün bilgisini bu iki âlimde bulursun. Uyuz develer gibi olma.

Mahlûkatın bütün bilgileri -Doğu'da da, Batı'da da- bu iki âlimdedir."[43]

Abbasi Halifelerinde el-Mu'tadıd zamanına, yani hicri III. asrın ortalarıyla IV. asrın başlarına rastlayan Ebû İshak İbrahim b. Muhammed b. Serrî ez-Zeccâc (311/923) -ki ez-Zeccâc en-Nahvî (Nahivci Zeccâc) diye meşhurdur-, Ebû Bekr b. es-Serrâc (316/929), İmam Ebu'l-'Abbâs el-Muberrid'in; "كتاب المعاني" sahibi olan ve yukarda adı geçen Ebû Osman Sa'îd b. Hârun el-Esnândânî (288/900), Muhammed et-Tevvecî'nin; Ebû Bekr b. Dureyd el-Ezdî (321/933) ile Ebû Muhammed b. Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (276/889) de Ebû Hâtim es-Sicistânî (248/862)'nin önde gelen öğrencilerindendi.

İmam Ebu'l-'Abbâs el-Müberrid'in yüksek mertebelere ulaşan iki kanadı mesabesinde olan o iki büyük âlim, yani ez-Zeccâc ile İbnu's-Serrâc,

[43] el-Muberrid hakında fazla bilgi için bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 64-66; el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, III, 380; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetu'Elibbâ*, s. 217-227; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XIX, 111 vd.; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII, 14.

nahiv imamları tabakasını süsleyen önde gelen nahivcilerdendir. İbnu's-Serrâc'ın en meşhur eserleri şunlardır:

Kitâbu'l-Usûl fi'n-Nahv (Adı geçen kitap bu ilimde en değerli teliflerdendir.), *Kitâbu Cumelu fi'l-Usûl, Kitâbu'l-Mûcez, Kitâbu'l-İştikâk, Kitâbu Şerh Kitâbı Sîbeveyh, Kitâbu İhticâcu'l-Kurâ', Kitâbu eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ', Kitâbu er-Riyâh ve'l-Havâ' ve'n-Nâr, Kitâbu'l-Cumel ve'l-Muvâsalât* gibi değişik ilimlere ait değerli teliflerdir[44].

ez-Zeccâc en-Nahvî'nin başlıca eserleri de şunlardır:

Kitâbu Ma'ânî'l-Kur'âni'l-Kerîm, Kitâbu'l-Emâlî, Kitâbu Ma fussira min Câmi'i'l-Mantık, Kitâbu'l-İştikâk, Kitâbu'l-'Arûz, Kitâbu'l-Kavâfî, Kitâbu Halku'l-İnsân, Kitâbu Halku'l-Feres, Kitâbu'l-Muhtasar fi'n-Nahv, Kitâbu Fa'altu va Ef'altu, Kitâbu Mâ Yansarifu, Kitâbu Şerh Ebyâti Sîbeveyh (son derece makbul bir kitaptır.), *Kitâbu en-Nevâdir ve Kitâbu'l-Envâr* gibi aynı şekilde çoğu dil bilimlerine ve saireye ait, gayet faydalı eserlerdir.[45]

Hicri IV. asrın sonlarına kadar yaşamış olan az önce adları geçen İbn Dureyd'le hicri III. asır sonlarının seçkin âlimlerinden olan İbn Kuteybe ed-Dîneverî (276/889) de ayrıca zikredilmeye değer büyük âlimlerdendir

Basra lügat âlimlerinin önde gelenlerinden olan İbn Dureyd, nahivciler tabakasından ziyade lügatçiler tabakasını süsler ki ilmî eserleri, eserimizin Lügat bölümünde zikredilecektir.

İbn Kuteybe

İbn Kuteybe (276/889), Bağdat İslam medresesinin azamet ve ihtişamını sonsuza dek devam ettiren, edebiyatın en büyük direklerinden ve

[44] Fazla bilgi için bkz., İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 67- 68.

[45] ez-Zeccâc hakkında fazla bilgi için bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 66; Muharrem Çelebi, *Ma'ânî'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc*, Erzurum, 1976, (Basılmamış doktora tezi).

o sebeple de İslam âleminin gurur duyduğu değerli âlimlerdendir. Başlıca eserleri şunlardır:

*İhtilâfu'l-Hadîs, Edebu'l-Kırâ'a, Edebu'l-Kâtib, İslah Galat Ebu 'Ubeyde, Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs (*başka bir ifadeyle *Kitâbu en-Nâkida), Tafkîh, Takvîmu'l-Lisân, Câmi'u'n-Nahv, el-Cevâbâtu'l-Hâdıra, Delâ'ilu'n-Nübuvve, Kitâbu fî Halki'l-İnsân, Dîvânu'l-Kâtib, Kitâbu eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ', 'Uyûnu'l-Ahbâr* (büyük bir cilt olup, birçok babları içeren on kitapta toplanmıştır.)[46], *Garîbu'l-Hadîs ve'l-Kur'ân, Kitâbu'l-Eşribe, Kitâbu'l-Envâ', Kitâbu'l-Hayl, Kitâbu'l-Meysir ve'l-Kıdâh, Kitâbu Muşkilâtu'l-Kur'ân ve Kitâbu'l-Ma'ârif*[47].

Ebû Sa'îd el-Hasen es-Sîrâfî (368/979), Ebû Ca'fer en-Nahhâs en-Nahvî (338/950), İbn Durusteveyh (347/958), Ebu'l-Hasen 'Alî b. 'İsâ er-Rummânî (384/994), Ebû 'Alî el-Fârisî (377/987) ve sair III. asrın ortarında yaşayan filologlar yukarda adları geçen ez-Zeccâc'ların, İbnu's-Sarrâc'ların, İbn Dureyd ve İbn Kuteybelerin meşhur öğrencileri ve arkadaşlarındandır. Dil bilimleri ve özellikle sarf ve nahiv kurallarına dair bir hayli tetkikler yapmışlar ve İmam Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı üzerine şerhler yazarak dil bakımından anlaşılması güç olan kısımlarını açıklamış oldukları gibi, diğer ilim dallarında da maharet sahibi kişiler olduklarından, o dallarda da adlarını ölümsüzleştirmeye vesile olacak çeşitli yararlı eserler bırakmışlardır.

Buraya kadar yazmış olduğumuz bu âlimler, Basra ekolüne mensup meşhur âlimlerdir -ki az önce görüldüğü gibi-bunlardan bir takımı ekol (mezheb) sahibi imam, yani lügat ve dil kurallarında kendilerine tabi olunan, kendilerine uyulan büyük âlimlerdir. Diğerleri de dilde geniş

[46] 'Uyûnu'l-Ahbâr'ın değişik baskıları yapılmıştır. En son baskısı Dr. Yusuf Ali Tavîl'in tahkikiyle 4 cilt halinde 1985 yılında Beyrut'ta neşredilmiştir. Muhakkik, esere yazmış olduğu girişinde İbn Kuteybe ve eserleri hakkında da bilgi vermiştir.

[47] Kuteybe ve eserleri hakkında fazla bilgi için bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 85-86; el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, X, 170; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, II, 143.

bilgi sahibi olduklarından nahiv kurallarının pekiştirilip yerleştirilmesi ve yayılmasına hizmet ve gayret sarf etmiş değerli âlimlerdir.

Dile hizmet etmiş âlimler yalnız bu zikrettiğimiz âlimlerden ibaret değildir. Eğer hepsini saymak gerekseydi ve hatta yalnız isimlerini saymakla yetinilseydi daha birçok sayfamızı ve hatta bu Kitâbımızı onlara tahsis etmemiz gerekirdi.

B. Kûfeliler

"Kufiyyûn" denilen Kûfeli filologlar, Basralılara (Basriyyûn) birçok meselelerde muhalefet ederek dil kurallarında onlardan farklı yeni görüşler ortaya koymuşlardır. Örneğin, Basralılar: Zarf-ı müstakarra itimatsız fail verilmesini ve mastardan kinaye olan gizli bir zamire cer harfini taalluk ettirmeyi caiz görmezken; Kûfeliler bunun aksini tercih etmişlerdir. Aynı şekilde Fail-i mutenaza'un fih (iki fiilden sonra gelen ve her ikisinin de öznesi olması mümkün olan fail) Basralılara göre ikinci fiile verildiği ve önceki fiilin faili -umde olduğundan- gizli kılındığı ve yine Mef'ûl-mutenaza'un fih'de de -izmara bedel hazf şartıyla- durum zikredilen şekilde (yani isim ikinci fiilin mefululu kabul edildiği hâlde) Kûfeliler bunun aksini benimsemişlerdir. Bunun gibi daha birçok önemli meselelerde Basralıların görüşlerine karşı gelerek kendilerine mahsus görüşler açıklamışlardır. Kûfelilerin en eski ve en meşhur âlimi, Ebû 'Amr'ın öğrencilerinden olan Ebû Ca'fer er-Rû'âsî (175/791 veya 187/803)'dir. Bu zat her ne kadar Kûfeli âlimlerin en eskisi ise de diğerlerinin derecesine ulaşamamıştır[48].

[48] Bkz. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 71; el-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, I, 256.

el-Kisâ'î

Arap Dili'nin incelik ve özelliklerinin keşfedilmesinde çaba harcamış ve geniş hizmetlerde bulunmuş olanlardan, Basralılara karşı yeni bir yol tutarak o yolda ilk neşriyat yapan ve yeni kuralların tesisine gayret eden İmam el-Kisâ'î (189/804)'dir.

İmam el-Kisâ'î, Ebû Ca'fer er-Rû'âsî'den ve İmam el-Ferrâ (207/822) da el-Kisâ'î'den öğrenim görmüşlerdir.

Abbasi halifelerinden Harun Reşid döneminde yaşamış olan el-Kisâ'î, nahiv, lügat ve kıraatta imam olup Kûfe nahivcilerinin lider ve önderidir. Çok sayıda eserinden en meşhurları: *Kitâbu'l-Masâdir, Muhtasaru'n-Nahv ve Kitâbu'l-Hurûf* adlı eserleridir. Bunlardan başka *Kitâbu Ma'ânî'l-Kur'ân, Kitâbu'l-Kırâ'ât, Kitâbu'l-'Aded, Kitâbu Nevâdiru'l-Kebîr, Kitâbu Nevâdiru's-Sağîr, Kitâbu Nevâdiru'l-Asğar, Maktû'u'l-Kur'ân va Mavsûluh, Kitâbu İhtilâfu'l-'Aded, Kitâbu'l-Hicâ', Eş'âru'l-Mu'âyât va Tarâ'ikuhâ ve Kitâbu'l-Hâ'âti'l-Mukannâ bihâ fî'l-Kur'ân* gibi bir takım eserleri daha vardır[49].

el-Ferrâ'

Hicri ikinci asrı süsleyen ve üstadı İmam el-Kisâ'î'ye birçok konuda muhalefet etmiş olmakla tanınan İmam el-Ferrâ' (207/822), el-Kisâ'î'den sonra Kûfe nahivcilerinin önde gelenlerindendir. Künyesi Ebû Zekeriyyâ, adı Yahyâ b. Ziyâd olan el-Ferrâ' yukarıda açıklandığı gibi dil bilimlerini İmam el-Kisâ'î'den ve Ebu'l-Cerrâh ve Ebû Mervân gibi dil konusunda güvenilir bedevilerden almış ve Yûnus'la Ebû Ziyâ' el-Kilâbî'den de bir miktar okumuştur.

---

[49] Fazla bilgi için bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 72; Brockelmann, Suppl., I, 77-78; Tanç Halil İbrahim, el-Kisâî, Erzurum, 1993 , (Basılmamış doktora tezi) .

İmam el-Ferrâ', (İbnu'n-Nedîm el-Mavsılî'nin beyanına göre) eserlerinde felsefe yapmakta idi [50]. Yani söz ve ifadelerinde felsefecilerin metodunu tercih etmekteydi. Çoğu dil kurallarına ve lügate ait olmak üzere büyük-küçük elliden fazla eseri vardır[51].

Bu dil otoritelerinden (imamlar) sonra Kûfe nahivciler tabakasının ziynet ve iftihar vesilesi olan en meşhur âlimler şunlardır: Ebu'l-Hasen 'Alî el-Ahmer (194/805), Ebu'l-Hasen 'Alî b. Hâzım el-Lihyânî (220/835), Ebû Muhammed 'Abdullah b. Sa'îd el-Umevî (154/770), Ebû 'Amr İshâk eş-Şeybânî (206/821), Ya'kûb b. es-Sikkît (244/858), Ebû Abdullah Muhammed b. Ziyâ' el-A'râbî (231/845), Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Selâm (224/838), İbn Bacda, Ebu'l-Hasen el-Esram (232/846) ve Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb (291/904) gibi Arap dil bilimlerinin önderleri.

Bu âlimlerden Ebu'l-Hasen 'Alî b. el-Ahmer (194/809), ilmi doğrudan doğruya el-Kisâ'î'den, Ebu'l-Hasen 'Alî b. el-Hâzım (220/835) da el-Kisâ'î ile Basralıların nahiv ve lügat önderlerinden olan Ebû Zeyd, el-Esma'î ve Ebû 'Ubeyde'den, Ebû Muhammed b. Sa'îd el-Umevî de başlıca bedevilerden ve Ebû Ziyâ' el-Kilâbî ve Ebû Ca'fer er-Rû'âsî'den ve ikinci derecede de el-Kisâ'î'den almıştır.

İmam el-Ferrâ' ile çağdaş olup; ilmî şöhreti ondan aşağı olan Ebû Muhammed b. Sa'îd el-Umevî (154/770) tabakasında, Ebu'l-Hasen 'Alî b. el-Mubârek el-Ahfeş el-Kûfî -ki el-Ahfeş el-Asgar (Küçük Ahfeş) adıyla bilinir-, Ebû 'İkrime ed-Dabbî (250/864) ve Ebû 'Adnân er-Rivâye gibi âlimler bulunur.

---

[50] Bkz. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 73.

[51] Fazla bilgi için bkz., Bkz. İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 73-74; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, II, 199; Brockelmann, *GAL*, I, 116; *Suppl.*, I, 178.

Ebû 'Amr İshâk eş-Şeybânî

Bütün bu âlimler, dil kurallarının yerleştirilmesi ve yayılmasında övünülecek eserler ortaya koymuşlarsa da Kûfeliler içerisinde el-Kisâ'î ve el-Ferrâ' ve aşağıda zikredeceğimiz Sa'leb (291/904)'ten sonra bir derece imtiyaz ve ihtisasa sahip olan yukarıda adı geçen Ebû 'Amr İshâk eş-Şeybânî (206/821)'dir.

Ebû 'Amr İshâk eş-Şeybânî, lügatte Kûfelilerin en âlimi, en geniş bilgiye sahibe olanı ve güvenilir bedevilerden kabul edilir şahitleri toplayıp rivayet edenlerin en meşhurudur. *Kitâbu'l-Cîm* ve *Kitâbu en-Nevâdir* adlı iki değerli eseri gerçekten İslam âlemine şeref veren şaheserlerdendir[52].

Kûfe âlimlerinden Ebu'l-Hasen et-Tûsî, Ebû Sa'îd ad-Darîr (231/845), Ebû Sa'îd el-Hasen b. el-Huseyn es-Sukkarî (275/888), Ebû Nasr el-Bâhilî ile yukarda adları geçen Ebu'l-Hasan 'Alî el-Lihyânî ve Ya'kûb b. es-Sikkît adı geçen İshâk eş-Şeybânî'den rivayetle tanınırlar. Fakat bunlar arasında rivayetleri güvenilir, ilim ve faziletleri daha geniş ve sağlam olan âlimler el-Bâhilî ile el-Lihyânî ve İbnu's-Sikkît'tir.

Nahivciler tabakasının medar-ı iftiharı olarak adlarını zikrettiğimiz âlimlerden İbnu's-Sikkît, Ebû 'Amr ve el-Ferrâ'dan ilim tahsil etmiş, İbn Bacda, el-Asram ve el-Bâhilî vasıtaları ile Ebû ‘Ubeyde, el-Esma'î ve Ebû Zeyd'den de rivayetleriyle meşhur olmuştur.

Lügat ilminde daha fazla meşhur olduğundan ve o ilmin imamları içerisinde de bulunması sebebiyle kitabımızın lügat bölümünde de ayrıca zikredilecektir. Kûfe'nin büyük âlimlerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Ziyâ' el-Arâbî, el-Mufaddal ed-Dabbî'den ve Basralıların çoğundan; Ebû ‘Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm da İmam el-Ferrâ'dan ve İbn Sa'îd el-Umevî, Alî el-Ahmer ve sair âlimlerden okumuşlardır.

[52] Bkz. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 74-75.

ed-Dabbî

Kûfelilerin lügatte en meşhur ve en güvenilir âlimlerinden olan adı geçen ed-Dabbî (250/864) -ki Ebu Talib ed-Dabbî künyesiyle meşhurdur.-, Kûfe ekolü üzere Arap dil kurallarının yerleştirilip yaygınlaştırılmasında ve dilin inceliklerinin bütünüyle kavranmasında son derece büyük gayret gösterenlerden ve o sebeple de mensubu olduğu grubun medar-ı iftiharı olan dil otoritelerindendir.

Bu zatın büyük -küçük değişik ilimlere ait on beş ciltten fazla eseri vardır ki bunların arasında yalnız İmam el-Halil'in "*Kitâbu'l-'Ayn*"ını eleştiri tarzında yazdığı eseri edipler nezdinde hüsnükabul görememiştir.

Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Selâm (224/838), güzel telif ve güzel ahlakla meşhur olan âlimlerden olduğu hâlde başlıca eserlerinden olan "*Kitâbu'l-Garîb*"ini İmam el-Asma'î'nin eserlerinden iktibas ederek meydana getirmiş olduğu gibi, "*Kitâbu Garâibu'l-Hadîs*" ve "*Kitâbu Garîbi'l-Kur'ân*" adlı iki eserini de Ebû 'Ubeyde en-Nahvî'nin aynı adlarla yazılmış bulunan eserlerinden almak suretiyle telif etmiştir.

Bu grubun başlıca âlimlerinden olan İbn Bacda, Ebu'l-Hasen el-Asram, Ebû Abbâs b. Ahmed b. Yahya Sa'leb'e gelince, adı geçen İbn Bacda ilim ve rivayet cihetinden Basra imamlarından Ebû Zeyd'e; Ebu'l-Hasen el-Asram de aynı şekilde ilim ve rivayet yönünden Ebû Zeyd en-Nahvî'ye mensup olmakla tanınmışlardır.

Sa'leb

Hicrî III. asrı seçkin lügat ve nahiv âlimlerinden olan Sa'leb (291/904), Kûfeli âlimlerin önde gelenlerindendir. Nahiv âlimleri arasında ihtilaf konusu olan başlıca meseleleri tetkik ve muhakeme etmek suretiyle doğru ve yanlışı belirleyerek birbirinden ayırmış, dilin inceliklerini keşf ve ihata ederek pek büyük fazilet ve irfan belirtileri göstermiştir.

Değişik ilimlerde olan bu derinliği ve kapsamlı bilgisine, adlarını aşağıda zikredeceğimiz eserleri açıkça şehadet etmektedir:

Kitâbu'l-Masûn (nahivle ilgidir), *Kitâbu İhtilâfu'n-Nahviyyîn, Kitâbu Ma'ânî'l-Kur'ân, Kitâbu'l-Muvaffakî* (yine nahivle ilgili muhtasar bir eserdir.), *Kitâbu'l-Kırâiât, Kitâbu Ma'ânî'ş-Şi'r, Kitâbu et-Tasğîr, Kitâbu Mâ Yansarif va Mâ Lâ Yansarif, Kitâbu Ma Yaczî va Mâ Lâ Yuczâ, Kitâbu eş-Şevâzz, Kitâbu'l-Emsâl, Kitâbu'l-İmân ve'd-Devâhî, Kitâbu'l-Vakf ve'l-İbtidâ, Kitâbu İstihraci'l-Elfâz mina'l-Ahbâr, Kitâbu'l-Hicâi, Kitâbu'l-Avsad, KitâbuGarîbu'l-Kur'ân* (gayet güzeldir)[53], *Kitâbu es-Sâil, Kitâbu Haddu'n-Nahv, Kitâbu'l-Fasîh.*

Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in yukarda açıklanan eserlerinin yanında bazı ders notları daha vardır ki bunlar nahiv, lügat, tarih ve şiire ait bir takım önemli makalelerden ve zamanımızın yalnız ileri batı toplumlarında görülen süreli ilmî yayınlarına benzer eserlerdendir[54].

Aynı hicri asırda yaşayan Ebu'l-Hasan b. Ahmed b. Keysân (299/911) ile Ebu'l-Feth İbn Cinnî (392/1001) ve Ebû Hanife ed-Dîneverî (276/889) ve IV. hicri asrın başları ve sonlarını süsleyen Ebû Abdullah İbrahim Nıftavayh (324/935) ve Ebû Abdullah el-Hasan b. Ahmed b. Haleveyh (370/981) Kûfe ekolünün imam ve önde gelen seçkin âlimlerindendir.

İbn Keysân

Adı geçen âlimlerden İbn Keysân (299/911), İmam el-Mubarrid ve İmam Sa'leb'den okumuştur. Bundan dolayı, Basralıların ve Kûfelilerin ekolleri üzerinde mükemmel incelemeler yaparak her iki tarafın görüşlerini ve aralarındaki ihtilafları tespit ve muhakeme etmek suretiyle bu konuda son derece faydalı bir kitap telif etmiştir. Eserlerinden en meşhurlarını aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

---

[53] Bu eserin yukarda adı geçmiş olan *Kitabu Ma'âni'l-Kur'ân*'la aynı kitab olması kuvvetle muhtemeldir.

[54] Fazla bilgi için bkz., Bkz. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 80-81; el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, V, 204; İA, X, 123.

Kitâbu İlelu'n-Nahv, Kitâbu Garîbu'l-Hadîs, Kitâbu Mesâbîhu'l-Kuttâb, Kitâbu Ma'ânî'l-Kur'ân, Kitâbu'l-Mezheb, Kitâbu Talkîbu'l-Kavâfî[55].

İbnu Cinnî ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî

Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî (392/1002) Arapça ilimlerinde seçkin imam (imam bâri') gibi değerli bir unvanı kazanmış olan dil otoritelerindir. Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (276/889) de nahiv ve lügatte tam ihata sahibi âlimlerdendi. Ebu Hanife özellikle matematik bilimlerinde derinleşmiş büyük bir âlimdir[56].

Adı geçen İbn Cinnî (292/1002)'nin başlıca eserleri şunlardır:

Kitâbu'l-Hasâis, Sırru's-Sına'a, *el-Munsıf* (Ebû Osman el-Mâzinî'nin *et-Tasrîf* adlı eserinin şerhidir.)[57], *et-Talkîn* (nahiv konusundadır), *el-Kâfî fî Şarhi'l-Kavâfî, el-Muzekker ve'l-Müennes, el-Maksûr ve'l-Memdûd, et-Temâm, el-Menhec* (Hamasa şiirlerinde geçen isimlerin iştikakına aittir.), *el-Muhtasar* (bu adla biri aruz ve diğeri kafiyeyle ilgili olmak üzere iki eseri vardır.), *el-Mesâilu'l-Hâtırıyyât, et-Tezkiratu'l-İsbahâniyye, Muhtâru Tezkireti Ebû Alî el-Fârisî ve Tehzîbihâ, el-Muktadab fî Mu'talli'l-'Ayn, el-Lum'a', et-Tenbîhu'l-Muzahhab, et-Tabsıra, es- Sabr* (Mütenebbî divanının şerhidir.) gibi değişik ilim dallarında yazılmış faydalı eserlerdir[58].

Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (276/889)'nin başlıca eserleri de şunlardır:

en-Nebât, el-Fasâha, el-Envâ', el-Kıbletu ve'z-Zevâl, Hisâbu'd-Dûr, er-Redd alâ Rasadi'l-İsfehânî, el-Bahsu fî Hisâbi'l-Hint, el-Buldân (hacimli bir kitaptır.), *el-Cem'u ve't-Tefrîk, el-Cebru ve'l-Mukâbele, el-Ahbâru't-Tıvâl, el-Vasâyâ, Nevâdiru'l-Cebr, eş-Şi'ru ve'ş-Şu'arâ, Mâ Yulhanu fîhi'l-'Amme* gibi çeşitli ilim dallarına ait kıymetli eserlerden ibarettir[59].

---

55 Bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 89; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-Elibbâ*, s. 235; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, VIII, 213.
56 Bkz. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 86.
57 Bu eser üç cilt halinde Mısır'da basılmıştır.
58 Bkz. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 95; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, VI, 251.
59 Bkz. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 86.

İbn Haleveyh

Kûfe ekolü nahivciler tabakası zincirinde sarf ve nahiv kaidelerini tetkik eden dilcilerden sayılan Niftaveyh (324/935)[60]'ten sonra zikredilen tabakanın medar-ı iftiharı olmak üzere İbn Haleveyh (370/981) gelir. İbn Haleveyh de değerli seleflerinin çoğu gibi nahiv ve lügat imamlarındandır[61].

Eserimizin lügatle ilgili özel bölümünde açıklayacağımız İbnü'l-Enbârî ile kıraat imamlarından İbn Mücâhid el-Mukrî'den ve İbn Dureyd ve Ebû Sa'îd es-Seyrâfî'den okumuş, çağının ve asrının emsalsiz en büyük ve en muteber âlimi olarak tanınmıştı.

Eserlerinden en meşhuru "*Kitâbu Leyse*" adıyla adlandırdığı önemli eseridir ki adı geçen imamın edebî bilimlerdeki yüksek derecesini gösterir.[62]

Basralılar ve Kûfeliler adlarıyla meşhur olan iki büyük ekole mensup imamlar ve büyük âlimlerin en meşhurları yukarda sunduğumuz bu değerli zatlardan ibarettir.

---

[60] Bkz. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 90.

[61] Bkz. İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 92.

[62] Bu değerli esere " Leyse " adının verilmesi Müellif'in Arap kelamında kullanılmayan lafız ve tabirleri "falan şey yoktur, yine falan şey de yoktur." şeklinde tetkik edip açıklamış olmasındandır. (Bkz., Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1454.)

MÜTEAHHİR DİLBİLİMCİLER

Bu iki gurup ilim adamlarından, yani Basralılar ve Kûfelilerden başka bu ekol üzerinde incelemelerde bulunmuş daha bir takım büyük İslam âlimleri de gelmiştir.

İbn Burhân ve İbnu'd-Dahhân

O âlimlerin en meşhurları Irak'ta ve özellikle ilim merkezlerinin bulunduğu Bağdat, Mısır ve diğer büyük şehirlerin meşhur Üstadlarından olan V. ve VI hicrî asırlara şeref veren İbn Burhân (456/1063), İbnu'd-Dahhân (569/1173)[63], İbnü'l-Cevâlîkî (539/1144) ve İbnu'ş-Şecerî (542/1147) adlarındaki âlimlerdir.

İbn Burhan (456/1063), hicrî V. asrın en seçkin ve en maharetli âlimlerinden, birçok edebiyatçının en büyük üstadlarından sayıldığı gibi, İbnu'-Dahhân da VI. hicrî asrın en ileri gelenlerindendir.

İbnu'd-Dahhân (569/1173)'ın başlıca eserleri şunlardır:

İzah ve Tekmile Şerhi (43 cilttir), *Fusûsu'l-Kubrâ, Fusûlu's-Suğrâ, el-Gurra* (İbn Cinnî'nin *Kitâbu'l-Luma*' adlı esrinin şerhidir. Büyük bir cilttir.), *Kitâbu'l-Arûz, Kitâbu Durûsi'n-Nahviyye,* Dad (ض) ve Zâ (ظ)'a dair *Kitâbu'l-Gunne, Kitâbu'l-Ukûd fi'l-Maksûr ve'l-Mamdûd, Kitâbu er-*

[63] Aslında İbn Dahhat şekilnde yazılıydı düzelttik.

Risâletu's-Saîdiyye fi'l-Maâhiz'l-Kindiyye el-Mutenebbî'nin serikatını (diğer şairlerden çaldığı şiirleri) içerir. *Zahru'r-Riyâd* (yedi cilttir.), *Kitâbu'l-Gunye* (Ezdâd konusundadır.)[64].

Ahlak felsefesine dair bulunan aşağıdaki manzûme de adı geçen zata aittir.

لا تجعل الهزل دأْبًا وهو منقصة والجدّ يعلو به بين الورى القيم

ولا يغرنّك من ملك تبسُّمه ما تصحب السحب إلاّ حين تبتسم

"*Şakayı kendine adet edinme. O küçük düşürücüdür. Halkın işlerini üstlenen kişi, halk içinde ciddiyetle yükselir. Hiçbir kralın gülümsemesi seni asla aldatmasın. Bulutlara (doluya) ancak gülümsedikleri zaman yakalanılır.)*"

İbnü'l-Enbârî ve İbnu'ş-Şacarî

Kemâluddîn en-Nahvî lakabıyla bilenen ve bu lakapla tanınmış olan Ebu'l-Berekât İbnü'l-Enbârî (577/1181) ve İbnu'ş-Şecerî (542/1147) el-Bağdâdî, çağdaşlarının çoğundan üstün ve hicrî VI. asırda nahvin önderi (İmamun Nahv) unvanını hak etmiş bulunan İslam büyüklerindendir ki Arap Dili bilimlerinin neşrinde himmet göstermekle müdekkikâne okuttuğu derslerinden istifade eden zatlar genellikle o asrın sayılı âlimleri arasına katılarak, devirlerinde seçkin bir mevki elde etmişlerdir.

Adı geçen Ebu'l-Berekât İbnü'l-Enbârî'nin eserlerinden en meşhurları Nahivden; *Kitâbu Esrâru'l-'Arabiyye*, *Kitâbu'l-Mîzân* ve *Tabakâtu'l-Udebâ*'dır[65].

[64] Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IV, 229- 230.
[65] Fazla bilgi için bkz., Ebu'l-Fadl İbrâhim, İbnü'l-Enbârî, (*Nüzhetü'l-Elibbâ* mukaddimesi), s. 3-12; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, V, 183- 184.

İbnu'ş-Şecerî (542/1147)'nin meşhur eserleri: çeşitli edebî ilimleri içeren *Kitâbu'l-Emâlî* adlı değerli eseri ile Ebû Temmâm'ın *el-Hamâse*'sine benzeyen *el-Hamâse*'si, nahivden *Mâ İttefaka Lafzuhu va İhtelefe Ma'nâhu* adlı eseri ile İbn Cinnî'nin meşhur *Kitâbu'l-Luma*'ının şerhi gibi faydalı eserlerden ibarettir.

İbnü'l-Cevâlikî

Bahsedilen âlimlerden İbnü'l-Cevâlikî adıyla bilinen Ebû Mansûr Mevhûb b. Ebî Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Hıdr (539/1144) ki hicrî IV. asrın ortalarını şereflendiren büyük ediplerden ve lügat imamlarındandır. Nahiv meselelerinde Basra ve Kûfe ekollerinde bir hayli araştırmalar yaparak garip görüşleri tercih etmiştir.

Eserlerinden en meşhurları: "*Edebu'l-Kâtib*" şerhiyle "*Durretü'l-Gavvâs*" tetimmesi ve *"Kitâbu'l-Arûz"* adlı eseridir[66].

Kısacası H. IV. asırda Mağrip dil âlimlerinden olan el-Kurtubî Muhammed b. Ebân (354/965) gibi, H. VI. ve VII. asırlarda Muhammed b. İbrahim el-Marrâkişî (697/1297) ile "Funaykal" lakabıyla bilinen Muhammed b. İbrâhim el-Kırnâtî (540/1145), H. VII. asrın başlarıyla VIII. asrın başlarında yaşayan Muhammed b. İbrâhîm el-Vâdimâşî (709/1305), "Masnû" lakabıyla meşhur olan İbrâhim b. el-Kurtubî (709/1309), aslen Temîmli olduğu hâlde Gırnata ve İşbiliyye'de ders halkalarını şereflendiren ve orada eserler yazan Muhammed et-Temîmî ve yine H. VII. asrın ortalarına tesadüf eden İbnu'd-Debbâğ el-İşbîlî (668/1270) ve H. VIII. asrın ortalarında yaşamış olan Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr et-Tilimsânî (759/1357) ve Muhammed el-Hatîb en-Nahvî eş-Şelebî gibi daha birçok meşhur âlim Mağrip bölgesinde de dil araştırmalarıyla İslamî bilimleri genişletip yaymaya gayret etmişlerdir.

[66] Bkz. İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetu'l-Elibbâ*, s. 396-398; C. Brockelmann, Cevâlikî, İA, III, 113; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XIII, 53.

Bunların hepsinin ismini burada zikretmek lazım gelse bu cildimizi yalnız söz konusu âlimlerin adlarıyla doldurmak gerekir.

Kahire (Câmi-i Tulûnî) ileri gelen şeyhlerinden Şeyh Şemsuddîn eş-Şatanûf (713/1314)[67] ki kendilerinden birçok nahiv üstadları ve bu cümleden olmak üzere İmam Takiyyuddîn gibi büyük İslam âlimlerinin ders almış olduğu büyük âlimlerdendir. Dersleriyle ve eserleriyle İslam âlemine gerçek manada şeref veren dâhilerdendir.

Ebû Hayyân el-Endülüsî

Hicrî VIII. asrın büyük âlimlerinden olan ve Mısır ülkesinin şeyhi (Şeyhu'd-Diyâri'l-Mısrıyye) gibi öğünç verici bir unvanı alma şerefine nail olan nahivcilerin imamı olan Ebû Hayyân el-Endelüsî (745/1345) ve onun değerli muallim ve üstadı olan Muhammed b. İbrahîm el-Halebî hicretin VII. ve VIII. asrının meşhur âlimlerindendir.

Adı geçen âlimler de değerli selef ve çağdaşları gibi dil ve edebiyat bilimlerinde oldukça geniş araştırmalar icra etmişler ve her biri makbul ve muteber nice değerli eserler bırakmışlardır.

Müteahhirin ileri gelenlerinden olup değerli ve yararlı eserlerinin çokluğu ve faydalı neşriyatla en çok meşhur olan adı geçen Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin şiar ve mesleğini tasvir eden bazı sözleriyle en meşhur eserlerini ayrıca zikre şayan gördük. Ebû Hayyân el-Endelüsî, Gırnata'ya bağlı Metahşariş'te H. 654 senesinde doğmuş, Endülüs'ten VII. H. asrın sonlarına doğru göç ederek, hac farizasını yerine getirdikten sonra Kahire'de yerleşmiştir. Aşağıdaki sözler adı geçen âlimin vasiyetinden alınmıştır:

[67] Aslında "şatanûnî" şeklindeydi, düzelttik. Hakkında bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, VII, 264- 265.

"Akıllı kimse görüştüğü kimseye zahirde dost muamelesi yapmalı, kendisinden sakınmak ve korunmak için, içinden düşman nazariyle bakmalı ve her hal-u karda düşmanından ziyade dostundan sakınmalıdır.

Şurasını da muhakkak bilmelidir ki bir kimsenin diğerine ihsan ve sevgisi o kişiye olan muhabbetten olmayıp mutlaka şahsi bir gaye ve menfaatten ileri gelir. Yine akıllı olan kimse Cenâb-ı Hakk ile (Cenâb-ı Hakk 'ın) selbî ve sübûtî sıfatları ve yüce peygamberlere ait haller ile sahabeler ve imamlar arasında geçen münakaşalar ve çekişmeler hakkında konuşmaktan dilini koruyarak tarafsız kalmalı ve yalnız kötülüğü def etmekten başka Allah'ın yaratıklarından hiç birini incitecek ve eziyet verecek davranışlarda bulunmamalıdır. İnsanları görüş ve kanaatlerinde, anlayışlarında mazur görmeli, kendini gösterişten tenzih ve halkı alaya almaktan uzak tutmalı. Dinî kuralları ve edebî kural ve meziyetleri anlayıp bunlara riayet etmeyen kimselerle kesinlikle tartışmaya girmemeli, maksat ve meramını anlamayan ve senin kadar ihata etmeyenler hakkında buğz ve hiddet göstermemeli, ilk bakışta kimseyi suçlamaya kalkışmamalı, sözünün zahirinden fesat ve batıllık kokusu his olunan kişi için bir çıkış yolu göstermeli, fakir kullara hakaret ile surat asarak muamele etmeyerek, onları da gönüllerini alarak, güzel davranarak maksatlarını kolaylaştırmaya çalışmalıdır.

Yine aynı şekilde akıllı olan kimse daima mütevazı olmalı, hiç kimseye karşı gurura kapılmamalı; çok gülmek, mizah yollarında koşmak ve malayani şeylere dalmak gibi hallerden kaçınmalı, herkesin imdadına yetişmeye gayret etmeli, halkın gözünde çirkin görünen şeylerden kaçınmalı, kimseden de şikâyetçi olmamalı, ailesini arkadaş ve ahbaplarının yanında yâd etmemeli, herkese güler yüz, tatlı söz ile muamele etmelidir."

Bu tavsiyeler, uyulmaya değer ahlak kuralları ve muaşeret esaslarının en makbul ve en güzellerinden olup; ancak dost ve düşman hakkında lüzumu tavsiye olunan şiar ve muameleyi kabulde tereddüt olunsa yeridir.

Eserleri şunlardır: *Bahru'l-Muhît* (tefsir), *Kitâbu İthâfu'l-Erîb bimâ fi'l-Kur'âni mine'l-Garîb, Kitâbu'l-Esfâr* (Sîbeveyh'in el-Kitâb'ının şerhi-

dir.), *Kitâbuet-Tecrîd li Ahkâm-ı Sîbeveyh, Kitâbu et-Tezyîl ve't-Tekmîl fî Şarhi't-Teshîl, Kitâbu et-Tanhîlu'l- Mulahhas min Şarhi't-Teshîl, Kitâbu et-Tazkira, Kitâbu'l-Mudi'* (sarf), *Kitâbu'l-Mevfûr, Kitâbu et-Takrîb, Kitâbu et-Tadrîb, Kitâbu Âyetu'l-İhsân, Kitâbu en-Nukatu'l-Hisân, Kitâbu eş-Şezâ fî Mes'eleti Kezâ, Kitâbu'l-Fadl fî Ahkâmi'l- Fasl, Kitâbu'l-Lamha, Kitâbu eş-Şazra, Kitâbu'l-İrtidâ fi'd-Dâd ve'z-Zâi, Kitâbu İrtişâfu'd-Darb fî Lisâni'l-Arap, Kitâbu'l-Ikdu'l-Leâlî, Kitâbu Nukatu'l- Emâlî, Kitâbu en-Nâfi' fî Kırâat-ı Nâfi', Kitâbu'l-Esîr fî Kırâat-ı İbn Kesîr, Kitâbu'l-Mevridu'l-Gamr fî Kırâat-ı Ebî Amr, Kitâbu Ravzu'l-Bâsım fî Kırâat Asım, Kitâbu'l-Muznu'l-Hâmır fî Kırâat-ı İbn Amır, Kitâbu er-Ramza fî Kırâat-ı Hamza, Kitâbu et-Takrîbu'n-Nâtî fî Kırâati'l-Kisâiî, Kitâbu Âyetu'l-Matlûb fî Kırâat-ı Ya'kûb, Kasîdetu'n-Neyyiri'l-Celî fî Kırâat-ı Zeyd b. Alî, Kitâbu'l-Vahhâc fî İhtisâri'l-Minhâc, Kitâbu'l-Envâru'l-Ecellî fî İhtisâri'l-Mahallî, Kitâbu'l-Hulelu'l-Haliyye fî Esânîdi'l-Kırâati'l-Aliyye, Kitâbu'l-İ'lâm bi Erkâni'l-İslam, Kitâbu Nesru'z-Zehr ve Nazmu'z-Zehr, Kitâbu en-Nazaru'l-Hasabî fî Cevâb Es'ileti'z-Zehebî, Kitâbu Fihrist-i Masmû'ât, Kitâbu Nevâfisu's-Samr fî Damâisi'ş-Şa'r, Kitâbu Tuhfetu'n-Nuds fî Necâti'l-Endülüs, Kitâbu'l-Ebyâtu'l-Vâfiye fî 'İlmi'l-Kâfiye, Cuz'un fi'l-Hadîs, Kitâbu Meşîhat İbn Ebî'l-Mansûr, Kitâbu'l-İdrâk li'l-Lisâni'l-Etrâk* (Türk dili öğretimi), *Kitâbu Zahvu'l-Mulk fî Nahvi't-Türk* (Türkçenin grameri), *Kitâbu en-Nefhatu'l-Misk fî Sîreti't-Türk* (Türklerin yaşamları), *Kitâbu'l-Ef'âl fî Lisâni't-Türk* (Türk dilinde fiiller), *Kitâbu'l-Mantıku'l-Hurs fî Lisâni'l-Furs*.

İsimlerini yukarıda kaydettiğimiz bu eserler, tamamlanıp neşrolunmuş eserlerindendir. Aşağıda adlarını vereceğimiz eserler de onun tamamlamaya muvaffak olamadığı eserlerindendir:

Kitâbu Mesleku'r-Raşîd fî Tacrîd Mesâil Nihâyet İbn Raşîd, Kitâbu'l-Menhecü's- Sâlik fi'l-Kelâm alâ Elfiyât İbn Mâlik, Kitâbü Nihâyatü'l-İ'râb fî İlmeyi't-Tasrîf ve'l-İ'râb, Kitâbu Recez Macâni'l-Hasr fi'l-Edeb ve Tavârîhi

Ehli'l-Asr, Kitâbu Hulasatu't-Tıbyân fî İlmeyi'l-Bedî' ve'l-Beyân, Kitâbu Racaz Nûru'l-Gabs fî Lisâni'l-Habs, Kitâbu'l-Mahbûr fî Lisâni'l-Yahmûr [68].

Yukarıda anlattığımız büyük âlimlerden başka ve müteahhirîn dil bilginlerinden olarak garp ve şark'ta daha birçok sarf ve nahiv âlimi gelmiştir. Fakat adları yukarıda geçen büyük âlimler derecesinde bir üstünlük ve meziyetle şöhret bulan *Urcûze-i Suğrâ* ve *Kübrâ* ve *Kitâbu et-Teshîl* ile meşhur *el-Elfiye* müellifi İbn Mâlik (672/1273)'tir.

el-Mufassal sahibi ez-Zemahşerî (538/1143) ile *el-Kâfiye ve eş-Şâfiye* müellifi İbnü'l-Hâcib (647/1248), *el-Elfiye* yazarı İbnü'l-Mu'tî' (628/1230) ve daha sonraları Mısırda yetişen ve *Muğnî'l-Lebîb* sahibi olan İbn Hişâm (760/1359) da Arap dilinin en büyük otoritelerindendiler.

İbn Mâlik

Adı geçen allâme Ebû Abdullah Cemâluddîn Muhammed b. Malik el-Ciyânî (672/1273) Mağrib doğumludur. İlim tahsil etmek için Kahire ve Dımaşk'a sefer etmiş, büyük bir gayretle Arapçayı tahsil ederek, Arap dilinin inceliklerine vakıf olmak suretiyle Mütekaddim imamlara üstün olacak derecede dil kurallarında ve kıraatte çağının imamı (İmam-ı Asr) unvanını kazanmıştı.

Arap dil bilimlerini iyice bellemek, başka bir ifadeyle lisanın kurallarını bütün incelikleriyle kavramak, şevahidine, yani Arap şiirlerine ve Arapların dili kullanış tarzına iyice muttali olmaya bağlıdır.

Adı geçen İbn Mâlik Arap şiirlerine o mertebe muttali olmuş ve o derece vukuf ve ihata kazanmıştı, bütün şiirleri o derece öğrenmişti ki fevkalade bir şaşkınlığı ifade etmek için Arapların kullandığı, " şaşılacak şey -emrun acîbun" tabiri şiirlere olan o denli ıttılaı ve ihatasından dolayı onun hakkında kullanılırdı.

---

[68] Türkçeye dair dört eser yazmış olduğu bilinen Ebu Hayyân ve eserleri hakkında ayrıca bkz., Mecdud Mansuroğlu, Ebu Hayyân, İ.A., 30- 32.

Başlıca eserleri:

Kitâbu Teshîlu'l-Fevâid, Sebku'l-Manzûm (*el-Mufassal*'ın şiirlerinin halli ve şerhi), üçbin beyitten ibaret olan *Kitâbu'l-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye Şerhi*, *Muhtasaru'ş-Şâfiye*, *İkmâlü'l-İ'lâm bimusellesi'l-Kelâm, Lâmietu'l-Ef'âl ve Şerhi, Fa'ale va Af'ala, Mukaddime-i Esediyye* (Oğlu Esed'in adını vermiştir.), *Uddatu'l-Lâfiz ve Umdetu'l-Hafiz, en-Nazmu'l-Evcez fîmâ Yuhmaz, el-İ'tidâd fi'z-Zâii ve'd-Dâd, İ'râbu Muşkili'l-Buhârî, Tuhfetu'l-Mevrûd fi'l-Maksûr ve'l-Mamdûd, Şerhu't-Tahsîl.* vesaire gibi eserlerinin çoğu dil kaidelerine ve dille ilgili tetkiklere aittir.

Araplar arasında, en çok meşhur olan ve en çok kullanılan eserlerinden olan "*Hulâsa*" adını verdiği *Elfiye-i İbn Malik*'tir ki bu eseri şöyle başlar:

قال محمّد هو ابن مالك   أحمد ربي الله خير مالك

Adı geçen Kitâbın Elfiye (binlik) diye isimlendirilmesi bin beyitten ibaret olmasından kaynaklanır.

Arapça öğretiminde son derece yararlı olan söz konusu eser üzerine Ebû Hayyân el-Endülüsî, İmam es-Süyûtî gibi en meşhur âlimler tarafından çok sayıda şerhler ve haşiyeler yazılmıştır. Ayrıca Nuruddîn Hibetullâh el-Esnevî, Burhanuddîn el-Kerkî ve İbn Hişâm gibi âlimler de adı geçen eseri nazımdan nesre çevirmişlerdir.

Açıklanan şerhler içerisinde en muteber ve en meşhur olanı müellifin oğlu Bedruddîn tarafından yapılan şerhtir. Şeyh İzzuddîn b. Cema'a el-Kinânî ve Kadı Takiyyudîn b. Abdulkâdir et-Temîmî ve diğer bazı âlimler tarafından bu şerhe haşiyeler yapılmıştır[69].

Adı geçen bu büyük âlim, H. 600 senesinde Endülüs vilayetlerinden Ciyanu'l-Harîr'de doğmuş, 672 senesinde Dımışk'ta ebedî âleme göçmüştür [70].

---

[69] Adı geçen eser üzerine yapılan çalışmalar için, bkz., Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 151-155.

[70] Ayrıca bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XI, 234.

Zeynuddîn en-Nahvî

Yukarda adları geçen âlimlerden İbn Mu'tî -ki Ebu'l-Hasen Yahyâ b. Abdu'l-Mu'tî b. Nuruddîn ez-Zevâdî (628/1231)[71] künyesiyle ve Zeynuddîn en-Nahvî lakabıyla meşhurdur.- çağının nahiv ve lügatte imamı idi.

Aslen Afrikalı olduğu hâlde uzun müddet Dımışk'ta ikamet etmiş, ömrünün sonlarına doğru Mısır'a göçmek suretiyle ders okutmak ve eserler yazmakla meşgul olarak H. 628 yılı Zilkade ayında vefat etmiştir.

Adı geçen imamın dil bilimleriyle ilgili pek çok eseri vardır. *el-Mufassal*'ı ve *el-Elfiye*'si bunlardan en çok meşhur olan yararlı eserlerindendir. *el-Elfiye*'si aşağıdaki beyitle başlar.

يقول راجي ربه الغفور يحيى بن معط بن عبد النور

Zeynuddîn en-Nahvî'nin söz konusu *el-Elfiye*'si üzerine de dilciler tarafından şerhler ve haşiyeler yazılmıştır. En meşhurları sekiz ciltten oluşan İbn Câbir el-A'mâ'nın Kitâbı ile Şihâbuddîn el-Kudsî ve Muhammed b. Ahmed eş-Şureyşî'nin şerhleridir[72].

İbn Hâcib ve İbn Hişâm'a gelince bu iki değerli zatın da dil kuralları hususundaki hizmet ve gayretleri İslam âlemi için medar-ı iftihar olan öğünç vesilelerindendir.

Gerek İbn Hişâm'ın Muğnî'l-Lebîb'i gerek İbnü'l-Hâcib'in *el-Kâfiye* ve *eş-Şâfiye*'si apaçık birer deha alameti olan eserlerden olup batı ve doğu ilim öğrencileri için mükemmellik hazinesi demeye şayan eserlerdendir.

---

[71] Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XIII, 209- 210 . Asıl metinde nisbesi " ez-Zevâlî" şeklindeydi düzelttik.

[72] Adı geçen eser üzerine yapılan çalışmalar için, bkz., Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 155-156.

İbnü'l- Hâcib

Ebû Ömer ve (Ebu) Osman künyesi ve Cemâluddîn lakabıyla tanınan İbnü'l-Hacib (647-1248), Emir İzzuddîn Musek es-Salâhî perdedarlarından bir zatın oğluydu -ki aslen Kürt'tür-. Küçük yaşta Kahire'de Kur'ân kıraatiyle meşgul olduktan sonra, İmam Malik mezhebi üzere fıkıh okumuş, Arapça ilimleri ve Kur'ân kıraatleriyle iştigal etmek suretiyle bu ilimlerin hepsinde derin bilgi sahibi olmuştur.

Kahire'de tahsilini tamamladıktan ve muğlak meseleleri çözmede derin bilgi sahibi olduktan sonra Dımışk'a giderek, orada Malikî zaviyesinde ders vermeye başlamıştı.

Adı geçen âlimin ilim dalları içerisinde ihtisas kazandığı ilim, lisan ilmiydi ki bazı meselelerde dil imamlarına muhalefet etmek suretiyle telif ettiği *el-Kâfiye*[73] ve *eş-Şâfiye*[74] metinleri o ihtisasını gösterir.

Usûl-u fıkıhta ve sair ilimlerdeki eserleri de, âlimlerce makbul olup, eserlerindeki güzel ifade ve latif beyanı ile edebiyatçıların takdirini kazanmıştır. Yukarı Mısır (Sa'îd-i A'lâ) köylerinden Beisnâ'da hicrî 570 senesinde doğup, 647 senesi Şevval ayının 26'sında İskenderiye'de vefat etmiştir.[75]

İbn Hişâm ise H. 708 yılında doğmuş ve 760'da vefat etmiştir.[76] Daha önce zikredilen değerli kitâbını vefatından dört sene önce telif etmiştir.

---

[73] Adı geçen eser üzerine yapılan çalışmalar hakkında fazla bilgi için, bkz., Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1370-1376.

[74] Adı geçen eser üzerine yapılan çalışmalar için, bkz., Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1020-1022.

[75] Fazla bilgi için bkz., Moh. Ben Cheneb, İbnü'l-Hâcib, İA,V,856-57.

[76] Fazla bilgi için bkz., Moh. Ben Cheneb, İbn Hişâm, İA,V,754-755.

Aşağıdaki kıt'a onun içten söylediği şiirlerindendir ki hakîmâne nasihat içerdiğinden burada zikredilmiştir:

ومن يصطبر للعلم يظفر بنيله　　　　ومن يخطب الحسناء يصبر على البذل

ومن لم يذلّ النفس في طلب العلاء　　　　يسيرا ، يعِشْ دهرًا طويلاً أخاذل

"*Kim ilim tahsili için meşakkatlere katlanırsa ilme ulaşma başarısını kazanır.*

Kim güzele talib olursa uğrunda harcamalara katlanır.

Kim yücelik talebinde nefsini biraz alçaltmaz, mütevazı olmazsa uzun zaman mutsuz olarak yaşar."

Yukarda adları geçen âlimlerden sonra nahiv ve sarfta metin, şerh ve haşiye yollu eserler sahibi olmak üzere bazı âlimler daha gelmiştir ki bunlardan meşhur Şeyh er-Radî (686-1278)[77] zikre şayan muhakkiklerdendir.

İstanbul'da meşhur olan Molla 'Isâm (951-1544)[78], Abdulğafûr, Molla İsmet ve onlar gibi değerli âlimler, Birgivî Şeyh Muhammed Efendi (981-1573)[79] -ki *İzhâr* metniyle *İmtihân'l-Ezkiyâ* adlı eserlerini yazmıştır-[80] ve benzerlerinin yalnız adlarını zikretmekle yetiniyoruz. Allah hepsine rahmet eylesin.

Son olarak şunu da belirtelim ki ilk dönemde Arapça sarfı, nahvin içinde bulunuyordu. Onu ilk defa nahivden ayırmak suretiyle tedvin eden, İmam el-Mazinî'dir. Ondan sonra da İbn Cinnî ve sair âlimler İmam el-Mazinî mesleğine tabi olarak sarf ve nahvi ayrı ayrı tedvin etmişlerdir.

---

[77] Asıl adı Muhammed b. el-Hasan el-İstarâbâzî'dir. Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IX, 183.

[78] Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, I, 101-102.

[79] İmam Birgivî hakkında fazla bilgi için bkz., Birgivî Sempozyumu (Metinleri) T.D.V. Yayınları, Ankara, 1993; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IX, 123- 124.

[80] Her iki kitab da matbu olup özellikle *İzhar*, asırlardır medreselerimizde ders kitabı alarak okutula gelmiştir. Fazla bilgi için bkz. Elmalı Hüseyin, *İzharu'l-Esrar*, T.D.V, İ.A., XXIII , 507.

Üçüncü Bölüm

LÜGAT İLMİ

LÜGAT İLMİ

İÇİNDEKİLER

"Lügat" kelimesi. Lügat ilminin tarifi. Lügat ilminin kısımları. Lügat ilminin imamları ve meşhurları. En meşhur lügat kitapları. Mevcut İslam lügatleri arasına bir "dâiretu'l-ma'ârif" yani, ansiklopedi var mıdır?

A."Lügat" Kelimesi, Lügat İlminin Tarifi, Lügat İlminin Kısımları

Lügat (لغة) kelimesi her millet ve toplumun düşüncelerini ve amaçlarını ifade etmeye vasıta olan bir takım özel seslerden ibarettir. Çoğulu lügat (لغات) ve Lüğûn (لغون) gelir. Lügat kelimesinin aslı tekellüm ve telaffuz manasında "fa'lün'" vezninde olan Lağvun'dan alınmıştır. Sonundaki yuvarlak "te" Arapça yazılışındaki vav'dan ivazdır. Bahsedilen mana ile açıklanan Lügat kelimesinden, geçen bölümde genişçe bahsedilmişti. Lügat mevzularını açıklayan ilimden, onun kısımları ve çeşitleriyle İslam âlimleri arasında bu ilmî tesis eden ve genişleten, ümmetin meşhur âlimlerinden ve muteber lügat kitaplarından da bu bölümde bahsedeceğiz.

Lügat ilmi, aslında kelimelerin kökleri ile kelimelerin aldıkları özel şekillerinin aldıkları manalardan bahseden bir ilim olduğu hâlde, sonraları

genişleyerek bir takım konular da bu ilmin kapsamına girmiştir. Mesela; coğrafya ve tarihe dair veya bir fen, sanat ve mesleğin hususi deyimlerini tarif eden ve alfabetik olarak tertip edilmiş bulunan telif çeşitleri veyahut beşerî genel bilgileri kapsayan, batılılarca "Dıksiyoner Dolakonuva Rsasion" adiyle bilinerek dilimize ise Ethem Pertev Paşa (1289-1872) merhum tarafından "*Kamusu Bahs ve Tekellüm*" suretinde tercüme edilen kısımlar dahi lügat ilminin kısımlarından sayılmaya başlamıştır.

İslam maarifinde, birinci kısma ait olarak telif olunan lügat kitapları sayısız denecek derecededir.

B. Lügat İlminin İmamları ve Meşhurları ve En Meşhur Lügat Kitapları

el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî

Arapça sarf ve nahvinin kurallarının tespit edilip yazıldığı sıralarda, ondan az önemli olmayan lügat kitaplarının tertip ve telifine de başlanarak, İmam el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (170-786) meşhur *Kitâbu'l-'Ayn* adlı lügatini toplayıp telif etmiştir. Lafızların konularına aykırı ve sarih Arapçaya uymayan kelime ve deyimleri Arap Dili çerçevesinden atmak suretiyle Arapçanın fesahat ve Belagatinin aslî güzelliğini korumaya ve Arap dilinin diğer milletlere yayılması ve telkini ile İslam medeniyetinin yayılmasına ve genişlemesine çalışmıştır.

İmam el-Halîl 'in "*Kitâbu'l-'Ayn*" ı üzerine tetkikleri içermek üzere muasırları veya halefleri tarafından bazı eserler meydana getirilmiş ise de adı geçen kitabın gerçek öneminin gözlerden düşmesi şöyle dursun, İslam medeniyeti devrinde bütün üstatlar ve âlimlerin hususî kaynağı ve dil hususundaki şüphelerini gidermekte başvurdukları yegâne kaynakları idi. Hatta H. IV. asırda Endülüs'ün meşhur âlimlerinden Ebû Bekr ez-Zebîdî (375-989) söz konusu eserde bulunan kullanılmayan kelimelerin (muhmelât) tamamını ve kullanılan şevahidinin de çoğunu hazf edip atmak suretiyle eseri kolayca ezberlenmeye sebep olacak tarzda özetlemiştir.

Öyle ki gerek aslı ve gerekse özeti batının ve doğunun istifade kaynağı olagelmiştir.

Hicrî II. asra tesadüf eden İmam el-Ahfeş el-Kebir (177-793), Yûnus b. Habîb (183-799) ve Sa'îd b. Evs el-Ensârî (215-830), Arap lügatiyle ilgili konularda da derin incelemeler yapmış büyük âlimlerdendir.

Adı geçen el-Ahfeş, fasih Arapça lafızlarını nakl ve rivayet etmekte emsalleri arasında tek isim haline gelmiştir.

H. 210 senesine kadar yaşamış olan İshak b. Mirâr eş-Şeytani (210-825 veya 206-821) yine bu tarihin ortalarını şereflendiren el-Asma'î (216-831) ve İbnu's-Sikkît (244-858) gibi büyük filologlar ile H. 291'de vefat etmiş olan Ebu'l-Abbâs Sa'leb (291-904) nahivde olduğu gibi lügat ilminde de İmamlık mertebesine ulaşmış, ümmetin büyük âlimlerinden olup söz konusu asrın medar-ı iftiharı olan milletin ileri gelenlerindendirler.

İshak b. Mirâr eş-Şeybanî

Bahsettiğimiz imamlardan olan İshak b. Mirâr eş-Şeybanî, İmam Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm ve Ya'kub b. es-Sikkît'in üstadı ve muallimi olup; dilin inceliklerini kavrama bakımından, bütün âlimlerin, dilde otoriteliğini kabul ve tasdik ettiği bir kimse idi.

Kitâbu'l-Cîm veya *Kitâbu'l-Hurûf* adlarıyla bilinen sözlüğü Onun geniş bilgisine delalet eden özel tanıklardandır[81].

Ebû 'Ubeyde ve el-Asma'î:

H. II. asrın sonları ile III. asrın başlarında yaşamış olan Ebû 'Ubeyde en-Nahvî[82] ile adı geçen el-Asma'î[83] de aynı şekilde lügat ilminin önde gelen isimlerinden olup ahbâr, nevâdir ve garâibi-i ulûmun meşhur

[81] Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, II, 238- 239.
[82] Bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 58- 60.
[83] Bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 60- 61.

imamlarından ve lügat konularının tetkikiyle bu alanda kullanılan şevâhidin araştırılıp detaylı bir şekilde toplanmasında gerçekten büyük fazilet erbabından idiler.

Halife Me'mun ilimlerin müşkül meselelerinin bir araya toplanıp çözülmesiyle ilgilendiği sıralarda, İmam el-Asma'î'yi Basra'dan getirtmek istemişse de yaşının ilerlemiş ve vücudunun zayıf düşmüş olmasından dolayı Halife'nin davetine icabet edemeyeceğini yazdığından, Halife Me'mun Basra'ya adam göndermek suretiyle el-Asma'î'nin görüş ve fikirlerinden istifade etmekten geri kalmamıştı.

İbnu's-Sikkît

Bahsedilen bu dahilerin arasında Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk, yani İbnu's-Sikkît (244-858) lügat konusunda ayrıca zikre şayan büyük âlimlerdendir. özellikle bu ilimdeki derinliği ve geniş bilgisi bakımından "emsâlinin üstündedir", denilecek ölçüde yüksek bir mertebeye ulaşan büyük âlimlerden idi. Dili inceleme ve bütün şevahidini toplamak suretiyle yazdığı "*Islâhu'l-Mantık*"[84] adlı lügat kitâbı gerçekten ve cidden nadir ve son derece kıymetli eserlerden olduğuna bütün âlimler şahadet etmişlerdir.

İbnu's-Sikkît'in, Halife Mütevekkil'in nedimi ve oğullarının mürebbisi olduğu hâlde, dilinin hatasından dolayı acı bir akıbete maruz kaldığını tercüme-i ahval kitapları büyük bir üzüntüyle kaydederler. Şöyle ki bir gün Mütevekkil, oğulları Mu'tez ile Mueyyed'i işaret ederek: "*Ey İbnu's-Sikkît, oğullarım Mu'tez ile Mueyyed'i mi yoksa Hasan ile Hüseyin'i mi daha çok seversin?*" diye sorunca, İbnu's-Sikkît de cevaben: "*Ne yalan söyleyeyim, Ali b. Ebî Tâlib'in hizmetçisi olan Kamber dahi hem senden, hem de senin oğullarından daha iyi ve daha faziletlidir.*" deyince bu söz halifenin

[84] Ahmed b. Muhammed Şakir'in tahkikiyle 1949 yılında Kahire'de neşredilmiştir.

çok öfkelenmesine sebep olup, derhal İbnü's-Sikkît'in dilinin koparılmasını emretmiş ve adı geçen âlim bu olaydan bir gün sonra vefat etmiştir.

Mütevekkil'in İbnü's-Sikkît'in oğlu Yusuf'a on bin dirhem göndererek: "*Babanın diyeti budur.*" dediği de yukarıdaki rivayetle birlikte nakledilir.

Her nedense İbnü's-Sikkît bu cezaya çarptırılmadan pek az bir zaman önce:

يصاب الفتى بعثرة من لسانه   وليس يصاب الفتى من عثرة الرجل

فعثرته في القول تذهب رأسَه   وعثرته بالرجل تبرأ على مهل

"*Delikanlı dilinin tökezlemesiyle yaralanır. Ayağının kaymasıyla yaralanmaz; zira onun sözünde tökezlemesi kellesini götürür. Hâlbuki ayağının kayarak tökezlemesi (nin acısı) kısa sürede geçer.*" dediği bu şiiri nazmetmiş olduğu hâlde, kendisinin öyle bir faciayı doğuracak hataya düşmesine ne anlam verilir?[85]

Ebu'l-Abbâs Sa'leb'

Ebu'l-Abbâs Sa'leb (291-904)'e gelince kendi zamanının ilimdeki güzellik ve yüceliğini gösteren büyük âlimlerden olup, Kûfe ekolü âlimlerinin lügat ve nahivde meşhur imamlarından ve el-Ahfeş el-Asğar ve daha sonra zikredilecek olan İbnü'l-Enbârî, Ebû Amr ez-Zâhid (345-956)[86] gibi nice meşhur âlimlerin üstat ve muallimlerindendi. Arap lügatinin inceliklerinde otorite olduğu ve seçkin kişilerin bu konularda kendisine danıştığı biri haline geldiği zaman henüz 25 yaşındaydı. Adı geçen âlimin ilmî eserleri daha önceki bölümde gösterilmiştir.

---

[85] İbnü's-Sikkît hakında ayrıca bkz., İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 79; el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, XIV,273; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetu'Elibbâ*, s. 178-180; Brockelmann, *GAL*, I, 117; *Suppl.*, I, 180.

[86] Bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 82-83.

Hicrî 230'a kadar yaşamış olup, Ebu'l-'Abbâs Sa'leb ve İbnu's-Sikkît gibi meşhur dilcilerin ders halkasında hazır bulunduğu İbnü'l-A'râbî (230-845) -ki Ebû Abdullah Muhammed b. Ziyâ el-Kûfî' künyesiyle meşhurdur- de dilde otorite olan büyük âlimlerden ve bazı konular ve kıraatte İmam el-Halîl ve diğer imamlara muhalefet ile özel inceleme ve araştırmaları bulunan meşhur üstatlardandı. Dil ve diğer bilimlerle ilgili kırk- elli kadar muhtasar eseri vardır[87].

Geçen bölümde açıklandığı gibi adları geçen âlimler arasında ayrıca hatırlatmaya değer bir zat olan Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî de H. III. asrın sonlarını tezyin eden dil otoritelerindendir. Lügat ve edebiyat ilimlerinde geniş bilgi sahiplerinden olup dille ilgili incelemelerindeki yücelik, çaba ve gayretleri her tarafta duyulan büyük âlimlerdendir ki; lügat, nahiv konuları vs. ilimlerde birçok eser vermiştir.

Kısacası, geçen bölümde zikredilen Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım ve İbn Dureyd (321-933)'le bu âlimlerden sonra, yani H. IV. asrın büyüklerinden olan Ebu'l-Hasen Ahmed b. Fâris el-Lüğavî (395-1004), İbn Kustan b. Deâme el-Enbârî (328-940), Ebû Mansûr el-Ezherî (370-980) ve İsmâîl b. Ahmed el-Cevherî (393-1003) de seleflerinin ve çağdaşlarının önde gelen lügat âlimlerindendirler.

Ahmed b. Fâris

Adı geçen Ahmed b. Fâris (395-1004) birçok ilimde imam olmakla birlikte özellikle lügat ilminde büyük imamlardan sayılırdı. Lügatte meşhur olan "*Kitâbu'l-Mucmel*" adlı eseri Onun ne derece büyük bir müellif olduğunu gösteren eserlerindendir. Hele Arap edebiyatında o derece güzel ifade ve güzel anlatım sahibi bir zat idi ki meşhur *Makâmât* sahibi el-

---

[87] Bkz., İbnu'n-Nedîm, *a.g.e.*,s. 75-76; İbnu'l-Enbârî, *Nüzhetu'Elibbâ*, s. 150; es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 105.

Harîrî, "*Makâme-i Tayyibiye*"[88]'sinde sözü edilen bu âlime ait olan edebî mektebe tâbi olmayı özel bir şeref saymıştır.

İbnü'l-Enbârî

Lügat âlimlerinden olan yukarda adları geçen âlimler arasında parlak yıldızlar gibi parıldayan İbnü'l-Enbârî (328-939)'nin dilin inceliklerine dair müdekkikâne yapmış olduğu gayret ve çabası da İslam medeniyetinin şeref vesilesi olan şükre değer eserlerindendir.

Kendinden sonrakilere yadigâr bıraktığı çok sayıda eseri içinde "*Kitâbu ez-Zâhir*"[89]'i ve 45.000 varaktan ibaret olan "*Garîbu'l-Hadîs*" i en kıymetli ve en meşhur eserlerindendir.

el-Ezherî'

Ebû Mansûr el-Ezherî (370-980)[90]'nin dille ilgili konular ve bunları kullanımını ispatlayan deliller konusundaki incelemeleri de İslam âlemi için medar-ı iftihar olan değerli eserlerdendir.[91]

Adı geçen bu büyük âlim bu maksadına ulaşmak için Irak havalisini ve çölleri gezip dolaşarak köklü araştırmalar yapmak için var gücünü harcamıştı ki on ciltten büyük olan "*Kitâbu et-Tehzîb*" adlı lügat Kitâbı bu araştırmalarının ve kapsamlı çalışmasının en parlak kanıtlarındandır[92].

---

[88] *"Makâme-i Teyyibiye" Makâmâtu'l-Harîrî*'nin 32 makâmesidir. Bkz., *a.g.e.*, Nşr. Muhammed Abdulkâdir, Bulak, 1317, I, 372-404.

[89] Dr. Hâtim Sâlih ez-Zâmın'ın tahkikiyle 1992 yılında Beyrut'ta iki cilt halinde neşredilmiştir. Muhakkik, İbnu'l-Enbârî ve eserleri hakkında da çalışmasının önsözünde geniş bilgi vermektedir.Bkz., *a.g.e.*, I, 17-29.

[90] Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, VIII, 230-231.

[91] Adı geçen âlimin lügattan *"Kitabu Elfâzu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir"* adındaki kıymetli eseri tedvin tarihinden 762 sene sonra birinci defa olarak Ebu'z-Ziyâ matbasında tab edilmek suretiyle İslam alemi öyle kıymetli bir esere yeniden sahip olmuştur. (müellif)

[92] *Tehzîbu'l-Luğa*, Abdusselâm Harun ve arkadaşları tarafından tahkik edilerek 15 çilt halinde 1964- 1967 yıllarında Kahire'de bastırılmıştır.

Ebû Mansûr, meşhur nahiv âlimi Niftaveyhi'den ders almış ve rivayet etmiş olmakla birlikte büyük dil âlimlerinden ez-Zeccâc, İbnu's-Serrâc ve İbnü'l-Enbârî ile çeşitli mütalaalarda bulunmuştur.

el-Cevherî

İsmâîl b. Ahmed el-Cevherî (393/1003) -ki IV. hicrî asrın büyük âlimlerindendir-, Farab'da dünyaya gelerek İran'a, el-Cezîre'ye, Suriye ve Mısır'a seyahat ettikten sonra Horasan'a dönerek Nişabur'da ikamet etmiş ve o meşhur ve büyük âlimlerce muteber olan "*Sıhâhu'l-Luğa*"sını telif ve neşretmiştir[93].

Ebû Alî el-Kâlî

H. IV. asrın ortalarına kadar yaşamış olan lügat imamlarından İbnu'r-Radî es-Sağânî ile meşhur âlimlerden Ebû Alî el-Kâlî (356/966) dille ilgili araştırmalarında değerli selefleri derecesinde minnet ve takdire değer büyüklerden idiler. Ebû Alî el-Kâlî aslen Diyarbakırlı ve dedesi Selmân da Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervân'ın dostu (Mevlası)'dur.

İbn Dureyd, İbnü'l-Enbârî ve Nıfteveyhi gibi meşhur üstatlardan dersler almış, kendisinden de Ebû Bekr ez-Zebîdî el-Endülüsî öğrenim görmüştür.

Adı geçen zatın lügatte alfabetik olarak telif ettiği "*Kitâbu'l-Emâlî* "[94] ve "*Kitâbu'l-Bâri*"' i vardır ki altı- yedi bin büyük sayfadan ibarettir. Nasır Abdurrahman zamanında Endülüs'e göçerek orada yerleşmiş ve H. 356 yılında vefat etmiştir. Kurtuba'da toprağa verilmiştir.

---

[93] Çeşitli baskıları yapılmış bulunan bu eserin tahkikli baskısı Ahmed Abdulğâfûr Attâr tarafından yapılmıştır.1956 Kahire'de daha sonrada değişik tarihlerde Beyrut'ta yayınlanmıştır. Muhakkik, hazırladığı bir ciltlik muakkaddimesinde el-Cevheri ve eserleri hakkında da geniş bilgi vermektedir. Eser, "*Vankuli Sözlüğü*" adıyla Türkçe'ye de çevrilmiştir.

[94] *Kitabu'l-Emâlî* lügat kitabı değildir, edebiyat ansiklopedisidir. Fazla bilgi için bkz., Elmalı Hüseyin, *el-Emâlî*, T.D.V.İ.A., XI, 72.

Biri H. IV. asrın sonlarında, diğeri H. V. asrın başlarında yaşamış olan Ebu'l-Abbâs İsmâîl b. Ebî'l-Hasen Abbâd b. Abbâs et- Talakânî (385/995), -yani meşhur İbn Abbâd- ile Ebû Mansûr Abdulmelik b. Muhammed İsmâîl en-Nisâbûrî es-Sa'âlibî (429/1038) de Arap dilinin derinlemesine araştırılmasında çaba harcamış olan büyük âlimlerdendir.

İbn Abbâd

Adı geçen İbn Abbâd (385/995), Muayyiduddevle Ebû Mansûr el-Buveyhî'nin veziri olduğu hâlde, lügat konularını incelemekle meşgul olmaktan geri kalmayarak yedi büyük cilt üzerine tertip edilmiş "*el-Muhît*" isminde bir lügat kitâbı telif ve neşretmiştir. Şu kadar var ki şevâhidi içermesi bakımından daha önceki meslektaşları derecesine ulaşamamış olduğu ve lügat kitaplarında en çok dikkate şayan olan şey ise lüğavî şahit kullanma olması dolayısıyla bu bakımdan *el-Muhît* adlı kitâbın, emsalleri kadar kıymetli olamadığını rivayet ederler. Hatta fesahati bozucu olan "تشادق" (avurdunu şişirerek konuşmak) ve "تقعّر" (konuşurken harfleri gırtlaktan çıkarmak) gibi vahşî ve ğarîb kelimelerin kullanılması gibi edebî noksanlıkları yönünden dolayı da eleştirilmiştir.

es-Sa'âlibî

es-Sa'âlibî (429/1038)'ye gelince: İlmî çevrelerce kendisinden çokça yararlanılan meşhur "*Fıkhu'l-Luğa*"'sı, onun lüğavî araştırmalarda derinliğini ve kapsamını gösterme bakımından en parlak ve en kıymetli eserlerdendir. "*Sihru'l-Belâğa ve Sırru'l-Belâğa*" ve "*Yetîmetu'd-Dehr fî Mehâsin Ehli'l-Asr*" gibi kıymetli eserleri de onun çabalarının yüksekliğine, kıymet ve şanının büyüklüğüne delalet eden önemli eserlerindendir.

Zikredilen bu büyük âlimin değerinin ve derecesinin yüksekliğini tasvir eden aşağıdaki ibareyi ki bazı muhakkik ilim adamlarının Onun hakkında iftiharla söyledikleri makaleden alınmıştır.- burada aynen aktarıyoruz:

وهو حافظ نيسابور ، وزبدة الأحقاب والدهور، لم تر العيون مثله ، ولا أنكر الأعيان فضله ، ولا يخفى أن الثعالبي كان من أشهر أئمة العربيةِ بارعًا في سائر الفنون ، كثير الإطلاع ، غزير المادّة ، شاعرا ناثرًا فصيحا، أديبا، رقيق العبارة ، دقيق المعاني ، كثير النادرة ، وافر الفكاهة

" *..O Nişabur'un hafizıdır, çağların ve asırların özüdür. Gözler onun gibisini görmemiştir. İleri gelenler onun değerini inkar etmemiştir. es-Sa'âlibî'nin Arap dili imamlarının en meşhurlarından olduğu meçhul değildir. Diğer bilimlerde de otoritedir, geniş bilgi sahibidir, son derece konulara hakimdir. Şairdir. Nesir yazarıdır. Fasihtir. Edebiyatçıdır. Üslubu akıcıdır. Manaları ince ve yerindedir. Eserlerinde nadir bilgiler çoktur. Bol nüktelidir ...*"

es-Sa'âlibî'nin açıklanan eserlerinden en büyüğü adı geçen "*Yetîmetu'd-Dehr fî Mahâsin Ehli'l-Asr*" adlı eserine meşhur şairlerden İbn Kalâfis[95] aşağıdaki manzûmeyle takriz yazmıştır:

أبيات أشعار اليتيمة — أبكار أفكار قديمة

ماتوا وعاشت بعدهم — فلذاك سميت اليتيمة

"*el-Yetîme'nin şiirlerinin beyitleri, eski fikirlerin en orijinalleridir. (şairleri) öldüler, fikirleri onlardan sonra yaşadı. Bundan dolayı bu fikirler inci diye adlandırıldılar.*"[96]

Dünyada bu derece fazilet ve irfan sahibi, çağdaşlarının ve haleflerinin takdirini kazanmış olan es-Sa'âlibî'nin zikredilen bu nisbetle adlandırılmasının sebebini rivayet ettikleri sırada insan şu:

ولقب بالثعالبي ، لأنه كان يصنع الفراء من جلود الثعالب

"*Yani es-Sa'âlibî lakabıyla lakablandırılmış olması tilkilerin derilerinden kürk imal ettiklerindendir.*" sözüne rastladığı zaman, adı geçen İmam ve Allame'yi

[95] Aslında "Kalaksî" *Yetîme*'den düzelltik. Bkz., *a.g.e.*, I, 11.
[96] Bkz., *Yetîmetu'd-Dehr*, I, 11.

son derece muhabbet ve hürmetle hatırlamamak mümkün değildir.[97]

Buraya kadar sayfaları süslemek suretiyle anlattığımız lügat âlimleri zikredilen asırlarda Doğu'nun yetiştirdiği en meşhur İslam âlimleridir. Aynı şekilde Batı'da da lügat araştırmalarıyla meşgul olmuş ve dil bilimlerine hizmet etmiş birçok âlimler gelmiştir.

Sözünü ettiğimiz âlimlerden en meşhurları; Ebû Bekr ez-Zebîdî (375/989) ile Ali b. Mücahit'in hükümeti zamanında yetişen Endülüs âlimlerinden Denialı İbn Sîde (458/1066)'dir.

İbn Sîde

İbn Sîde (458/1066), İmam el-Halîl'in "*Kitâbu'l-'Ayn*"ının tertibi üzere "*Kitâbu'l-Muhît*" [98] adıyla yazdığı eserini, kelimelerin tasrif ve iştikak durumlarından da bahsetmek suretiyle 26 büyük cilt halinde neşretmiştir ki bu eser fevkalade kıymetli eserlerden birisidir.[99]

Tunus'ta Devlet-i Hafsiyye hükümdarlarından el-Mustansır'ın hacibi Muhammed b. Ebî'l-Hüseyn adlı edip de bahsettiğimiz eseri özetlemek suretiyle hacım itibariyle el-Cevherî'nin *es-Sihâh* adlı meşhur eserine denk bir hale getirmiştir.

el-Hatîb et-Tebrîzî

H. beş yüz yılı başlarına kadar yaşamış olan, Ebû Zekeriyyâ et-Tebrîzî (502/1108) -ki el-Hatîb et-Tebrîzî adıyla bilinmektedir.-, de lügatçiler tabakasını şereflendiren dahilerden olması dolayısıyla adları geçen dilciler içerisinde özellikle zikredilmeye değer bir âlimdir.

---

[97] Adı geçen İmam'ın, gerek selefleri ve gerek çağdaşlarından duymuş olduğu beyitler ve manzûmelerin en güzel ve en seçkinlerini bir mecmuada toplamak suretiyle "أحسنُ ما سَمِعْتُ" adını vermiş olduğu değerli kitabının selefin bu gibi kıymetli eserlerini araştırma ve tab' etmeyi amaç edinen Ebu'z-Ziyâ Matbaası'nın marifetiyle basılmak üzere olduğu ilim ehline müjdelenir. (Müellif). *Yetîmetu'd-Dehr*'in en son tahkikli baskısı Dr. Müfid Muhammed Kamiha'nın tahkik ve açıklamlariyle Beyrut'ta 1983 yılında 5 cilt halinde neşredilmiştir.

[98] Tam adı *"Kitabu'l-Muhkam ve'l-Muhîti'l- A'zam"*dır.

[99] İbn Sîde hakkında bkz., Moh. Ben Cheneb, İbn Sîde, İ.A.,V, 807.

Eserlerinden en meşhurları, el-Hamâsa, el-Mütenebbî ve Muallakât şerhleriyle dört ciltlik "*İ'râbu'l-Kur'ân*" adlı kitâbı ile aruz ve kafiyeye dair olan "*el-Kâfî*" isimli eseridir. Meşhur tarihçi el-Hatîb el-Bağdâdî ile dil imamlarından İbnü'l-Cevâlikî (540/1145)[100], adı geçen âlimden rivayetleriyle tanınırlar[101].

Zikrettiğimiz bu Doğu ve Batı lügat imam ve âlimlerinden sonra biri H. VI. asrın ortalarına diğeri VIII. asrın başlarına rastlayan, Doğu'nun iki büyük âlimini de ayrıca hatırlamak gerekir. Muradımız "*el-Keşşâf*" sahibi, Ebu'l-Kâsım Muhammed ez-Zemahşerî (538/1143) ile Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî (817/1414)'dir -ki her ikisi de Batı'da ve Doğu'da fevkalade şöhret bulmuş değerli birer ilim dahisidirler-.

ez-Zemahşerî

Allame ez-Zemahşerî (538/1143)[102] (ilgili özel bölümünde açıklanacağı gibi) tefsir ilminde Belagatın zirvelerine çıkmış nadir bilginlerden olduğu gibi, nahiv ve lügatte da otorite olmakla birlikte Arap ve Fars dillerinde üç mükemmel lügat kitâbı tertip etmiş, mecazî manalarda kullanılan ne kadar kelime varsa hepsini içine almak üzere meşhur "*Esâsu'l-Belâğa*" yı telif ve neşretmiştir.

el-Fîrûzâbâdî

Mecduddîn el-Fîrûzâbâdî (729/1329-817/1414)'ye gelince, adı geçen âlim zaman itibariyle her ne kadar İslam eğitiminin gerileme zamanlarına rastlamış ise de, büyük bir takım kaynaklara sahip olduğundan Arap Dili'nin bütün inceliklerini kapsayacak ölçüde bir eser meydana ge-

---

[100] Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, IX, 53-54.
[101] Hakkında fazla bilgi için bkz., M. Plessner, Tebrîzî, İ.A., XII, 98-99.
[102] Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII, 186-187.

tirmiştir. Sözü edilen bu eserin 60 ciltten oluştuğu rivayet edilir. Bu gün elimizde mevcut olan Kamus *(el-Kâmûsu'l-Muhît)* o kapsamlı kamusun ancak otuzda biridir.

Adı geçen âlimin kırktan fazla yararlı eserleri olduğu rivayet ediliyorsa da, maalesef bunların çoğuna sahip değiliz.[103]

İbn Manzûr

Hicrî VIII. asrın başlarına kadar yaşamış olan Şemsuddîn Muhammed b. el-'İzz b. el-Mukarrem el-Ensârî (711/1311)[104] de Arap dilinin inceliklerine ve dilin kullanılış şekline vakıf olan ve Arapçayı ihata etmesiyle meşhur olan âlimlerdendir. Lügat ilminde meşhur "*Lisânu'l-Arap*" adlı eseri müellifin lisan araştırmalarındaki derinliğine ve üstünlüğüne delalet eden son derece kıymetli eserlerdendir.

Günümüzdeki ilimlerin kısımlara ayrılma noktasından bakılmayıp ta bir kitap veya fıkıh, edebiyat, felsefe ve sair ilimlerle ilgili bazı eserlerde bulunan isimler, fiiller, mastarlar ve sıfatların manalarının izahını içeren eserleri lügat ilminin birinci kısmı çerçevesinde saymak lazım gelirse, bunlardan Ebû Mansûr el-Ezherî'nin "*Garîbu Elfâzi'l-Fukahâ*"sı, el-Mutarrizî'nin "*Fıkhu'l-Luğa*"'sı, er-Râğıb el-İsfehânî'nin "*el-Müfredât*"ı, Ebû 'Ubeyde en-Nahvî'nin "*Ma'ânî'l-Kur'ân* ve *Mecâzu'l-Kur'ân* ve *Garîbu'l-Kur'ân*"[105] ve "*Garîbu'l-Hadîs*"'i meşhur İmam es-Süyûtî'nin "*Ta'rifâtu'l-Fıkh*"'ı gibi en meşhurlarını zikretmekle yetiniyoruz.

---

[103] el-Fîrûzâbâdî hakkında fazla bilgi için bkz., C. Brockelmann, Fîrûzâbâdî, İA, IV, 653; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII, 118-119. Kâmûsu'l-Muhît, mütercim Âsım Efendi tarafından Türkçe çevrilmiş ve İstanbul'da basılmıştır. İkinci baskısı dört cilt olarak yapılmıştır. Arapça-Türkçe en kapsamlı sözlüktür. Eski âlimlerimiz, İslâmi ilimlerle uğraşan hiçbir bilginin kâmustan müstağni olamayacağını göstermek için: '*Rençbere çamus (manda), mollaya kamus*' demişlerdir.

[104] Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII, 46-47.

[105] Müellifin ayrı ayrı üç eser olarak zikrettiği bu eserler aslında tek bir eserdir. Fuad Sezgin tarafından tahkiki yapılıp iki cilt halinde yayınlanmıştır. (Kahire, 1954-62) Eser hakında fazla bilgi için *Mecazu'l-Kur'an*'a Fuat Sezgin tarafından yazılan mukaddimeye bakınız. Garîbu'l-Kur'ân konusu ve bu konuda yazılmış olan eserler için Ayrıca bkz., Hüseyin Elmalı, *Garîbu'l-Kur'ân, Tafsîru Garîbi'l-Kur'âni'l-'Azîm, (mukaddimesi*), Ankara, 1997, s. 5-23.

Filolojinin (ilmu'l-luğa) diğer kısımlarına, yani belirli konulara ait coğrafya, tarih, biyografik eserler ve saireye dair eserler de, "sayılamayacak kadar çoktur" denilecek ölçüdedir.

Onlardan ve o konularda eser yazan meşhur büyük âlimlerin bazılarından, bu kitâbımızın genel taksimatına göre, tarih bölümünde bahsedeceğiz.

Mevcut İslam Lügatleri Arasında Bir "Dâiretu'l-Meârif" Yani, Ansiklopedi Var Mıdır?

Son devirlerde beşerî ilimlerin tamamını içine almak üzere "Ansiklopedi" adıyla meydana getirilen "Dâiratu'l-Meârif"ler gibi, İslamî eserler arasında, böyle her şeyi içine alan, kapsamlı bir eseri aramak doğru değildir. Şu kadar var ki bazı ilim ve fenlerin ıstılahlarına münhasır olmak üzere, Ebu'l-Bekâ el-Huseynî el- Kefevî el-Hanefî'nin "*el-Külliyyât*" adlı kitâbını, es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî)'nin "*et-Ta'rîfât*"[106]ını şu mertebede sayabilirsek de, bazı çağdaş âlimlerimizin zannettiği gibi o tür eserlere "*Dâiratu'l-Ma'ârif*" adını vermek gerçeğe uygun olmamasından başka İslam toplumu için bilmeyerek veya kasten büyük bir ihanet sayılır.

Gerçekte; ilimler ve fenlerin kısımları, edebiyata ait Lüğavî eserler ve saire bir yere toplanılır, ayrıca kitabı yazılmış olmayanlar da yeniden tertip edilirse, İslamî bilimleri kapsamak üzere bir "*Dâiretu'l-Meârif*" meydana getirmek kolaydır. Zira bu ilimlerin hemen hemen tamamına yakın büyük bir kısmı tertip edilmiş demektir. Ayrıca yapılacak bir şey varsa o da, o tür eserleri bir araya getirmekten ibarettir. Ancak asrın ilerlemesinin sonuçlarından olan beşerî fikir ürünlerini toplayan, ayrıca bir ansiklopediye olan ihtiyacımız bakidir[107].

---

[106] Adı geçen kitab, Ebu'z-Ziyâ Tevfik Bey kardeşimin teşvikleri üzerine tarafımdan harfiyyen tercüme edilip, gerekli açıklamalar ve ilavelerle birlikte hazırlanmış olup ileride basımı kararlaştırılmıştır. (Müellif)

[107] M.E.B. tarafından hazırlanmış bulanan İ.A ve T.A bu ihtiyacı kısmen karşıladığı gibi, özellikle T.D.V. tarafından tamamen telif olarak hazırlanmakta olan *İslam Ansiklopedisi* de bu ihtiyacımızı büyük ölçüde karşılayacaktır. Böylece Müellif'in bu arzusu yaklaşık 100 yıl sonra da olsa yerine gelmiş olacaktır.

Dördüncü Bölüm

CÜMLE KURULUŞU

CÜMLE KURULUŞU

İÇİNDEKİLER

Edebiyat ve Şiir: Meşhur Şairler. Cahiliyye Şairleri. Meşhur İslam Şairleri.

Nesir: Meşhur Edip ve Yazarlar. Edebiyatçı Müellifler. Hikâye ve Meseller.

Edebiyat tabiri, erkân ve şartlarını kapsayan manzum- mensur bütün eserlere denildiği gibi, o eserlerden çıkarılan bilgi esas ve kurallarına da edebiyat denir.

Biri, konuşmalarımıza benzeyen, yani vezin ve kâfiye şartlarına tabi olmayan nesir ile diğeri; bahsedilen şartlara tabi olan şiirden, hangisinin daha önce ortaya çıktığı hakkında kadim filozoflar, tâ eskiden beri araştırmalarda bulunmuşlardır.

Edebiyat tarihi ki güzel söz söyleme sebebini ('illiyyet) tasvir eden, irfan ve zekâ eserlerini araştırıp tetkik eyler, insan ruhunun (nefs-i nâtıka) yaratılış penceresine açılan ilk goncasının şiir olduğunu kaydedip gösterir[108].

---

[108] "Edebiyât ve Edebiyât Târihi" kavramlarıyla ilgili olarak bkz., Orhan Okay, *Edebiyât, Edebiyât Târihi*, T.D.V.İ.A., X, 395-397; 403-405.

İşbu tabiî tertibe riayetle biz de önce şiirden bahsedeceğiz:

Şiir: Sanatlar, meslek(ler), ilimler ve fenler gibi insan ruhunun dış âlemde ortaya çıkma ve görünme vasıtalarından biridir. İlimler ve fenler doğrudan doğruya zihni kuvvetlere, güzel sanatlarla şiir ise his ve hayale aittir.

Eşyaya ruh ve üstünlük vererek, sönmeye meyilli olan adi hisleri (sıradan duyguları) hayat ve hamaset ile canlandıran şiir esintisidir. Şiir, öyle ilahî sırra haiz bir kuvvettir ki bitkilerin çiçek açması, cisimlerin ihtişamlı şaşaası, şafağın gülümseyen ziyası, gurubun hüzünlü yüzü onunla mükemmelliğini gösterir.

Sahralara, ormanlara, kâinata, her şeye hâkim olan sırları, o derin sukutu ve o lâtif sesleri bahşeden şiirdir.

O taşkın kuvvettir ki vecd ve cezbeler ile fezada dalgalanan tasavvurlar ve fikirlere dolaşma yerleri ve yansıma sayfaları yaratır; ruhun murakabelerine ruhlar âleminden (mele-i a'lâdan) hitap eder, his ve şuurlara illiyyînden nur serper; nefsî infiallerin, rikkat-ı masumânenin, gram-ı âşıkanenin en nazik, en lâtif dili olan şiir, intikam sevdasıyla saikayı kin ve gazabın en dehşetli en ateşli lisanı da yine şiirdir

Netice olarak; şiir, o manevî esinti, beşer ruhundaki ilhamların ve en muhteşem hayallerin yansımasının görüntüsü, en lâtif kalbî seslerin ve vicdanî terennümlerin dışa akseden gizli ses artıcısıdır.

Şiir her devir ve asırda, her zamanda ve her millette, kemal derecesine ulaşma istidadına haiz ve mahiyet itibarîyle değişmezdir. Nitekim İbn Kuteybe "*Kitâbu'ş-Şi'r ve Şu'arâ*" adlı eserinde bu konuya dair aşağıdaki ibareyi derç etmiştir:

ولم يقصر الله الشعر والعلم والبلاغة على زمن دون زمن، ولا خص به قومًا دون قوم، بل جعل ذلك مشتركا ، مقسوما بين عباده ، وجعل كل قديم حديثا في عصره

"*Allah; şiiri, ilmi ve belagatı bir zamanla sınırlayıp, diğerini bunlardan mahrum etmemiştir. Yine, şiiri bir topluma tahsis edip de, diğerlerini bundan mahrum etmiş de değildir. Tam aksine; Allah, şiiri zamanlar ve toplumlar*

arasında ortak kılmış, kulları arasında şiir söyleme kabiliyetini bölüştürmüştür. Her eski şairi kendi çağında yeni kılmıştır..."[109]

Homeros (M.Ö. 900-800 yıllarında yaşamıştır), Tarafe (538/563), Antere (ö. ykş. M. 600), el-Cerir (110/728), el-Ferazdak (110/728) ve el-Ahtal (90/708), manzumelerinde kendi çağlarının bazı malumatını da cem ve ihata eylemiş olsunlar. O malumat parlaklığını muhafaza etmediği hâlde, şiirleri hala o parlaklık, o ihtişam ve o ulviyetle parlamaktadır.

İslam'ın ilk dönemleriyle İslam Medeniyetin ortalarında ve son asırlarda, şiir ile ilimlerin hareket çizgileri ayrıldığından dolayı şiir, bir öncü hizmetini görür. Tabiattaki sırları, gizli hadiseleri düşünce kudretine açarak onları ibret ve intibah nazarlarına saçar. İnsanî mükemmelliklere koşturur, terakki yollarını gösterir. Çok defa da keşifleriyle en büyük en mühim tecrübî icat ve keşiflere temel olur.

Bundan dolayıdır ki şair, feza içinde çınlayarak etrafa sesler saçan bir gök cismine benzer. Maddî ve manevî, bütün varlıklardan etkilenir, letafet ve güzelliğiyle ruhu cezbeden veya kalbe nüfuz eyleyen, eşyaya yansıma özelliği veren şairdir.

Şurası (da) hatırlatılmaya değerdir ki şairlik dehasını meydana getiren güzel hayal ve kabiliyet genişliği, tabiat ve hakikatin -her bakışa açık olmayan sırlarıyla- tercümanıdır. Öyle olmasa, fikirleri nefasetine kapılmış hale getiren ve hisleri yüceliğine meftun eden şiir; bilâkis adiliğe dönüşür. O zaman ise zevk-i selim için ondan daha nefret edilen bir şey olamaz.

İmdi şiir: Sözü, vezin ve kafiye üzere nazm etmekten ibarettir diyenler, -şiirin türediği mastarı görmezlikten gelinse bile- hakikatte ve haddizatında, şiire doğru bir tanım getirmemişlerdir[110].

---

[109] Bkz., İbn Kuteybe, *Kitabu eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*, Beyrut, 1981 s. 10.

[110] Şiir, şiirin tarifi ve Araplarda şiir hakkında fazla bilgi için bkz., Mehmed Fehmi, *Târîh-i Edebiyât-ı Arabiyye*, s. 239-263; C. Zeydân, *Târîh i Adâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, (nşr. Yusuf Muhammed el-Bikâî), Beyrut, 1996, I, 52-98.

Şiirde asıl olan vezin ve kafiye olmamalıdır. Şu kadar var ki o nazım şartları, yani o sayede hâsıl olan güzel ahenk şairlik vecdi ile şiirde gözetilen hayali idare eder ve kulağa musiki ile karışmış coşturucu bir tarz -ki ruha en fazla nüfuz eden odur- arz eyler.

Bir milletin ayırıcı özelliği olan hususiyetleri, o milletin şiirinde derin iz ve büyük bir eser bırakır. Hindin şiiri, felsefî fikirleri gibi tatsız, uzun ve karanlık, Yunanınki tam aksine latif imiş.

Romalıların şiiri; Yunanlılardan iktibas olduğuna göre, letafet ve yüceliğe sahip olması gerekir idiyse de, dar bir yoldan göçürüldüğü için, ne o mertebe latif, ne de o güzellik ve yüksekliği haiz imiş.

Asıl konumuz olan, açıklama durumunda olduğumuz Arap şiirine gelince, en yüksek tabakada bulunan şiirlerden biri olduğu görülür.

Asr-ı Saadetten evvel söylenmiş olan şiirlerin bazıları, tabiatın güzelliğini tasvir etmektedir. Kadim kavimlerin şiirlerine yakın olanlarda ise bir dereceye kadar hissî salâbet görülüyor ise de, tasavvur ve hayal az bulunur. Nitekim eserimizin "Arap Dili" bölümünde İbn Kuteybe'den naklettiğimiz ibare buna şahit olduğu gibi, adı geçen âlimin:

فمن قديم الشعر قول دريد بن (أو دويد بن) نهد القضاعي başlığıyla sunduğu eski beyitlerden:

اليوم يُبْنَى لدريد بَيْتُهُ   لو كان للدَّهرِ بلىً أبْلَيْته

أو كان قِرْنِى واحدًا كفَيْتُه   يا رُبَّ نَهْبٍ صالحٍ حَوَيْتُه

ورُبَّ عَبْلٍ خَشنٍ لَوَيْتُه

"Bugün Dureyd'in evi yapılır. Eğer zamanın bir imtihanı olsaydı onu imtihan ederdim. Ya da benim rakibim bir tane olsaydı ona yeterdim. Sahip

olduğum nice uygun yağmalar oldu. Zorlandığım nice iri sert rakipler oldu."[111]

Derç eylediği şu beyitler de, o sözümüzün doğruluğunu göstermektedir. Bununla beraber, cahilliye dönemi şiirleri, ne kan içici heyecanlara dayanmaktadır ve ne de Hint şiiri gibi karamsardır.

Savaş olaylarını tasvir eden şiirler dahi, vahşice çarpışmaları anlatan şeylere benzememektedir.

Arapların nazarında şiirin kabul görmesi ve meşhur olması, şairlere büyük bir ehemmiyet, fevkalade bir haysiyet kazandırmıştı ki şairler, bu sayede istedikleri zaman milletin intikam duygularını tahrik; arzu eyledikleri vakit de, bir kabilenin şöhret veya mahcubiyetini arttırırlardı; hatta meşhur olduğuna göre, el-A'şâ (ö. M. 629) adlı şairin Peygamberin methi hakkında kasideler yazmaması için, Kureyş'in önde gelenleri tarafından kendisine yüz kadar deve hediye olunmuştur.

Araplar arasında şiirdeki ilerlemenin derecesi şundan da anlaşılıyor ki asr-ı saadetten evvel bir takım Edebiyat cemiyetleri teşkil olunarak o cemiyetlere Arabistan'ın her tarafından kabilelerin ileri gelenleri gelirdi. Bu edebiyat cemiyetleri, ekseriya biri Ukaz denilen yerde, diğeri Mirbedü'l-Basra adı verilen yerde teşkil olunurdu. Ki oralarda sergilenen kasidelerden hangisi makbul olup, ileri gelen şiir ve Edebiyat otoritelerinin beğenisini kazanarak birinci seçilirse, altın harflerle yazılarak Kâbe'nin duvarına asılırdı.

Buna dayanarak; Araplar arasında şiir, asr-ı saadetten önce terakki etmeye başlamıştı, denilebilir.

Aşağıya aldığımız manzûme, "*Mu'allakât-ı Seb'a* -Yedi Askı" sahiplerinden Tarafe'nin muallakasından alınmıştır ki şair, bu manzûmede hayata ait bazı mülahazalar ve mütalaaları dile getirmiş ve "Ribbiyûn" deni-

---

[111] Bkz., İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ,* Beyrut, 1981, s. 35.

len felsefecilerin bu mülahazalar üzerine bir şey söyleyemeyecekleri sanılmıştır:

كريمٌ يرَوِّي نفسَه في حياته — ستعلم ان مُتْنا غَدًا ايُّنا الصَّدِى

أرَى قبرَ نَحَّامٍ بَخِيلٍ بِمالِه — كقَبْر غَوِيٍّ في البَطالةِ مُفْسِدِ

تَرَى جُثْوَتَيْنِ مِنْ ترابٍ عليهما — صَفائِحُ صُمٌّ من صَفيحٍ مُنَضَّدِ

أرَى الموتَ يَعْتامُ الكِرامَ ويصْطَفِي — عقيلةَ مالِ الفاحش المتشَدِّدِ

أرَى العيْشَ كَنْزًا ناقِصًا كُلَّ ليْلَةٍ — وما تَنْقُصِ الأيَّامُ والدهرُ ينفَدِ

لَعَمْرُكَ إنَّ الموتَ ما أخطأَ الفَتَى — لكَالطِّوَلِ المُرْخَى وثِنْيَاهُ في اليدِ

فما لي أرانِي وابنَ عَمِّي مالكًا — متَى أدْنُ منه يَنْأَ عَنِّي ويَبعُدِ

"Ben kendisini hayatta (şaraba) kandıran hür bir kişiyim. Yarın öldüğümüzde hangimizin susuz kalmış olduğunu öğreneceksin.

Mal toplamak hırsında bulunan cimrinin kabrini; malını şuna buna veren ve önünü ardını düşünmeyen kimsenin kabrinden farksız görüyorum.

Bu kimselerin ikisinin de üstlerinde; üzerlerine düzgün taşlar konulmuş birer toprak yığını görürsün.

Görüyorum ki ölüm değerli kimseleri seçip alıyor ve malı elinde sıkı sıkıya tutan aşırı cimrinin malının en iyisini seçtiği gibi iyileri seçiyor.

(Yine) görüyorum ki hayat her gece azalmakta olan bir hazinedir. Günlerin ve zamanın eksiltmekte olduğu nesne (elbet bir gün gelir) tükenir.

Senin hayatına and olsun ki gencin, ölümün pençesine geçmediği vakitteki durumu; ayağına uzun bir ip bağlanıp otlağa salı verilen, ipin iki ucu sahibinin elinde bulunan bir hayvanın durumu gibidir.

Bu ne haldir ki ben ve amcamın oğlu Malik'i hep şöyle görüyorum! Ben Ona yaklaştıkça o, benden yan çiziyor, uzak kaçıyor!"[112]

Kısacası şiir, İslam medeniyetinin Araplar tarafından idare edildiği asırlarda ilerlemişse de, bazı cahiliye dönemi şairleriyle asr-ı saadet ve ilk dönem İslam şairlerinin şiirlerinde görülen fesahat geçilememiştir.

Siyasiler ile Heyyeiyyun'dan (Astronomi âlimleri) ve hatta tabiplerden ve sair sınıfların erbabından, şiire intisap peyda etmek bir zorunluluk hükmünü almış gibiydi; zira Müslümanlar arasında şiire gösterilen meyil ve rağbet üzerine kelâm ilmi, felsefe, riyaziyat, nazım şeklinde telif olunmuş ve bazı tarihler ve rivayet kitapları birçok manzumelerle doldurulmuştur.

Manzum eserlerin hafızaya kolaylıkla nakşedilmesiyle hususi üslubundaki metaneti cihetiyle öğrenmeye hayli yararı vardır. Binaenaleyh lisan kaidelerinin manzum olarak telif edilmesinin faydalı olduğu inkâr edilmezse de, sair ilimleri vezin ve kafiye dairesine hasr etmenin manası yoktur sanırım.

Bu umumî meyilden dolayıdır ki şiir söylemek her şeyden kolay denecek bir dereceye gelmiş ve o sebeple kadınlardan dahi nice meşhur şairler yetişmişti.

Avrupa'ya, kafiyenin Araplardan geçtiği meselesi bu gün sabit olmuştur.

Arap şiirinin muhtelif devirlerdeki seyir ve hareket tarzını, güzelliklerini ve özelliklerini güzelce tayin etmek için Arap şairlerini dört tabakaya ayırmak gerekir.

1-Birinci tabaka: Cahiliye Dönemi şairleri.

2-İkinci tabaka: Muhadramûn Denilen, yani cahiliye dönemi ve İslami dönemi idrak edip İslami kabul eden şairler.

---

[112] Bkz., el-Enbârî, *Şerhu'l-Kasâidi's-Seb'i't-Tıvâl,* s. 198, v.d.; et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kasâidi'l-Aşr*, s. 108 v.d.; ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'*, s. 114 v.d.; Ş. Yaltkaya, *Yedi Askı*, s. 44 v.d.

3-Üçüncü tabaka: Muvelledûn denilen şairler.

4- Dördüncü tabaka: Muhaddesûn denilen şairlerdir.

A. Birinci Tabaka veya Cahiliye Döneminin Meşhur Şairleri

Eski Arap kabileleri içinde ortaya çıkan şairlerin zaman bakımından hangisinin diğerinden önce olduğu kesin olarak belli olmadığından onları, özellikle cahiliye dönemine ait olanları, genellikle hususi bir tertip altında anlatmaya imkân yoktur.

Nitekim Ömer b. Şebbe (172/789-262/867), Tabakâtu'ş-Şu'arâ'sında bu gerçeğe işaret ederek, şöyle diyor: "*Her kabile kendine mensup olan şairin diğerlerinden önce geldiğini iddia etti. Mesela: Yamâniye kabilesi İmru'l-Kays'ın, Esed Oğulları (Benû Esat) Kabilesi, 'Ubeyd b. Ebras'ın, Teğlib kabilesi el-Mühelhil'in, Bekr kabilesi, Amr b. Kamîa ve Murakkış-ı Ekber'in, İyâd kabilesi Ebû Davud'un önce geldiğini iddia ederler.*"[113]

Adı geçen Ömer b. Şebbe, Arap kabilelerinden rivayet etmek suretiyle meydana konulan soyut sözleri nakl ve rivayet ettikten sonra; bu şairlerin zaman bakımından birbirlerine yakın olduklarını ve en kadiminin hicretten ancak yüz sene önce gelmiş olmasının muhtemel olduğunu ilâve eder -ki *Tarih-i Medeniyeti 'Arabiyye* müellifi Sadilyu ile Labun Gustave'ın tetkikleri de bunu teyit eder-.

Bu tabaka, yalnız cahiliyye döneminde bulunmuş asr-ı saadeti idrak eylememiş şairler ile hem cahiliyet hem de asr-ı saadeti idrak eden şairleri içine alır. Bunların da en meşhurları: Mu'allakât-ı seb'a sahiplerinden el-Hâris b. Hillize el-Yaşkûrî, Züheyr b. Ebî Sülmâ, Amr b. Külsûm, İmriulkays, 'Antare b. Şeddâd, Lebîd b. Rabî'a[114], Tarafe b. el-'Abd ile

[113] Bkz., es-Suyûtî, *el-Müzhir*, II, 477.

[114] Lebid'i Muhadramûn, yani cahiliye ve İslami dönemi idrak etmiş ve İslamiyet'i kabul etmiş şairler arasında zikredilmesi gerekirse de, Muallakât -ı Seb'a erbabındandan olduğundan dolayı burada zikredilmiştir.

Nâbiğa ez-Zubyânî, el-Mühelhil, eş-Şenfera el-Ezdî, Ebû Dâvûd, 'Amr b. Kamîa, Evs b. Hucr, Ebû Kays b. el-Eslet, el-Murakkaş el-Ekber, el-A'şâ, Ümeyye b. es-Salt, Taabbate Şerran, Dureyd b. es-Samma, Nadr b. Hâris, el-Hutay'a ve Ukbe b. Ebî Kays, Ebû Zübeyd ve Fudala b. Şurayk'dir.

Az önce açıklandığı gibi Arap kabilelerinin ileri gelenleri "Ukaz" denilen yerde edebiyat toplantıları yaparlar ve orada, her şair kendi kavim ve kabilesinin güzelliklerini ve mefâhirini anlatan manzûmeler inşad eder, ayrıca hatipler de üstünlük ve faziletlere ait hutbeler okurlardı.

Mu'allakât-ı Seb'a adıyla meşhur olan kasideler, işte bu toplantılarda okunduktan sonra en iyileri seçilmek suretiyle Kâbe'ye asılan, en güzel seçme şiirlerdi ki bu şiirlere "*Mu'allakât -asılanlar*" adı da bundan dolayı verilmiştir.

el-Haris b. Hilliza, Züheyr b. Ebî Sulmâ, 'Amr b. Kulsûm

Adları geçen şairlerden el-Haris b. Hilliza, Züheyr b. Ebî Sulmâ, 'Amr b. Kulsûm manzûmelerinde mensup oldukları kabilelerin vasıflarını ve övünç verici özelliklerini, muharebelerdeki takdire şayan fedakârlıklarını ve bazı vakaları dile getirip anlatmışlardır.

(Panayırlarda) arz edilen binlerce kaside arasında Arapların ileri gelenleri ve dâhilerine kendi kasidelerini beğendirerek Kâbe'ye asmaya muvaffak olan o cahiliye dönemi şairlerinin en büyük meziyetleri, rastgele söz söyler gibi, irticalen ve düşünmeksizin kaside söylemelerindedir.

H. II. asrın meşhur edebiyatçılarından olan Ebû 'Amr eş-Şeybânî (206/821), buna örnek olarak; el-Hâris'in kuvvetli bir yaya dayanmak suretiyle irticalen nazm ve inşad eylediği kasidelere duyduğu hayretini ifade ederken diyor ki: "*Bu kasidelerin irticalen söylendikleri için bazı noksanlıklarının olması şöyle dursun, bir sene zarfında söylenmiş olsa bile, nazımına, yine medar-ı şeref olacak mertebelerde fasih ve beliğdir*."[115]

[115] Bkz., Mehmed Fehmi, *Târîh-i Edebiyât-ı Arabiyye*, s. 834.

Adı geçen el-Hâris'in mu'allâkası 81 beyittten ibarettir. Aşağıdaki mısralarla başlar:

آذَنَتْنَا ببيْنِها أسماء　　　رُبَّ ثاوٍ يمَلُّ منه الثَّواءِ

بعدَ عَهْدٍ لهابُرْقَةِ شَمَّا　　　ءَ فأَدْنىديَارها الخلصَاء

"Esma bize ayrılacağını bildirdi. Nice oturanlar (ayrılmayanlar) vardır ki onların oturmalarından bıkılır.

Onunla Berkatu'ş-Şemma'da ve bize en yakın yurdu olan el-Halsâ'da buluşmalarımızdan sonra."[116]

Züheyr b. Ebî Sülmâ

Züheyr b. Ebî Sülmâ, muallakasında Herim b. Sinan ve Heres b. Avfî'yi "Seyyid" gibi övünç verici bir unvanla yâd ederek 'Abs ve Zubyân kabileleri arasında sulh ve barış vasıtalarının oluşmasına hizmet ettikleri için onları meth edip övmüştür.

Gerçekten Züheyr müzehhebesinde (mu'allakasında) barışa, fevkalade arzulu olduğunu göstermiş ve savaş aleyhine de nefretini ilan etmiştir.

Cahiliye şairleri arasında anlatım güzelliğini, açık ifadesini; biri toplumsal huzuru, diğeri umumî felaketi doğuran, barış ve savaş gibi insanlığın iki mühim olayında kullanan kişi Züheyr'dir.

Barışın iyi sonuçları ile harbin elemli neticelerinden bahsederken, fikir ve amaçlarını siyasî hikmet ve güzel ahlak prensipleri gibi, bütün güzelliklerin özü ve bütün kanunların hulasası demek olan genel yaşam kuralları üzerine oturtturması ve şiire uygun olan his ve hayal özelliklerini, hitabete uygunluk arz eden ateşli tepkiler (celâil-i infialât) ile birleş-

---

[116] Bkz., el-Enbârî, *Şerhu'l-Kasâidi's-Seb'i't-Tıvâl*,s.433 v.d.; et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kasâidi'l-Aşr*, s. 291; ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'*, s. 263.; Ş. Yaltkaya, *Yedi Askı*, s. 115.

tirerek, vicdan ve hayalleri okşamak; toplumu iyilik ve takvaya meylettirmek için de umumî hisleri, ibret eserleri ve menfaat saikalarıyla harekete getirmek, cahiliyye şairleri içinde yine Züheyr'in özelliklerinden gibidir.

Meşhur muallakası 43 beyitten ibarettir ki matla'ı ile savaş, barış ve güzel ahlak prensipleri hakkındaki özel düşüncelerini içeren beyitlerini aşağıya alıyoruz:

أَمِنْ أَمّ أوفَى دِمْنَةٌ لم تَكلَّمِ   بحومانَةِ الدرَّاج فالمتَثَلِّمِ

يمينًا لَنِعْمَ السيِّدان وُجِدْتُمَا   على كُلِّ حالٍ من سَحيلٍ ومُبرَمِ

تَدَارَكْتُمَا عَبْسًا وذُبْيانَ بعدَ ما   تَفَانَوْا وبَقُّوا بينَهُم عِطْرَ منشَمِ

(وقد قلْتُما إن نُدْركَ السِّلمَ واسعًا   بمالٍ ومعروفٍ من القول نَسْلَمِ)

فأصبحْتُمَا منهَا على خَيْرِ موْطِنٍ   بعيدَيْنِ فيها من عُقُوقٍ ومأْثَمِ

فلا تكْتُمُنَّ اللَّهَ ما في صدورِكُم   ليخفَى ومهما يكْتَمِ اللهُ يَعْلَمُ

يُؤَخِّرُ فيوضَعْ في كتابٍ فيُدَّخَرْ   لِيَومِ الحساب أو يُعَجَّلْ فيُنْقَم

وما الحربُ إلا ما علِمْتم وذُقْتُمُ   وما هو عنها بالحديث المُرجَّمِ

متَى تبعثوها تبعثوها ذَمِيمةً   وتضْرَ إذا ضرَّيْتُموها فَتَضْرمِ

(فتعْرُكْكُمُ عَرْكَ الرَّحَى بثفالها   وتَلْقَحْ كِشَافًا ثُمَّ تُنْتَجْ فتُتْئِمِ)

فتُنْتَجُ لكُم غلمانَ أشأَمَ كُلهُم   كأحْمَرِ عادٍ ثُمّ تُرْضِعْ فتَفْطِمِ

واعلم ما في اليوم والأمس قبلَه   ولكنَّنِي عن علم ما في غَدٍ عَمِي

رأيتُ المنايا خَبط عشْواءَ من تُصِبْ   تُمِتْهُ ومن تُخْطئْ يُعَمَّرْ فيَهْرَمُ

ومن لم يصانِعْ في أمورٍ كثيرة   يُضَرَّسْ بأنْيابٍ ويُوطَأْ بمنْسِمِ

ومن يَكُ ذا فضلٍ فيَبْخَلْ بِفَضْلِهِ　　على قومِهِ يُسْتَغْنَى عَنْهُ ويُذْمَمُ
ومن يوفِ لا يُذْمَمْ ومنْ يُهْدَ قلبُه　　إلى مُطْمَئِنِّ البِرِّ لا يتَجَمْجَمِ
ومن هابَ أسْبابَ المنَايا يَنَلْنَهُ　　وإن يرقَ أسْبَابَ السماءِ بِسُلَّمِ
ومن يجْعَلِ المعروفَ في غير أهلِهِ　　يكُنْ حَمْدُهُ ذَمًّا عليه ويَنْدَمِ
ومن يغْتَرِبْ يحسِبْ عدُوًّا صديقَه　　ومن لم يُكَرِّمْ نفسَهُ لم يُكَرَّمِ
لسانُ الفتَى نِصْفٌ ونِصْفٌ فُؤادُهُ　　فلمْ يبْقَ إلا صورةُ اللحْمِ والدَّمِ
وإنَّ سفاهَ الشَّيْخِ لا حلْمَ بعْدَهُ　　وانَّ الفتى بَعْدَ السفاهة يحْلُمِ

"Havmenetudderrâc'tan Müteselllim'e kadar olan yerlerde; bırakılmış olan yurttan kalan ve bana cevap vermeyen izler acaba (sevgilim) ümmü Evfâ'dan (kalma) mıdır?

Yemin olsun ki siz ikiniz de her halükarda, felaket ve saadet anında, görülmüş ne iyi önderlersiniz!

Abs ve Zübyan kabileleri, Uğursuz Kadın'ın esansını sürenler gibi, uğursuz bir akıbete düşüp, yok olup kaldıktan sonra ikiniz onlara yetiştiniz.

Ve dediniz ki eğer malla ve güzel sözlerle tam ve kesin bir barışa erişebilirsek, bu iki kabileyi yok olmaktan kurtarırız.

Barışı sağlama hususunda muhteşem bir bir yerde durdunuz; barış konusunda bir tarafı rencide edecek ve haksızlık edecek tutumdan uzak olarak (tarafsız) kaldınız.

Bilinmesin diye, kalplerinizde olan hiçbir şeyi kesinlikle Allah'tan gizlemeye kalkışmayınız! Ne kadar gizleseniz de Allah bilir.

(Bu içinizde sakladığınızı sandığınız kötülükler ya) ertelenir, bir deftere yazılıp hesap günü için biriktirilir; ya da acele edilip (bu dünyada) intikamı alınır.

Savaş bildiğiniz ve tattığınız şeyden başkası değildir. Ondan bahsetmek, sizin için karanlığa taş atmak kabilinden söylenmiş söz değildir.

Siz o savaşın ateşini körüklediğiniz zaman, yerilmiş kişiler olarak onu körükleyeceksiniz. Onu alevlendirdiğiniz zaman alevlenecek ve alevlendikçe alevlenecektir.

(O savaş) sizi değirmen taşının, altındakileri ezdiği gibi ezer. O her yıl (doğuran develer gibi) doğurur ve çift çift doğurur (felaketleri arttıkça artar).

Size hepsi birbirinden uğursuz çocuklar doğurur (felaketler getirir), (Salih Peygamber'in devesini boğazlayan) Semud kavminin kırmızısı (Salif oğlu Kudâr) gibi. Sonra bunları emzirir ve büyütür.

Ben, bugün ve dünkü gün olan şeyleri biliyorum; ancak ben, yarın ne olacağını bilemem.

Ölümün körü körüne şunu bunu yakaladığını ve rast getirdiğini öldürdüğünü; rast getiremediğinin de yaşadığını ve ihtiyarladığını görüyorum.

Birçok işlerde, -yapmacıkta olsa- yüze gülerek hareket etmeyenler, dişlerle ısırılır ve ayaklarla çiğnenir.

Kim bir fazilete sahip olur da kavmine karşı cimrilik eder, sahibi olduğu fazileti onlardan esirgerse, ondan uzak durulur ve kınanır.

Ahdini yerine getiren kınanmaz, kalbi iyiliklere ve yüceliklere yönlendirilmiş olan hayır işlerinde tereddüt etmez.

Ölüm sebeplerinden korkan, çaresiz, ona ulaşır; şayet olsa da, bir merdiven bulup göğün derinliklerine çıkıp saklansa bile.

Ehil olmayana iyilik eden, ondan övgü yerine yergi görür ve yaptığına pişman olur.

Gurbete düşen, düşmanı da dostu sanır. Kendisine saygı göstermeyene saygı gösterilmez.

Gencin dili onun yarısıdır, diğer yarısı da kalbidir. Bundan ötesi et ve kanın görüntüsünden ibarettir.

İhtiyar azgınlaşınca, bir daha akıllanması söz konusu değildir. Genç sefahatten sonra akıllanıp iyi hal sahibi olur. "[117]

İşaret edilen şairlerden 'Amr b. Külsûm et-Tağlibî (ö. M. 600)'ye gelince: Mu'allakasında genellikle Tağlib kabilesi mensuplarının muharebedeki şecaat ve atılganlıklarını, sahip oldukları şan, şeref, soyluluk ve haseplerini açıklamış ve bunları birer birer saymak suretiyle övünmüştür. 100 beyitten ibaret olan mu'allakası aşağıdaki şekilde başlar:

ألاَ هُبِّي بِصَحْنِكِ فاصبَحِينا ولا تُبْقِي خُمورَ الأَنْدَرِينا

مُشَعْشَعَةً كأنَّ الحُصَّ فيها إذا الماءُ خالطها سَخِينا

"*Ey saki (bayan), kalk uykudan. büyük kadehinle bize sabah şarabı sun. (Meşhur) Enderîn şaraplarından geriye hiç bir şey bırakma.*

(Şarabı içine sıcak) su katarak sun; çünkü sıcak su katılınca o şarap, içinde Yemen safranı çiçeği var gibi (kıpkırmızı) olur."[118]

Cahiliyye devri şairlerinden, bu üç şairin güzel ifade ve güzel tasvirleri Arap beliğleri nezdinde genel kabul gördüğü hâlde, orijinalitenin sağlamlığı ve hayal güzelliği bakımından Tarafa b. el-'Abd'i, 'Antare'yi, Lebîd'i ve İmriu'l-Kays'ı onlara tercih ve takdim ederler.

Bu şairlerin bazı seçilmiş beyitleri Edebiyat kaidelerinde şahit gösterilen beyitlerden sayıldığı hâlde, İbn Kuteybe'nin mesleğini senet göstererek şu bir kaç satırı yazmamıza müsaade olunsun: Şiir denilen şey mademki zaman ve mekân ile sınırlı değildir, mademki bir kavim ve millete inhisar etmiş olması ilahi kanuna muhaliftir, o hâlde bahsedilen Mu'allakât şiirlerinin açıklama sureti ve ifadedeki fesahatine karışmayarak,

---

[117] Bkz., el-Enbârî, *Şerhu'l-Kasâidi's-Seb'i't-Tıvâl*, s. 235-290; et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kasâidi'l-Aşr*, s. 125-153; ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'* , s. 133-155; Mehmed Fehmi, *Târîh-i Edebiyât-ı Arabiyye*, s. 707-724; Ş. Yaltkaya, *Yedi Askı*, s. 51-63.

[118] Bkz., el-Enbârî, *Şerhu'l-Kasâidi's-Seb'i't-Tıvâl*, s. 371, v.d.; et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kasâidi'l-Aşr*, s. 254 v.d.; ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'*, s. 200 v.d.; Mehmed Fehmi, *Târîh-i Edebiyât-ı Arabiyye*, s. 756-795; Ş. Yaltkaya, *Yedi Askı*, s. 85.

güzel ifade ve güzel tasvir ve hayal mükemmelliği bakımından onlardan sonra gelen İslam şairlerinin şiirleri daha parlak, daha renkli ve tabiat güzelliğine daha fazla uygundur, demeye cesaret eyleriz.

Yine bu cesaretimize binaen, cahiliye şairlerinden bazılarının şiirleri dilin tashihi ve lisan kaidelerinin açıklanması için örnek alınmaya layık görülmeleri tabii ise de, edebî anlatım bakımından, daha güzel bir ifadeyle; fikirleri ve duyguları bütün özellikleriyle en güzel bir tarzda anlatma bakımından örnek alınmaya uygun sayılmamaları gerekir.

İmriu'l-Kays

Cahiliyye dönemi şairlerinin başı olan İmriu'l-Kays, milâdî 500. yılda, yani Peygamber Efendimizden 80 sene önce dünyaya gelmiş ve Beni Esed meliki olan babası, daha genç iken Onu evinden kovmuştur. İmru'l-Kays eşkıya zümresine ilhak etmiş ve serserice yaşamaya mecbur olmuştur. Böylece aslında bir prenses olan İmriu'l-Kays, bu sebeple vahşi cahiliyet hayatı yaşayan serserilerin de önde gelenlerinden olmuştur.

Esed Oğulları (Benû Esed) meliki (İmriu'l-Kays'ın babası) Hicr b. Amr el-Kindî ki zulüm ve acımasızlığı alışkanlık haline getiren reislerdendi. Hak ettiği ceza ile cezalandırılarak kabilesi tarafından idam edilmiş idi.

Bu haber İmriu'l-Kays'a ulaştığı zaman, hamiyetçilik duygusuyla intikam almaya kalkıştı ve bir hayli zaman aşiretler içinde bu amaçla gezdi dolaştı. Sonunda İmparator Itur Justinyan'a dahi müracaata gitmişti ki bir rivayete göre zehirlenerek ölmüş ve Ankara'da defnolunmuştur. İmriu'l-Kays'ın müzehhebesi (mu'allakası) 78 beyitten ibarettir ki matla'ıyla en güzel beyitlerinden bir kaçını aşağıya alıyoruz:

قفا نبك من ذكرى حبيب ومنزل بسقط اللوى بين الدَّخول فحومل

إذا قامتَا تَضَوَّع المسكُ منهُما نسيم الصَّبا جاءت بريَّا القرَنْفُلِ

إذا ما الثريَّا في السماء تَعَرَّضتْ تعرُّضَ أثناء الوشاح المفصَّل

تُضيءُ الظلام بالعشاء كأنها منارةُ ممسى راهبٍ مُتبَتَّلِ

وليلٍ كموجِ البحر أرخَى سدولَه عَلَيَّ بأنواع الهموم ليبتلي
ألا أيها الليل الطويل ألا انْجَلِي بصبحٍ وما الإصباح منك بأمثلِ
فيا لكَ من ليلٍ كأنّ نُجومَه بأمراس كتَّانٍ إلى صُمِّ جنْدَلِ
أ صاحِ تَرَى برْقًا أريكَ وميضَهُ كَلمع اليدين في حيٍّ مُكَلَّلِ
كأنَّ مكاكِيّ الجِواء غُدَيَّة صبحْنَ سُلافًا من رَحيقٍ مُفَلْفَلِ

"Durunuz ağlayalım sevgilinin ve Sıktılleva'da Dahûl ve Havmel arasındaki evinin anısına!

(Bu iki sevgili) ayağa kalktıkları zaman, onlardan hafif saba rüzgârının getirdiği güzel karanfil kokuları gibi misk kokusu yayılır.

(O zaman) Süreyyâ (yıldızı) tam göğün ortasındaydı, üzeri boncuk ve türlü türlü kıymetli taşlarla süslenmiş kuşağ (ın kadının belinde bulunduğu) gibi.

(Yüzünün parlaklığı) kendini ibadete vermiş papazın parlak parlak yanan kandili gibi geceleyin karanlıkları aydınlatır.

Nice geceler vardır ki (aşkın acılarına sabredip etmeyeceğimi) denemek için üzerime, türlü türlü gam ve kederle yüklü deniz dalgaları gibi, kalın perdelerini indirip salıvermiştir!

Ey karanlık ve uzun gece, yeter artık sabahını göster. Sabah senden daha iyi olmasa da...

Sen ne acayip gecesin! Sanki yıldızların sıkı sıkı bükülmüş urganlarla Yezbül Dağı'na bağlanmıştır.

Arkadaş! Şu yüksek ve tepesi taç gibi yuvarlak bulutta el hareketi gibi oynayan Balkıyış'ı görüyor musun? İşte ben sana onu gösteriyorum.

Sabahleyin erkenden vadide çoban aldangıcı kuşları; içine biber konulmuş şaraptan içmişler gibi, sevinç içinde durmadan ötüyorlardı."[119]

---

[119] Bkz., el-Enbârî, *Şerhu'l-Kasâidi's-Seb'i't-Tıvâl*, s. 4-112; et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kasâidi'l-Aşr*, s. 10-73; ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'* s. 29-80; Mehmed Fehmi, *Târîh-i Edebiyât-ı Arabiyye*, s. 567- 640; Ş. Yaltkaya, *Yedi Askı*, s. 18-30.

Tarafe

Bu şairler içinde en bedbaht olanı Tarafe'dir. Arapların en büyük kralı (Melikü'l-Mülûk) olan Amr b. Hint, Tarafe'ye önceleri iltifat göstermiş iken daha sonra öfkelenerek o biçare şairi henüz yirmi yaşında iken diri diri toprağa gömmek gibi en acı ve en acımasız bir vahşi cezaya çarptırmıştır.

Tarafe'nin mu'allakasından bir kısmını yukarıya almıştık. Tasavvur ve efkârının derinlik ve genişlik derecesi o mısralarından anlaşılır. Diğerlerinden daha uzun olan mu'allakası aşağıdaki şekilde başlar:

لِخَوْلَةَ أطلالٌ بِبَرْقَةِ ثَهْمَدِ　　　تلوحُ كَباقِي الوَشْمِ في ظاهر اليدِ

وقوفًا بها صَحْبِي عليّ مَطِيَّهُم　　　يقولُون لا تُهْلِكْ أسًى وتجَلَّدِ

"*(Sevgilim) Havle'ye ait Sahmed kırında izler vardır. Bunlar elin dışında kalmış dövme kalıntıları gibi parlarlar.*

(Ben o izlere hasretle bakarken) orada arkadaşlarım bineklerini durdurarak bana: 'Üzüntüden kendini helak etme, metin ol!' diyorlardı."[120]

'Antare ve Lebid

'Antare ve Lebid'e gelince bu iki şair de mu'allakalarını, gönül alıcı ve renkli bazı teşbih ve istiarelerle süslemişlerdir. 'Antere'nin mu'allakası ekseriyetle kahramanlık hasletlerini, cömertlik ve el açıklığı gibi erdemleri canlandırma ve anlatmadan ibarettir. Mu'allakası aşağıdaki mısralarla başlar:

هل غادر الشعراء من متردِّم　　　أم هل عرفْتَ الدَّار بعد توهُّمِ

[120] Bkz., el-Enbârî, *Şerhu'l-Kasâidi's-Seb'i't-Tıvâl*, s. 132v.d.; et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kasâidi'l-Aşr*, s. 74 v.d.; ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'*, s. 91; Mehmed Fehmi, *Târîh-i Edebiyât-ı Arabiyye*, s. 641-690; Ş. Yaltkaya, *Yedi Askı*, s. 34.

يا دار عبْلَةَ بالجواء تَكَلّمِي   و عِمِّي صباحًا دارَ عَبْلَةَ واسْلَمِي

فوَقفْتُ فيها ناقتِي وكأنّها   فَدَنٌ لا قْضي حاجَةَ المُتَلَوِّمِ

"Şairler, söylemedik bir söz bıraktılar mı ki? Yoksa sen biraz durakladıktan sonra (sevgilinin) evinin (izlerini) seçebildin mi?

Ey (sevgilim) Able'nin Civa'daki evi, konuş! Hayırlı sabahlar Able'nin evi! Esen olasın!

Yükseklikte bir köşk gibi olan devemi orada uzun süre durdurdum. Bekleyen (nefsim)in ihtiyacını gidermek için."[121]

Kendisinden rivayet edilen fetihleri ile "kahraman şair" unvanıyla meşhur olan Antere'nin garip maceraları Arabistan'da fevkalade meşhur olan bir hikâye oluşturur ki bu hikâye, 34 cüzden ibarettir.

Hikâyenin muhteviyatı Anter'in seyahat ve fetihlerini edebî bir tarzda anlattığı için Arap Edebiyatında örnek metinlerden sayılır.

Bu hikâye el-Asma'î'nin kaleminin ürünü olarak rivayet olunur. Fakat elimizde olan nüshası, olaylar ve hadiseler sisilesi itibariyle düzensizliğinden dolayı, el-Asma'î'nin eseri olduğuna inanmayı engellediği gibi, ifade tarzının da söz konusu yazarın Arap edebiyatındaki şöhretli üstünlüğüyle mütenasib olmayacak derecede bulunduğunu rivayet ederler.

Kısacası Antere'nin garip vakalarını ve büyük fetihlerini içine alan bu hikâye, Arabistan'da son derece meşhur olmuş olarak, hikâyeleri okuyanlardan bazıları, o Arap kahramanına dair ne yazılmış ise cümlesini sahih kabul eylediklerini ve inkâr edenlere karşı savaş ilan edecekleri derecede şiddetli husumet gösterdiklerinden dolayı, o tür okuyuclara, Ara-

---

[121] Bkz., el-Enbârî, *Şerhu'l-Kasâidi's-Seb'i't-Tıvâl*, s. 294 v.d.; et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kasâidi'l-Aşr*, s. 210 v.d.; ez-Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakâti's-Seb'* , s. 234 v.d.; Mehmed Fehmi, *Târîh-i Edebiyât-ı Arabiyye*, s. 795- 822; Ş. Yaltkaya, *Yedi Askı*, s. 101 v.d

bistanlılarca "Anterî/Antereci" ismi verilmekte imiş. Bunun en büyük sahnesi de Musul'da görülüyor imiş!

Mezkur şairlerin Cahiliye döneminde yaşamış olanlarından; Nâbiga ez-Zubyânî, el-Mühelhil, Evs b. Hicr, Murakkışu'l Ekber ve Murakkışu'l-Asğar da Arap milletinin en mükemmel ve en parlak şairlerindendir.

en-Nâbiğa ez-Zubyânî

Bu şairler arasında en-Nâbiğa ez-Zubyânî, toplumunun eşrafından yetişen şairlerin en fasihi ve birinci tabakaya mensub şairlerin en eskisi olduğu cihetle, özellikle anlatılmaya değer olan dahilerdendir.

Ömer b. el-Hattâb (r.a) halkın seçkinlerine hitaben: "*Halkın en fasih ve beliğ şairi kimdir?* diye soru sordular. İleri gelenleri "*Halife hazretleri daha iyi bilirler*" tarzından kendilerine cevap verdiklerinde, Hz. Faruk (r.a):

إلا سليمانَ إذْ قال الإلهُ له   قُمْ في البريَّة فاحدُدْها عَن الفَنَدِ

وخَبِّر الجِنَّ أنّي قد أذِنْتُ لهُم   يَبنونَ تَدْمُرَ بالصُّفاح والعمَدِ

"*Süleyman hariç, çünkü Allah Ona kalk, halkı hatadan men et dedi. (Ve yine) cinlere, benim onlara Tedmür'ü ince geniş taşlar ve mermer sütunlarla yapmalarına izin verdiğimi, haber ver.*"[122] kıtasını nazmeden kim olsa gerek? Buyurdular. Yanındakiler de: "en-Nâbiğa'dır." dediler. Yine Hz. Ömer (r.a):

حلفْتُ فلمْ أتْرُكْ لنفسكَ ريبةً   وليسَ وراءَ الله للمَرءِ مذهبُ

لئن كنتَ قد بُلِّغتَ عَنّي خيانةً   لمبلغُكَ الواشي أغشُّ وأكذَبُ

[122] Bkz., et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kasâidi'l-Aşr*, s. 356 "خبِّــر" kelimesi bura "(خَــيِّس) alçalt, zelil et" şeklinde rivayet edilmektedir.

"Yemin ettim; artık senin gönlünde hiç bir şüphe bırakmayacağım. Allah'tan öte kişi için hiçbir yol yoktur.

Eğer sana benden yana her hangi bir hıyanet (haberi) ulaşırsa kuşkusuz (onu) sana ulaştıran jurnalcidir, en hain ve en yalancı kişidir"[123].

ولستَ بمستَبقٍ أخا لا تلُمُّه   على شعَثٍ أيُّ الرجالِ المُهَذَّبُ

"Her hangi bir dağınıklığından dolayı kınamadık bir kardeş bırakmadın, adamların hangisi dörtdörtlüktür?" manzumesini söyleyen kimdir? diye sordular. İleri gelenler: "yine Nabiğa'dır" dediler.

Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a): *"Öyle ise Arapların en fasih ve en beliğ şairi Nabiğadır"* buyurdu.[124]

Asrı Saadeti idrak eden cahiliye şairlerinden el-'Aşâ ve Ebû Kays b. el-Eslet, Düreyd b. es-Samme, Nadr b. el-Haris, Ebû Z'Ubeyd ve Fudâla b. Şureyk, el- Hutay'a, Ukbe b. Ebî Kays de en birinci sırada duran meşhur şairlerdendir.

el-A'şâ

el-A'şâ lakabıyla tanınan şairler beş tanedir ki Cahiliye döneminin en büyük şairlerinden olan el-A'şâ, Ebû Basîr künyesine sahibtir.

Bu bölümün başlarında zikrettiğimiz gibi, sözü edilen şair Peygamber Efendimiz (s.a.s.)'e katılmak suretiyle feyz ve saadete nail olmaya azm etmiş ve Müslüman olmaya karar vermiş[125] ve hatta bir de kaside nazm etmişti ki kasidesi aşağıda şekilde başlar:

ألم تكتحل عيناك ليلة أرمدا   وعادك ما عاد السليم المسهدا

[123] Bkz., Hasan es-Sendûbî, *Şarh Dîvân İmri'u'l-Kays*, *(Ahbâru'n-Navâbiğ)*, s. 386 – 387.
[124] Bkz., Hasan es-Sendûbî, *Şarh Dîvân İmri'u'l-Kays*, *(Ahbâru'n-Navâbiğ)*, s. 386 – 387.
[125] Bkz., İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 114.

"*Ey gözleri ağıran adam! Gözlerine uyku girmedi mi? ki yılan sokmuş kişi uyutmayan (rahatsızlık) seni de ziyaret etti.*"[126]

Kureyş ileri gelenleri el-A'şâ'nın bu azim ve kararından haberdar olduklarında yolunu gözetleyerek şairi o güzel niyetinden döndürmeye koşuşmuşlar ve maksatlarına, yüz deve hediye etmek ve bazı sefihane teşviklerle muvaffak olmuşlardı.[127] Zira Kureyş'in ileri gelenleri pek ala takdir ederlerdi ki el-A'şâ'nın Hz. Muhammet (s.a.s.)'e ilticası ve özellikle Onu beligâne bir tarzda methetmesi bütün a'yan ve halka te'sir eyleyecektir. Öyle bir durumda ise onların arzularının gerçekleşmesine (İslam'ın engellemesine) set çekilmiş olacaktı.

İbret verici ve garip olaylardandır ki el-A'şâ'yı o takdire şayan kararından çeviren, sadece kendisine hediye edilen yüz deve değil idi, Cahiliye döneminin içki içilmeye müsait olması da buna hayli yardım etmiş idi. Hatta o tür değişiklik kabul etmez tavrının neticesi olarak kabri, bir takım halkın meyhanesi ve sefahat yeri olagelmiştir[128].

Ebû Kays b. el-Eslet

Ebû Kays b. el-Eslet ki ismi 'Âmir'dir. Arapların dahi ve kahramanlarından bir şairdi. Mensub olduğu kabileye yardım etmek üzere aylarca muharebe ettikten sonra şekil ve siması tamamen değişmiş olarak evine döndüğü ve musafaha için elini zevcesi Kabse bnt. Hamza'ya uzattığında; karısı kendisini tanıyamadığı için musafahadan kaçınmış, her ne kadar ben Ebu Kays b. Eslet'im demişse de kendisine inanması için gösterdiği bütün gayretlerinin, eşi nazarında bir işe yaramadığını görünce aşağıdaki manzûmeyi inşâd etmiştir:

---

[126] Mehmed Fehmi, *Târîh-i Edebiyât-ı Arabiyye*, s. 892. " ألم تكتحل " *Târîh-i Edebiyât-ı Arabiyye*'de " ألم تغتمض".

[127] Mehmed Fehmi, *a.g.e.*, s. 893- 894.

[128] Mehmed Fehmi, *a.g.e.*, s. 895.

قالت ولم تقْصِدْ لقول الخَنا　　مهلا فقد ابلغتَ أسماعي

استنكرتْ لونًا له شاحِبا　　والحرب غول ذات أوجاع

من يذقِ الحرب يجد طعمها　　مرّا وتتركه بِجَعْجاع

لا نألم القتلَ ونخزي به الـ　　أعداء كَيلَ الصاع بالصاع

" *-Hakaret kastetmeyerek- dedi ki yavaş ol! Çok konuştun!*

Bitkinlikten değişmiş olan rengimi görünce beni tanıyamadı. Hâlbuki savaş acılar sahibi bir hayalettir.

Kim savaşı tadarsa onun tadını acı bulur ve onu görür. Ve savaş onu ıssız yerde bırakır.

Biz savaşın acısından şikâyet etmeyiz. Savaşla, düşmanların yaptıklarına misliyle karşılık veririz."[129]

Cahiliye dönemi şairi, kabiliyet zenginliği ve güzel anlatım gibi şair tabiatının mühim şartlarından olan meziyetleri emsallerine üstün denecek derecede haiz idi ki aşağıdaki beyit buna en iyi bir delil olabilir:

وقد لاح في الصبح الثريا لمن أرى　　كعنقود ملاحية حين نورا

" *Süreyya yıldız kümesi sabahleyin, gemicilerin salkıma benzer aydınlatıcı fenerleri gibi göründü.*"

Arapların, sürekli gökleri araştıran bakışlarına daima garip bir tesir ile çarpan, Süreyya ve Ülker yıldızlarına dair İmriu'l Kays gibi Zebîru'l-Esedî[130] gibi en meşhur şairler tarafından söylenilen beyitlerden -Arapların özel edebî zevklerine göre- Ebû Kays'ın o beyti daha üstüntür. İmru'l Kays'ın beyti şudur:

[129] Bkz., Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *el-Ağânî*, (Daru'l-Kütüb baskısı (XVII, 118; el-Kuraşî, *Cemharat Eş'âri'l-'Arab*, I-II, (nşr. Muhammed 'alî el-Hâşimî) Beyrut, 1986, II, 666-667; Ayrıca bkz., C. Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, I, 130.

[130] Bkz., Ö. Ferrûh, *TEA*, I, 461-666.

إذا ما الثريا في السماء تعرضت　　　تَعرُّضَ أثناء الوِشاح المفَصَّل

" *Süreyya yıldız kümesi gökte, açılmış gerdanlığın süslü kenarları gibi gözükünce...*"

Zebîr'in beyti de şudur:

وقد لاح في الغور الثريَّا كأنما　　　به راية بيضاء تحفق للطعن

"*Süreyya yıldız kümesi derinliklerde öyle göründü ki sanki onda saldırı (emri) için dalgalanan beyaz bir bayrak vardı.*"

Düreyd b. es-Samme

Hicretin 8. senesinde yani, Huneyn Gazvesi'nde öldürülen Düreyd b. es-Samme (8/630) de cahiliye döneminin önde gelen şairlerinden ve en namlı süvarilerinden idi. Rivayet edilir ki Düreyd b. es-Samme[131] yüz kadar muharebede hazır bulunmuş ve o muharebelerin hiç birinde mağlup olmamıştır. Aşağıdaki beyitler onun Gatafân kabilesi tarafından öldürülen biraderi Abdullah hakkındaki mersiyesinden alınmıştır:

أَرَثَّ جديدُ الحَبْل من أمّ مَعْبَدِ　　　بعاقبةٍ قد أخلفتْ كلَّ موعِدِ

أ عازلتي كل امرء وابن أمه　　　متاع كزاد الراكب المتزوّد

دعاني أخي والخيل بيني وبينه　　　فلما دعاني لم يجدني بقعدد

فنادوا فقالوا أرْدَتِ الخيلُ فارسًا　　　فقلتُ عبد الله ذلكم الرَّدِى

نظرتُ إليه والرماح تنوشه　　　كوقع الصياصي في النسيج الممدد

فطاعَنْت عنه الخيلَ حتى تبَدَّدَت　　　وحتَّى علاني أشقر اللون مزبد

فما رمت حتى خرقتني رماحهم　　　وغودرت أكبو في القنا المتصعّد

قتال امرئ آسى أخاه بنفسه　　　وأيقن أن المرء غيرُ مخلَّد

صبور على وقع المصائب حافظ　　　من اليوم أعقاب الآحاديث في غد

---

[131] İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 386-387; Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 228 -230.

"Ümmü Ma'bed'in (şairin hanımı) yeni ipi (kuşağı) öyle bir sonuçtan dolayı eskidi ki bütün randevularını alt üst etti.

Ey beni kınayan (kadın)! Her kişi kardeşiyle birlikte, tıpkı yolcunun yolda yemek için yanına aldığı meta (azık) gibidir.

Aramızda (düşman) atlar(ı) bulunurken kardeşim beni çağırdı. Çağırır çağırmaz beni yerinde oturan bir tembel olarak görmedi.

Birden bağırdılar ve atların(süvarilerin), bir atlıyı devirdiklerini söylediler. Dedim ki (ey vah) bu düşen Abdullah mıdır?

Ona baktım, oklar kendisine isabet edip batıyordu, tıpkı mekiklerin örülen serilmiş kumaşa battıkları gibi.

Atlar (süvariler) darma dağınık oluncaya ve başımda kızıl benizli ve öfkeli olanı duruncaya kadar (atlılarla) -kardeşimden dolayı- vuruştum.

Ayrılmaya niyet etmedim, ta ki mızrakları beni delik deşik edip, yığın halinde yükselen okların üzerine yüzüstü kapanıncaya kadar.

Kardeşine canıyla yardım eden, hiç kimsenin ebedi olmadığına inanan, olaylar karşısında çok sabırlı olan, yarın meydana gelebilecek olayların sonuçlarını bu günden hesaplayan bir kişi gibi savaştım."[132]

Nadr b. Hâris

Bedir muharebesinde öldürülen Nadr b. Hâris (2/624)'e gelince; bu şair de emsali gibi ilahî hidayetten mahrum olduğundan Cenab-ı Peygamber Efendimize (s.a.s.) şiddetli bir düşmanlık ve husumet gösterirdi.

Nadr b. Hâris, sair şairler içinde çok çeşitli konularda bilgi sahibi olmakla imtiyaz etmiş bulunduğu cihetle Araplar arasında önemli bir mevki edinmişti.

[132] Bkz., Ebu'l-Ferec el-İsfehânî, *el-Ağânî*, *a.g.e.*, XI, 3-40; el-Kuraşî, *Cemharât Eş'âri'l-'Arab*, I, 587-595; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, II, 339.

Adı geçen şair Hicaz kıtası haricinde uzun müddet seyahat ederek bu seyahat sayesinde peyda ettiği edebî malumat ve saireden dolayı, nefsini beğenme gibi kötü bir gurura kapılmış ve o sebeple de İslam dini hakkında her inatçı cahilden daha fazla düşmanlık ve husumet göstermiştir.

Bedir muharebesinde esir düştüğü zaman, tevbe etmesi şöyle dursun, edepsizce düştüğü yanlışlıkları tekrarlamaktan çekinmemiş olduğundan kamu düzenini sağlamak için öldürülmüştü. Adı geçen şairin kızı Kuteyle (ki meşhur kadınlardandır) babasının öldürülüp, idam edilmesi üzerine aşağıdaki manzumeyi yazmıştır:

يا راكبًا إن الأثيل مظنة — من صبح خامسة وأنت موفق

أبلغ بها ميتًا فإن تحيةً — ما إن تزال بها الركائب تخفق

منىً إليه وعبرة مسفوحة — جادت بفواكبها واخرى تخنق

فليسمعنِّي النضر إن ناديته — إن كان يسمع ميِّت أو ينطِقُ

ظلت سيوف بني أبيه تنوشه — لله أرحامٌ هناك تَشَقَّقُ

قسْرًا يقاد إلى المنية متْعَبا — رسفَ المقيّد وهو عانٍ موثَق

أمحمد ولانت نجل نجيبة — فِي قومها والفحل فحل معرق

ما كان ضرّك لو مننت وربما — مَنَّ الفتى وهو المغيظ المحنق

والنضر أقرب من أصبت وسيلة — وأحقهم إن كان عِتْقٌ يُعْتَقُ

(أو كنت قابلَ فدْيَةٍ فليفدَيَنْ — بأعزَّ ما يُغلى به من يُنْفِقُ)

"*Ey yolcu! Useyl*[133] *kuşkulu bir yerdir. Sabah erkenden, oraya varırsan, benden oradaki bir ölüye, seçkin develerin her tarafa yaydığı bir selam götür.*

[133] Medine yakınlarında bir yer ismidir. Nadr orada öldürülmüştür.

Ayrıca, gözlerimden birinden sürekli yaş aktığını diğerinin ise boğulup kaldığını ona bildir.

Nadr'a seslensem beni duyar mı? Elbette ki konuşmayan bir ölü duymaz da.

Babasının oğullarının (kardeşlerinin) kılıçları onu parçalamaya koyuldu. Allah aşkına bazı akrabalar orada parçalanıyor.

Bunlar zorla ve yorgun bir şekilde ölüme sürükleniyor. Bağlanıp, hapsedilerek öldürülüyor.

Ey Muhammed gerçekten sen kavmi içerisinde saygın bir yeri olan bir kadının oğlusun. Baban da örnek, asil bir yiğittir.

Sen iyilikte bulunup (onu bağışlasaydın) ne zararın olurdu? Zira bazen kişi öfkeyle dolu olunca da bağışlar.

Nadr öldürdüklerin arasında sana en yakın olanıdır. Eğer bağışlanacak bir esir varsa bunu en çok hak eden de odur.

(Sen fidyeyi de kabul etseydin, kişinin verebileceği en değerli fidye sana verilirdi.)"[134]

Kuteyle'nin bu mersiyesi Resulullah'a arz olunduğunda Nadr'ın öldürülmüş olmasından dolayı: "*Eğer (kızının) bu sözü (önceden) bize ulaşsaydı onun ölümüne mani olurduk.*" —hadis-i şerifinden anlaşıldığı gibi-Peygamber (s.a.s.)'in üzüntülerini belirtmiş olduğunu rivayet ederler.

Arap toplumunun edebî ve tarihî tetkikleriyle uzun süre iştigal etmiş meşhur tarihçi bu mersiyeyi Fransızca tercüme ile "*Tarih-i Arap*" adlı kitabına almıştır.[135] Kuteyle'yi Nadr'ın kız kardeşi olarak göstererek bu ufak tarihi olayda hata etmiştir[136].

---

[134] Bkz., el-Kayravânî, *Zehru'l-Âdâb*, Kahire, 1969, I, 28-29 son beyit asıl metinde yoktur. *Zehru'l-Âdâb* 'dan aldık. Bazı raviler bu şiirin uydurulmuş bir şiir olduğunu, çünkü Nadr'ın hapsedilerek öldürülmediğini onun Bedir savaşında yaralandığını, Müslümanların elinde esir bulunduğu esnanda yiyip içmen imtina ettiğini ve bu yüzden öldüğünü söylemişlerdir. Bkz., ez-Ziriklî, *a.g.e.*, VIII, 33.

[135] Tercümeyle aslının karşılaştırılması *el-Miftâh*'ta vardır.

[136] Kuteyle'nin Nadr'ın kız kardeşi olduğunu söyleyen tarihçiler de vardır. Sedilyu da muhtemelen onların görüşünü tercih etmiştir. Dolayısıyla "hata etmiştir" demek yanlış olur.

Sedilyu'nun Arap Medeniyeti tarihini araştırma ve tenkitte gösterdiği gayret takdire şayandır. Fakat Arapça ilimlerinin inceliklerini ihata için gerekli olan sebeplerin tümüne sahip olmadığındandır ki o gibi ufak bir yanılgıya ve mersiyenin tercümesinde de birtakım hatalara düşmüştür.

Söz konusu tarihçinin bu hatası, necip Arap toplumunun şayan-ı takdir olaylarının ortaya koyma ve açıklama hususundaki gayret ve iyi niyetine ve özellikle Arapçanın, bizden daha uzak bir ecnebisi bulunması (hasebiyle kendisine) karşı tenkite sebep olamaz. Fakat İslam milletlerinden Arap medeniyeti tarihini telif edeceklerin, Arapça ilimlerine vakıf ve bu konuda bilgi sahibi mütehassıslardan olmaları gerekir. Yalnız Arapçadan veya Fransızca mealen tercüme ile iktifa olunduğu bir durumda ufak hatalar Sedilyu'nun hatasından daha büyük bir hata suretini alır.

Zamanımızın iftiharla görülen terakki eserleri ki en büyük hamisi, en büyük alî teşvikçisi, minnetsiz velinimetimiz Gazi Abdülhamit Han Efendimizedir. Ona şükran ve övgüye layık işlerini ifade etmede bütün ümmetin kalemleri yetersiz olduğu hâlde, o terakki eserlerinin yüceliğini, zaman zaman kötü gösterecek bazı hallerin görülmesine üzülmemek elde değildir.

Gerçekten asrımızın bir yenilik asrı olduğunu dikkate alırsak, diğer milletlerde görüldüğü gibi "ciddi terakki eserleri" içine bazı hafifliklerin karışması tabi olduğu kabul olunabilirse de, bu hafiflikler bazen o dereceye varmaktadır ki bizim için samimi olarak muhafaza edilmesi ve korunması, farz ve vacip olan İslami eserleri tahrife kadar varmaktadır.

Her şeyden ziyade büyük üzüntüye neden olan bu durumun başlıca sebebi, bir şahsın mükellef olduğu vazifesini bilmemek ve seçtiği mesleğine uygun olarak tahsiline borçlu olduğu ilimleri ve fenleri hafife almak, bir taraftan edilen nasihat ve ta'zirleri bayağı insanlara mahsus bir dille reddedip kabul etmemeyi şan ve fazilet bilmek gibi garip hallerdir ki bu durumlara son verdirecek şey de tahsilin yaygınlaştırılması meselesidir. Buna binaen, tahsil vasıtalarının tamamlanması en çok arzulanacak olan hayatî bir meseledir.

Adı geçen Sedilyu'nun yanılma ve hatası manzûmenin tercümesine inhisar etmeyerek bazı kabile ve şair isimleri ve sıfatlarıyla tarihlerinde de dikkatsizlik eserleri görülmektedir. Son zamanlarda neşrolunan *Medeniyeti 'Arabiyye Tarihi* müellifi Göstav Lebon'da ise Sedilyu'dan daha fahiş hatalar görülmektedir. Hele yukarıda, Tarafe'nin naklettiğimiz kaside tercümesi, gerçekten Tarafe'nin olduğunu iddia etmeye cesaret olunamayacak dereceye getirilmiştir.

Cahiliyye dönemi şairlerinden sayılan Ebû Zübeyd et-Tâiî ve el-Hutay de Arap medeniyetinin şiir kısmında ayrıca zikre şâyan olan mümtaz şairlerdendir.

Ebû Zübeyd et-Tâiî

Ebû Zübeyd et-Tâiî[137], hem cahiliyye dönemi ve hem de İslamî dönemi idrak edenlerden olduğu ve diğer cahiliyye dönemi şairleri gibi o mertebe kötülüğe mağlup olmadığı hâlde, görünüşe göre, yine eski dini üzerinde ölmüştür.

Osman b. Affân (r.a.) adı geçen şairi çok defa yüce meclislerine kabul buyurarak Arapların, şiirleri ve tarihlerindeki kıvanç verici olayları üzerine sohbet ederdi. Ebû Z'Ubeyd bir pazar günü içki âlemi yaparken elinde bulunan kadehi fırlatarak semaya bakmış ve aşağıdaki şiiri söyledikten sonra ölmüştür.

إذا جعل المرء الذي كان حازمًا   يحلّ به حلّ الحُوار ويحمل

فليس له في العيش خيرٌ يريده   وتكفينه ميّتا أعَفُّ وإجْمَل

"Akıllı (dahi) olan kimse, tartışmaların yapıldığı yere taşınarak getirilirse, onun için yaşamla ilgili umacağı bir hayır yoktur.(yaşamasında hayır

[137] Bkz., İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 137-138.

yoktur.) Onun ölü olarak kefene sarılması (ölmesi) kendisi için daha iffetli ve daha güzeldir. "[138]

el-Hutay'a

el-Hutay'a (59/679), şiirin bütün dallarında yetenek sahibi ve o cihetle büyük şairlerden bir şairdir. Lâkin alçak bir tabiata sahip oluşu ve dilinin çirkinliğinden dolayı halk kendisinden nefret ederdi.

Nazm ve inşa eylediği manzûmeler genellikle hicve ait şeylerdir ki anası, kız kardeşleri, eşi ve kızları dahi onlardan nasibini almıştır. Hicivle tanınmış olan bu şairi de meşhur şairlerden olan Zibrikan b. Bedr hicvetmiştir.

Adı geçen şairin şiirleri içinde:

من يفعل الخير لا يعدم جوازيه   لا يذهب العرف بين الله والناس

" *Kim iyilik yaparsa onun karşılıklarından yoksun olmaz. İyilik Allah ve insanlar arasında boşa gitmez.*"[139] beyti fazlasıyla meşhur olmuştur.

Meşhur İslam âlimlerinden Amr b. el-A'lâ: "*Araplar el-Hutay'a'nın o beytinden daha doğru bir beyit söylemedi.*" demiş ve bazıları da bunun Tevrat'ın: لا يذهب العرف بين الله وعباده "*İyilik Allah ve kulları arasında boşa gitmez.*" sözünden alınmış olunduğunu ileri sürmüşlerdir.

el-Hutay'a, İslam dönemini idrak etmiş ve İslam'la şereflenmiş iken sonraları dinden dönmüştür ki aşağıdaki manzûmesi bunu göstermektedir.

أطعنا رسول الله اذ كان بيننا   فيا عباد الله ما لأبي بكر

أيورثها بكرًا إذا مات بعده   وتلك لعمر الله قاصمة الظهر

[138] Bkz., İbn Kuteybe, *a.g.e.*, s. 137.
[139] Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 333.

" *Aramızdayken Allah'ın Resulüne itaat ettik. Ey Allah'ın kulları, Ebu Bekr'in neyi var!*

Peygamber, öldükten sonra hilafeti Ebû Bekir'e miras mı bırakıyor? Bu - yemin ederim ki- büyük felakettir."[140]

Adı geçen şairin, ölmek üzere olduğu sırada, akraba ve ailesinin kendisine vasiyetini yapması için yaptıkları tekliflerine karşılık verdiği cevapları oldukça hayret verici ve enteresan bulduğumuzdan, aşağıdaki şekilde buraya almayı uygun gördük. Şöyle ki:

"Kendisine: "*vasiyet ediniz*" denildiğinde şair "*Kötü ravilerden vay şiirin haline!*" demiş. Kabile halkı tekrar "*Ey Ebû Melîke bu söylediğin şey vasiyet değildir. Vasiyetin ne ise söyle*" diye tekrar ettiklerinde, şair cevaben:

"*Katafan kabilesine bildiriniz, Arapların en büyük şairi O'dur*" şeklinde karşılık verir. Bunun üzerine ailesi ve kavmi: "*Ey Ebû Melîke sana acıyoruz; bunlar vasiyet değildir, menfaat ve faydası olacak bir şey söyle*" dediklerinde, şair: Ehl-i Dâbi'ye bildiriniz, o büyük şairdir, zira:

لكل جديد لذّة غير أني　　　رأيتُ جديد الموت غير لذيذ

" *Her yenide bir lezzet vardır; ancak ben ölünün yeniliğini lezzetsiz gördüm.*" beytini söylemiştir. Yine kavmi ve ailesi "*Sana yazık olacak, vasiyet et*" sözünü tekrarladılar. Şair de: "*İmriu'l Kays'ın ehline söyleyiniz ki Arap'ın en fasih ve en beliğ şairi İmriu'l Kays'dır.* Zira:

فيا لك من ليل كأن نجومه　　　بكل مُغار الفَتْل شُدَّتْ بِيَذْبُل

" *Ne geceydi o gece! Sanki yıldızları iyice örülmüş kalın iplerle çözülmeyecek şekilde Yezbül Dağı'na bağlanmıştı.*"[141] beytini söyleyen odur." sözüyle karşılık vermiştir.

[140] Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 332; Şevki Dayf, *TEA*, II, 96.
[141] Bkz., Hasan es-Sendûbî, *Şarh Dîvân İmri'u'l-Kays*, s. 152.

Yine kabilesi ve ailesi "*Bunların faydası yok içinde bulunduğun şu korkunç an için bir şey söyle*" hitabıyla karşılık vermek suretiyle onun dikkatini çekmek istediklerinde şair:

الشعر صعب وطويل سُلَّمُه   إذا ارتقى فيه الذي لا يعلمُه

زلت به إلى الحضيض قدمه   يريد أن يعرّ به فيعجمه

"*Şiir zordur ve merdivenleri uzundur. Onu bilmeyen bu merdivenlerden yükselmek isterse, ayakları sürçüp onu aşağıya yuvarlatır. O şiiri yüzüne gözüne bulaştırmak ister; ancak şiiri beceremez.*" manzûmesiyle karşılık verdikten sonra: "*Ey Ebû Melike başka bir maksat ve ihtiyacın var mıdır?*" *diye israr ettiler. O da* "*Hayır yoktur. şu kadar var ki ehil olmayanlar güzel kasidelerle meth edilirse ona yanarım*" demiştir.

Velhasıl köle ve odalıklarından soruldu. şair: "*Onlar daima köle kalacaklardır*" demiş. Fakirlerle ilgili: "*Dilenciliklerinde ısrar etmelerini vasiyet eylerim; zira dilencilik kesatsız bir ticarettir*." şeklinde karşılık verdiği gibi, "*mallarına dair ne söyleyeceksin?*" sorusuna da: "*Erkek ve dişi arasında eşit bir şekilde taksim olunsun.*" diye alışılmadık bir cevap verdi.

Dediler ki: "*Allah böyle hüküm vermedi.*" *cevap olarak* "*Ben öyle hükmettim.*" dedi.[142]

Dediler ki: "*Yetimlere dair bir sözün var mıdır?*" "*Mallarını yağma ediniz; annelerini de ifsat ediniz.*" *dedi. Yine, bundan başka bir diyeceğin var mı? diye sordular. Dedi ki:* "*ölünceye kadar beni dişi eşek üzerinde bırakınız, zira kerim olanlar rahat döşeğinde ölmezler.*"

İmdi adı geçen şairi, dişi eşek üzerinde ve son nefesine kadar dolaştırdılar, şair ise o dakikalarda:

---

[142] İbn Kuteybe'nin rivayetinde de şöyle geçmektedir: "*Malım çocuklarımdan erkeklere aittir. Kızlara değil. Dediler ki: "Allah böyle hüküm vermedi." cevap olarak: " Fakat ben öyle hükmettim.*" dedi." Bkz., *a.g.e.*, s. 148.

لا أحد ألأم من حطيئة هجا بنيه و هجا المريّه

من لومه مات الفريّه

" *Hutey'adan daha alçak kimse yoktur. Oğullarını hicvetti, sağmal develeri hicvetti. (Her şeyi) ayıplamasından dolayı erken öldü.*" sözlerini telaffuz ediyordu. Sorumluluk rivayet edene aittir [143].

B. İkinci Tabaka, yahut Muhadramûn Şairler

Buraya kadar açıkladığımız cahiliye dönemi şairlerinin ekserisi dinî mübin-i Muhammediyenin aleyhine zavallıca itirazlar ve hücumlar etmişlerdir. Hidayet nuruna karşı zavallıca ve âcizane ağızlarından hezeyan saçan o zavallı şairlere acımamak elde değildir.

Dünyada makam sarhoşluğunun istibdadıyla kendinden geçen, zamanın kendilerini dünyaya bakışlarında yanılttığı kişiler için riyasetten düşmek kadar üzüntü sebebi hemen hiçbir şey yoktur.

Hz. Ahmed'in getirdiği dinin ışık çemberi bilinen hızıyla genişleme kabiliyeti gösterdikçe, Arap ileri gelenlerinin çoğu ümitsizliğe düşerek, şairleri teşvik etmek suretiyle hicviyeler vb. şeyler yaptırmakla kendilerini teselli ediyorlardı.

Peygamber Efendimiz (s.a.s.), bu miskinliği ve bu insanlık dışı gaflet ve körlüğü müşahede buyurdukça onlara acıyarak: "*Allah'ım kavmimi ıslah et. Zira onlar bilmiyorlar.*" şeklinde dua eder, Yüce Allah'tan onların doğru yola girmelerini istirham ederdi.

Kısacası, fâni âlemin, şu baş döndürücü gariplikleri üzerine kafa yormak boştur. Her ne denilirse denilsin bütün esbabı mucibe, bütün müstakil illetler üzerinde mutlak bir kuvvet hâkimdir. Beşerin hallerin-

[143] Bu rivayetin bir kısmı bazı farklarla İbn Kuteybe tarafından da rivayet edilmektedir. Bkz., *a.g.e.*, göst. yer. el-Hutey'a hakkında ayrıca bkz., C. Zeydân, *Târîh Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, I, 158-160; Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 331- 338; Şevki Dayf, *T.E.A.*, II, 95-100.

deki umumî ahenk, o kuvvete bağlıdır. İman, küfür oradan gelir. Bununla beraber, muhakeme, tefekkür ve irade denilen şeyler bize ait gösterildiği için mazeret kabul edilmez.

İşte, İslam'ın zuhuru zamanındaki Kureyş'in ileri gelenleri dinî mübin-i Ahmedîye aleyhinde taarruz ve hücum eylemiş oldukları gibi; Resulullah'ın amcasının oğlu Ebû Süfyân b. Hâris, kasidesinde peygamberimizin sıfatlarını anlatan şair Kâb b. Züheyr ve sair muhadram şairler de başlangıçta peygamberimize yakışıksız tarizlerde bulunmuşlardı.

Âlemlerin Rabbi olan Yüce Allah'ın feyiz ve bereketli nuru, şaşkın bakışlara yansıdıkça bu münasebetsizlikler ve zavallıca hücum ve taarruzlar ve saire son bulmuş o şiddetli asabiyetin en büyük timsali olan Ebû Süfyan b. Haris, Kâb b. Zübeyr, Hassan b. Sâbit, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Revâha vesair dahî şairler ve toplumun seçkinleri, ezelî feyzin yardımıyla Hz. Muhammed'in tebliğ ettiği yüce İslam dinine girmişler ve ebedi şeref ve mutluluklara nail olmuşlardır.

Ebû Süfyân b. Hâris

Allah'ın elçisinin amcasının oğlu Ebû Süfyân b. Hâris (20/641)[144] ki bazılarının rivayetlerine göre ismi el-Muğîre'dir. Peygamber Efendimizin aynı zamanda sütkardeşi idi.

İslam ile şereflenmeden önce peygamberimizin en şiddetli en kızgın hasımlarından olan Ebû Süfyan, nübüvvetten önce de aksine Peygamberimizin en sadık ve en halis sevenlerindendi.

Ebû Süfyan b. Hâris fetih gününde İslam'a girme mutluluğuna kavuşmuştur.

Ebû Süfyan b. Hâris (r.a) fetihten sonra yapılan Huneyn gazvesinde bulunarak düşmanla mücadele ve cihadda atılganlıklar göstermiş, harbin

---

[144] Bkz., *el-A'lâm*, VII, 276.

şiddetini ve zorluklarını tahammülde dinî salabet göstermek suretiyle ilay-ı Kelimetullah uğrunda ümmetin ileri gelenlerine ibretli bir örnek olmuştur.

Ölüm döşeğinde: "*Bana ağlamayınız, zira İslam ile müşerref olduğum o mübarek dakikadan itibaren cezayı gerektirecek hiçbir hatada bulunmadım.*" tarzındaki tatmin edici sözüyle ailesini ve dostlarını teselli etmişti. Vefatı H. 20. senesindedir.

İbnu'z-Ziba'râ

İbnu'z-Ziba'râ[145] ki ismi Abdullah el-Murakkaşî (ykş. 10/636)'dir Kureyş şairlerinin güzidelerinden ve en parlak kabiliyete sahiplerinden bir şair idi.

Peygamber Efendimiz hakkında kin ve düşmanlığını açığa vuran Kureyş ileri gelenleri, Mekke-i Mükerreme'yi kendilerine emin, güvenli ve kurtuluş yeri edinerek fetih gününe kadar dinin aleyhinde cürümlerde bulunmuş ve dine saldırmışlarsa da, Mekke'nin Müslümanların eline geçmesinden sonra Kureyş ileri gelenlerinin bu cemiyetleri ölülerin azaları gibi dağılıp, bazıları da Mekke'den kaçmağa karar verdikleri sırada İbnu'z-Ziba'râ da Necran'a kaçmıştı. Hz. Hassan, İbnu'z-Ziba'râ 'nın firarından ve Yaratıcı kudretin ihsan eylediği güzel hasletleri güzel ve yerinde kullanamamasından dolayı onu hicvetmişti. Bunun üzerine İbnu'z-Ziba'râ bu durumu duyunca derhal pişmanlığını açıklayarak Hz. peygamberin huzuruna koşup Ondan özür dilemiş ve böylece Allah'ın hidayeti kendisini ebedi feyze nail eylemiştir. Aşağıdaki beyitler onun Müslüman olduktan sonra özür dilediği esnada irşad ettiği manzûmeden alınmıştır:

يا رسول المليك إن لساني　　راتق ما فتقت إذْ أنا بورُ

إذ أجاري الشيطان في سَنَن الغيّ　　أنا في ذاك خاسر مثبور

---

145 Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 268-269; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 87.

يشهد السمعُ والفؤاد بما قلت ... ونفس الشهيد وهي الخبير

إن ما جئتنا به حق صدق ... ساطع نوره مضيء منير

جئتنا باليقين والصدق والبر ... وفي الصدق واليقين السرور

إذهب ضلة الجهل عنا ... وأتانا الرخاء والميسور

"Ey Mülk Sahibi'nin (Allah'ın) elçisi, kuşkusuz benim dilim, ben helakte iken (cahiliyye döneminde iken) yırtılan şeyleri diker.

Çünkü ben cahiliyye gelenekleri içerisinde şeytanın imdat çağrılarına koşuyordum. Bu konuda ben zaradayım, helak olmuşum.

Kulak ve kalp senin söylediklerinin (doğruluğuna) şahitlik eder. Her şeyi görenin (Allah'ın) nefsi de şahitlik eder- ki o nefis her şeyden haberdardır-.

Senin bize getirdiklerin haktır, doğrudur, nuru her taraftan görülmektedir, aydınlatıcıdır, parlaktır.

Sen bize kesin inancı, doğruluğu ve takvayı getirdin. Doğrulukta ve kesin inanmada mutluluk vardır.

Gider bizden cehalet sapıklığını, bize mutluluğu kolaylığı getir!."[146]

Ka'b b. Züheyr

Hz. Ka'b b. Züheyr (26/645)[147] yukarıda arzedildiği gibi, diğer cahiliyye şairleri gibi Peygamber Efendimiz'in İslam'dan önce en şiddetli hasımlarındandı. Hatta kardeşi kendisinden önce İslamla müşerref olduğu hâlde Kâb hicviyeler dizerdi.

Bu hicviyeler, Peygamber Efendimize leke sürmek şöyle dursun Yüce İslam dininin kıymet ve şerefini artırırdı. Bununla beraber kamu yararı için Ka'b'ın da kanı heder edilerek, bulunduğu yerde katl ve idamına

[146] Bkz., el-Cumahî, *Tabakât Fuhûli'ş-Şü'arâ*, I, 242; İbn 'Abdilberr, *el-İsti'âb*, III, 902-903.
[147] Bkz., ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 226.

Peygamber (s.a.s.)'in emir ve fermanı çıkmıştı. Cubeyr bu haberi Ka'b'a ulaştırdığında son derece korku ve telâşa kapılarak mensub olduğu meziyyete, kabilesine ve öteye beriye iltica ile yardım taleplerinde bulunmuşsa da kurtuluşuna vesile olacak hiç bir taraftan her hangi bir şekilde yardım görmemiş ve en sonunda ilahi hidayetin yardımının bir eseri olarak Peygamber Efendimize sığınıp ona iltica eylemişti.

İşte Hz. Ka'b ezelî hükmün takdiri olan tecellilere mebnî birçok zamanlar şu suretle Hz. Ahmed'in feyizli nuru etrafında şaşkın şaşkın dolaştıktan sonra İslam'ın şerefinden nasibini alarak ilahi feyz ve mutluluğa ermiş ve dünyanın her tarafında meşhur olan *Kasîde-i Bürde*'yi yazmıştır.

Zikredilen kasideye *Kasîde-i Bürde* denilmesinin sebebi şudur: Hz. Kâ'b (r.a) kasidesinin Hz. Peygamberin yüce huzurunda inşad etti. Şu:

إن الرسول لسيف يستضاء به مهند من سيوف الله مسلول

في فتية من قريش قال قائلهم ببطن مكة لما أسلموا زولوا

زالوا فما زال انكاس ولا كشف عند اللقاء ولا خور معاذيل

"Kuşkusuz, Resul, Allah'ın kılıçlarından; çekilmiş, kendisiyle aydınlanınılan keskin bir Hint kılıcıdır.

Kureyş'ten bir gurup gençler içerisinde, Mekke vadisinde İslamı kabul ettikleri vakit sözcüleri onlara "göçünüz!" dedi.

Göçtüler, ancak zayıflar, savaşta kalkansız, kılıçsız ve silahsız olanlar kaldılar."[148] beyitlerine geldiği zaman, Peygamberimiz kendisini bu şekilde vasfeden şaire değerli bürde (âbâ)lerini hediye etmiş ve yüce ihsanlarıyla hem kabfule mazhar olduklarına hem de değerlerinin üstünlüğüne işaret buyurmuştur. Adı geçen kutlu kaside aşağıdaki şekilde başlar:

---

[148] Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 285.

بانت سعاد فقلبي اليوم متبول	متيَّمٌ اثرها لم يُفْدَ مكبول
وما سعادُ غداةَ البيّن إذا رحلوا	إلا أغن غضيض الطرف مكحول
تجلو عوارض ذي ظلم اذا نبتست	كانه منهل بالراح معلول
شجت بذي شيم من ماء محنية	صاف بالطبح أضمى وهو مشمول
تنفي الرياح القذى عنه وأفرطه	من صوب سارية بيض يعاليل

"Suad[149] ayrılıp uzaklara gitti. Bundan dolayı bu gün benim kalbim üzgündür. Azad kabul etmeyen bir köle gibi onun izine düşmüştür.

Suad artık yok, ayrılık sabahı inleyen bir ceylan gibi sürmeli gözlerinin mağrur bakışlarıyle yad ellere göçtü.

(O'nun) gülümsediği zaman parlayan kar gibi beyaz dişleri, sanki her an şarapla ıslanırdı.

Ağzındaki ıslaklık, çakıllı geniş vadiden sızan pınarların kuşluk vaktinde esen şimal rüzgârlarıyle serinleşmiş suları gibi saf ve berraktı.

(O latîf ve berrak suyu bulandırabilecek her şeyi), rüzgârlar süpürüp atar; etrafındaki bembeyaz tepeleri, gece bulutlarından süzülen bol yağmurlar tertemiz yıkardı " [150]

Muhadram şairlerden olan, büyük şair Hassân b. Sâbit el-Ensârî (45/674)[151], Ka'b b. Mâlik (50/670 veya 55/673)[152], Abdullah b. Revâha (8/629)[153] Peygamber'i metheden değerli eserleriyle yüksek makam sahibi olan İslam şairlerindendirler.

---

[149] Şairin sevgilisinin adıdır.

[150] Bkz.,İbn Hişâm, *Şerh Kasîdet Bânet Su'âd*, Mısır, 1304, s. 8- 27; M. Nuri Gencosman, *Kaside-i Bürde*, Terceme Dergisi, (sayı, 75- 76), Ankara, 1961, s. 90-97.

[151] Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 325 - 331; ez-Ziriklî, *a.g.e.*, II, 175-176.

[152] Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 323-325.

[153] Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 260-263

Hassân b. Sâbit el-Ensârî

Bu şairlerden ufuk derinliği ve kabiliyet genişliği gibi, şairliğin ayrılmaz iki lüzumlu gizemli sırlarını tasvir eden:

خلقتَ مُبَرَّأً من كل عيب   كأنك قد خلقتَ كما تشاء

"*Bütün ayıplardan beri olarak yaratıldın. Sanki Sen dilediğin gibi yaratıldın.*"[154] beytini söyleyeni olan Hassân b. Sâbit, altmış sene cahiliyede altmış sene de İslamiyet döneminde yaşamıştır ki bu şair, en uzun ömürlü ve yaşam güzellikleriyle tanınan büyüklerden ve Hz. Muhammed'in yüce dini olan İslam aleyhinde alçakça neşriyat yapanları red ve hicveden ashap şairlerinin en güzidelerinden ve en parlaklarındandır.

Bu şairler içinde bilhassa Hassân b. Sâbit ve Kâb b. Züheyr Peygamber (s.a.s.)'in takdir ve taltifleriyle şairlik değerlerini daha da yükseltmişlerdir. Hassân b. Sâbit (r.a) için Mescid-i Nebevî'de minber koymak suretiyle onun orada hitabet mevkiini süslendirmesine müsaade buyrulması ve Ka'b b. Züheyr'e de bürde-i saadetini hediye etmesi söz ustası bu iki değerli şair için en büyük nimetlerden ve en çok gıpta edilecek bahtiyarlıklardandır[155].

Nâbiğa el-Ca'dî

Muhadramûn şairleri tabakasını süsleyen şairler içinde de özellikle kaydetmeye ve zikre değer dahilerden biri de Nâbiğa el-Ca'dî (ölm. yklş. 50/670)[156] adlı zattır.

---

[154] Bkz., Dîvan, s. 10 . Bu beyitten bir önceki beytinde de şöyle demektedir: وأحسَنُ منك لم تَرَ قطُّ عيني ــــ وأجملُ منك لم تلـــد النـــساء *'Gözlerim asla görmedi Senden daha güzelini. Kadınlar doğurmadı Sen'den daha güzelini.''*

[155] Hassân b. Sâbit hakkında fazla bilgi için bkz., Elmalı Hüseyin, *Hassân b. Sâbit*, T.D.İA, XVI, 399-402.

[156] Bkz., Hasan es-Sendûbî, *Şarh Dîvân İmri'u'l-Kays*, (Ahbâru'n-Navâbiğ), s.371- 384; Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 342- 344; ez-Ziriklî, *a.g.e.*, V, 207.

Adı geçen zat uzun bir ömürle yaşamış olan büyüklerden olarak cahiliyye döneminde dahi tevhid inancıyla kalp ve vicdanını süsleyenlerdendi.

Nitekim o fetret döneminde söylemiş olduğu manzûmenin şu beyti bunun en parlak şahididir:

الحمدُ لله لا شريكَ له   من لم يقلْها فنفسَه ظلمَا

"Hiç bir ortağı olmayan Allah'a hamdolsun. Kim bu sözü söylemezse nefsine zulmetmiştir. "[157]

C. Muvalledun veya Muhaddes şairler Tabakası

Bu tabakayı süsleyen meşhur şairlerden el-Ferazdak (114/732)[158], Cerîr (114/733)[159], el-Ahtal (92/710)[160], Beşşâr (90/679)[161], Ebû Nuvâs (198/813)[162], Ebû Dulâme (161/778)[163], İbn Künâse (207/822)[164] ve Ebu'l-'Atâhiyye (218/825)[165] en birinci sırada bulunan Arap dahilerindendir. Di'bil (246/860), Ebû Temmâm et-Tâî (231/846), İbnu'r-Rûmî (283/896), el-Buhturî (284/897), Ebu'l-'Alâ el-Me'arrî (449/1058), el-Mütenebbî (3547965), en-Nâmî (ölm.399/1008), Ebu'l-Firas, Ebu'l-Feth el-Bustî (401/1010)[166], Ebu'l-'Allâf, İbn Zeydûn, İbn Zakkâk (568/1134), İbn Bakî, İbn Esed el-Farûkî, İbn Fârız ve daha bir takım seçkin yaratışlı şahsiyetler de bu tabakayı süsleyen emsali az bulunur irfan sahiplerindendir.

---

157 Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 344.
158 Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 649 - 663; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 478-88.
159 Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 664-677; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 489-499.
160 Ö. Ferrûh, *T.E.A.*, I, 555-664; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 465-478.
161 Bkz., Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 679-690.
162 Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 691-713.
163 Bkz., Bessâm el-Câbî, *Mu'cemu' A'lâm*, s. 281.
164 Bessâm el-Câbî, *Mu'cemu' A'lâm*, s. 630.
165 Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 714-720.
166 Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, VII, 186.

el-Ferazdak, Cerîr ve el-Ahtal

I. Hicri asırdan II. asrın başlarına kadar yaşamış olan el- Ferazdak (114/732), Cerîr (114/733) ve el-Ahtal (90/679) geniş kabiliyet ve hayal güzelliği sahiplerinden birer hakiki şairdirler. Bu şairlerden hangisinin şiiri daha beliğ daha güzel olduğu meselesi Edebiyatçılar arasında bahis konusu olmuş, ekserisi Cerîr'in şiirlerini diğerlerinkinden daha üstün bulmuştur.

Arap Edebiyatçılarının en büyüklerinden olan Mervan b. Ebî Hafsa (182/798)[167] bu üç şairden her birinin derecesini aşağıdaki kıta ile göstermiştir.

ذهب الفرزدقُ بالفِخار وانما　　حلْوُ الكلام ومرُّه لجريرِ[168]

ولقد هجا فامضى أخطل تغلب　　وحوى اللهي بمديحه المشهور

"*Farazdak (şiirlerinde) daha sağlamdır ve övünmeyle doludur. Cerîr'inkiler ise daha tatlı ve daha çoktur. Cerîr, acımasızca yergicidir ve kavminin zafer günlerini daha iyi dile getirir.* "

el-Ahtal lâkabıyla meşhur olan İyâs b. Avs, Mezopotamya (el-Cezire) ahalisinden ve Nasrâni taifesinden bir şairdir.

Mervân b. (Ebî) Hafsa'nın zikrolunan mukayesesine rağmen, bazı edebiyatçılar da el-Ahtal'ın şairlik tabiatını daha parlak buluyorlar.

Bir şairin tabiatını teşhis etmeye yardım eden, onun eserleri ve şiirin bütün dallarında söylediği manzûmelerdir ki onlar da Araplar arasında: Fahriyye, medhiyye, nesîb ve hicviyyeden ibarettir.

Fakat Fahriyye denilen şey şairin kendi faziletlerini ve meziyetlerini gayet tumturaklı, gayet azametli bir dille ifade etmesi demek değildir;

[167] Bessâm el-Câbî, *Mu'cemu' A'lâm*, s. 830.

[168] İbn Kuteybe'nin *eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*'sın da "القريض" şeklindedir. Bkz., *a.g.e.*, s. 232.

mensup olduğu kavim ve kabilenin hasletlerini ve kahramanlıklarını tasvir eylemek ve onlarla gurur duyduğunu açıklamaktan ibarettir ki bu suret hiç bir zaman ayıp sayılamaz. Hatta âlicenaplığa, asilâne arzuların gerçekleşmesine sebep olacağından takdire şayandır.

Arap medeniyetinin şeref ve ihtişamının devamına medar olan bu üç şairden el-Ferazdak da, güzel anlatım ve güzel ifade ile meşhur olmuş beyitlerinin, lisan kaidelerinde -emsalinden daha fazla- delil olarak gösterilen şiirlerden sayılması gibi, ayrıca bir meziyeti de kazanmış olan büyük şairlerdendir.

Zü'r-Rumme

I. hicri asrın sonlarıyla ikinci asrın başlarını şereflendiren şairler arasında Ebu'l-Haris el-Gaylâbî'ye -ki Zü'r-Rumme (117/735)[169] lâkabıyla meşhurdur-, değinmeden geçmek caiz olamaz. Yukarıda adları geçen el-Ferazdak, el-Ahtal ve Cerîr derecesinde beliğ bir şair olduğu hâlde onlar kadar meşhur olamaması, fâni ömrünün aşk ve içki âlemlerinde geçip ve onun sonuçlarından olarak da zamanının ve kıymetli vakitlerinin düzensizlik içinde geçip ve heder olmasındandır.

Beşşâr

II. hicri asrın ortalarını tezyin eden Beşşâr (90/679)[170], ise ayrıca zikrolunmalıdır. Adı geçen şair, anadan doğma kördü. Bununla birlikte, müşterek his ve hayal hazinelerinin bolca verdiği güzelliklerden olan, gözleri görenlerin ekserisinin yetişemediği derecelerde ki şiirleri; latif teşbihleri, parlak parlak rumuz ve kinayeleriyle parlamaktadır. Nitekim aşağıdaki beyti Arap edebiyatçılarının özel edebî zevklerine göre, onun üstün şairlik özelliğine en parlak bir delil sayılır:

---

[169] Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 437-439.
[170] Bkz., Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 679- 690.

كأنَّ مُثارَ النقْعِ فوق رؤوسِنا   وأسيافَنا ليلٌ تهاوَى كواكبه

"*Sanki başlarımızın üstündeki (üstümüzdeki) savaşın tozu dumanı ve kılıçlarımız yıldızları dökülmüş bir gece idi.*"[171]

Ebû Nuvâs

H. II. asrın gururu olan en büyük şairlerden Ebû Nuvâs (198/813)[172] 'a gelince; onun, şiirin bütün kısımlarında söylediği manzumelere bakıldığında, şairliğin özellik ve vasıflarına hakkıyla sahip olduğu görülür. Daha çocuk iken, bir rivayete göre yedi yaşında iken söylediği şiirden alınan aşağıdaki beyitler bile hayret vericidir:

حامل الهوى تعب   يستخفه الطرب

إن بكى يحق له   ليس ما به لعب

تضحكين لا هية   والمحب يتنحب

كلما انقضى سبب   منك جاءني سبب

تعجبني من سَقمي   صحّتي هي العجب

"*Aşkı taşıyan yorgundur. Onu coşku hafifletir (rahatlatır).*

Eğer ağlarsa hakkıdır. Çünkü onda olan aşk oyuncak değildir.

(Ey sevgili) sen dalga geçerek gülüyorsun. Seven(in) ise ağlamaktan kırılmaktadır.

Bir bahane bitince, senden bana başka bir bahane gelir.

Hastalığıma şaşıyorsun; ancak asıl şaşılacak olan şey sağlığımdır."

---

[171] Bkz., İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*, s. 391 "orada: فوق رؤوسهم.. şeklinde rivayet edilmiştir." Bu beyt: Dayf'ın *TEA*, III *(Asru'l- Abbâsîyyi'l-Evvel)*, 211'de burda olduğu gibidir.

[172] Bkz., İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*, s. 413-428; Ş. Dayf, *a.g.e.*, III, 220-337; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 691-713.

Gerçekten, şiirin, genel görüntüsü, Ebû Nuvâs'ın çocukluk his ve fikirlerini tasvir etmektedir. Fakat yine tamamının arz ettiği tabiilik ve akıcılık, kalbe ve hayale oldukça ünsiyet veren bazı teşbihi rumuzları, gerçek (ciddi) şiire parlak bir örnek olabilir.

Edebî bir eserin bu vasıflara sahip olabilmesi ve özellikle his ve hayale uygun olan işaret ve nükteleri içermesi, sahibinin fikirlerinin yüceliğine, hayalinin güzelliğine ve kabiliyetinin genişliğine bağlıdır ki meşhur filozoflardan Pascal'ın dediği gibi; o türlü eserlerde insan kendini gösterir.

İşte bu çocukluk manzûmesi içinde dahi, övünç verici sadası gelecek devirlere intikal etmiş olan II. Hicri asrın bu meşhur şairinin, yani o asırlar öncesinin çocuğunun gelecekteki kişiliği kendini göstermiştir.

Ebû Nuvâs'ın şairlik mertebesi el-Câhız, el-Esma'i, Ebû ‘Ubeyde ve Ebu'l-Hasen ed-Dûsî gibi en büyük edipler tarafından övülmüştür.

Çağdaşı olan el-'Abbâs b. el-Ahnef, adı geçen şairi hakkıyla vasıflandırmış, başka bir ifadeyle şairliğinin gerçekliğini teşhis etmiştir ki aşağıdaki ifade ona aittir:

"*Şiiri, hayalden daha ince his ve idrakten daha etkili ve kalbe tesirinde her şeyden daha fazla hızlıdır.*"

Ebu’l-'Atâhiyye

Hicri ikinci asır ile üçüncü asrın başlarına şeref veren en büyük şairlerden biri de Ebu’l-'Atâhiyye (218/825)[173]dir. Adı geçen şair (Ebû Nuvâs) ayarında ve hatta bazı ediplerce ondan daha yüksek, daha parlak bir şairlik mertebesindedir.

Yukarıda da açıklandığı üzere şairlik vergisi, Yaratıcı Kudret'in beşer tabiatına nadiren ihsan ettiği geniş kabiliyet ve güzel hayal özelliklerinin parıltısıdır ki sahih şiirlerde görülen o renkli nur, o tesirli güzellik, onun

[173] Bkz., İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*, s. 409-412; Ş. Dayf, *a.g.e.*, III, 337- 353; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 714-720.

eseri, onun yansımasıdır. Ebu'l-'Atâhiyye, şairliğin bu iki özelliğine de sahip olduğundandır ki şiirleri ekseriyetle kalp ve vicdana nüfus ederek, zihni bir hayli zaman yüksek şevkli arzularla meşgul eder.

Adı geçen şairin şairliğinin yükseklik derecesini göstermek için ümmetin büyük âlimlerinden Ebû Dûlef (226/840)[174]'in aşağıdaki ifadesini ki bu ifade, el-Câhız'ın şiir tetkikine dair edebî düstur olacak bir muhakemesini haizdir, aynen buraya almayı en büyük bir görev sayarız:

"el-Câhız'ın huzurunda Ebu'l-'Atâhiyye'nin şiirinden bahsolunuyordu. Söz *Zâtu'l-Emsâl* adı verilen meşhur *Ercüze-i Muzdevicesi*'ne geldiğinde hazır bulunanlardan biri onu inşada başlayarak:

يا للشباب المرح التصابي   روايح الجنة في الشباب

"*Hey gidi çocukluk neşeleriyle coşan gençlik! cennet kokuları gençliktedir.*"[175] beytine geldiğinde, el-Câhız biraz durulmasını işaret ettikten sonra dedi ki: "*Ebu'l-'Atâhiyye'nin şu sözü üzerine dikkatinizi çekmek isterim. Zira bu sözün mefhumu şevk ve çoşku mefhumuna benzer ki onu yalnız kalp bilir ve dil bunu ifade etmede acizliğini gösterir. Meğer ki pek uzun ve pek derin düşünüle.*"

"*Şurası da bilinsin ki şiirlerde, en yüksek en çoşku verici mefhum, lisanın vasf ve ifadesinden evvel kalp tarafından telakkî olunan mefhumlardır.*"

el-Câhız'dan naklen, Ebû Dûlef'in söylediği sözü burada son buldu. Biz ise ondan fazla bir şey söylemeye haya ederiz.

---

[174] Bessâm el-Câbî, *Mu'cemu' A'lâm*, s. 603.

[175] Aşağıda ki beyitler de onun bu konudaki güzel şiirlerindendir:

بكَيْتُ على الشباب بدمع عَيْني فلم يغنِ البُكاءُ ولا النحيبُ

فيا أسفًا أسفت على شباب   نعاه الشيب والرأسُ الخضيبُ

عرِيتُ من الشَّبابِ وكان غَضًّا كما يَعْرَى من الورق القَضِيبُ

ألا ليتَ الشبابَ يعودُ يومًا   فأخبِرَه بما صنع المَشيبُ

Bkz., *Divân*, 23; el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, III, 82.

İşbu şairlerden sonra İslam âleminin aynı şekilde medar-ı ziynet ve iftiharı olan büyük şairlerinin en meşhurları olan İbnu'r- Rûmî, Di'bil, Ebu'l-'Alâ el-Me'arrî, Ebû 'Ubâde el-Buhturî gelir.

İbnu'r- Rûmî

İbnu'r- Rûmî (283/896)[176], üçüncü hicri asrın sonlarına kadar yaşamış olan Arap dahilerindendir ki şiirin bütün çeşitlerinde söylediği manzûmeler, parlak ve gönüle hoş gelen teşbihleri ve her çeşit mecazı içine alır.

Meşhur nahivcilerden İbn-i Duresteveyh ve diğerleri hikâye ederler ki adı geçen şair İbnu'r-Rûmî'ye: "*Sen insanların en iyi şairi olduğun hâlde, niçin İbnü'l-Mu'tezz'in teşbihlerine benzer teşbihler getirmiyorsun?*" diye soru sorulduğunda, adı geçen şair de: "*Beni, getirmekte aciz gördüğünüz teşbihlerden bir tanesini okuyunuz!*" cevabını vermekle İbnü'l-Mu'tezz'in hilal hakkında olan beyti okunmuş idi ki o beyit şudur:

انظُرْ إليه كزورقٍ من فِضَّة   قد أثقلتْه حمولة من عنبر

" *Aya bak! Sanki amber yükünün ağır ağır seyrettirdiği, gümüşten bir kayıktır.*"

İbnu'r-Rûmî, bundan başka bir eserinin daha okunmasını da istediğinde, nergis çiçeğinin vasfı hakkında birkaç beyit okunmuş, bu beyitler İbnu'r-Rûmî'ye tesir etmiş ve: "*Allah, her şahsa gücünün yettiği kadar teklif eder. İbnü'l-Mu'tezz, hanesinin ihtişamlı eşyasını ve süslerini vasfediyor; zira halife oğludur. Ben ise neyi vasfedeyim?*" sözlerini söyleyerek bağırmış imiş!

İbnü'l-Mu'tezz'in hilal ve nergis hakkında olan bu beyitleri İbnu'r-Rûmî'ye tesir etmiş ve: "*Allah, her şahsa gücünün yettiği kadar teklif eder. İbnü'l-Mu'tezz, hanesinin ihtişamlı eşyasını ve süslerini vasfediyor; zira halife oğludur. Ben ise neyi vasfedeyim?*" sözlerini söyleyerek bağırmış imiş!

---

[176] Bkz., Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 757-782.

İbnu'r-Rûmî'nin, İbnü'l-Mu'tezz'den daha fazla güzel ifade ve his inceliğine sahip kişilerden olduğunda da bazı edipler şüphe etmiyor. Nitekim, "Kavs-ı Gamâmî" ve onun gibi manzûmeleri bu dediğimize şehadet eder. O hâlde, İbnü'l- Mu'tezz'in eserleri üzerine izhar eylediği bu şairane özlem, harici hislerin hayalleri ortaya dökme ve kabiliyetleri genişletmedeki hizmetini göstermek için olsa gerektir.

Di'bil

Hicve fazlasıyla düşkün ve o sebeple şiirlerinin çoğu bu konuda söylenmiş olan Di'bil (246/860)[177]'in çağdaşları arasında kıymet ve itibarı son derece yüksek olduğu hâlde; fâni alakalardan el çekmiş olan Arap şairlerinden Kumeyt hakkında hicviye nazm ve tertip eylemesinden dolayı o kıymet ve itibarı bir hayli azalıp yok olmak derecesine gelmişti.

el-Buhturî

Bilhassa zikre şayan olan şairlerden biri de el-Buhturî (284/897)[178]'dir. Ebu'l-'Alâ el-Me'arrî'nin aşağıdaki şekliyle naklettiğimiz sözü ki Ebû Temâm ile el-Buhturî ve el-Mütenebbî'den hangisinin daha parlak şair olduğunun açıklanması isteğine cevaptır. Adı geçen şair hakkında en doğru bir fikir almaya sebep olacak en gerçekçi nitelendirmelerdendir: "el-Mütenebbî ve Ebû Temmâm hekimdir. Şair itlâkına hakkıyla müstahak olan el-Buhturî'dir ."

Ebû Temmâm et-Tâî

Adı geçen Ebû Temmâm et-Tâî (231/446)[179] III. hicri asra kadar yaşayarak güzel sözler ve tabirler derin görüş ve kavrayışlarıyla tek isim

---

[177] Di'bil hakkında fazla bilgi için bkz., Elmalı Hüseyin, Di'bil, T.D. İ.A., IX, 280- 281.
[178] Bkz., Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 741-56
[179] Ebu Temmâm ve eserleri hakkında fazla bilgi için bkz., Elmalı Hüseyin, Ebû Temmâm, T.D.İA, X, 241-243.

haline gelmiş Arap dâhilerindendir. Hele ezberindeki şiirler o kadar geniş o derecede zengindi ki kıt'a ve kasidelerden başka yalnız Recez bahrinde söylenmiş Arap şiirlerinden on dört bin urcûze ezberlemişti. Meşhur "*Kitâbu'l-Hamâsa*"[180]sı dahi faziletinin çokluğu ile bilgisinin sağlamlılığına ve şiir seçiminin güzelliğine en büyük şahittir.

İşbu "*Kitâbu'l-Hamâsa*"dan başka "*Fuhûlu'ş-Şu'arâ*" adıyla isimlendirdiği diğer bir mecmuası daha vardır ki cahiliye, muhadremûn ve İslamî dönem şairlerini içine alır.

Ebu'l -'Alâ el-Ma'arri

el-Buhturî'yi Ebû Temâm ve el-Mütenebbî'ye tercih eden Ebu'l-'Alâ el-Ma'arri (449/1058)[181], H. IV. asrın önde gelen şairlerinden ve en büyük edebiyatçılardandır. İslam şairleri tabakasını süsleyen Ebu'l-'A'lâ, müellifler tabakasına da ayrı bir ziynet ve ihtişam verir. Adı geçen şair, bir miktar felsefeye meyil göstermekle kınanmıştır. Fakat bu kınama ve ayıplamanın, felsefe yapma yolunda veya İslam'a aykırı olarak düşmanları tarafından nazmedilerek, ona isnat oluna gelen şiirlerden kaynaklandığını rivayet ederler.

Zaten hafıza denilen ilahi vergi, Arap toplumunun özelliklerindenmiş gibi sayılsa yerinde olduğu hâlde; Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî, bu ümmet arasında hafıza genişliği ile meşhur olanlardandır.

Bir defa duyduğu kasideyi, ne kadar uzun olursa olsun, ezberlemek ve hatta -tercüme-i hal kitaplarında anlatıldığı gibi- sıradan bir bakkal defterinin içindekileri şöyle bir defa işitmekle hatırlamak kendisi için en kolay işlerdendi. Hafızaya en az yansıyan ve o sebeple en az kalıcı olan duygular bile yirmi otuz sene sonra Ebu'l-'Alâ tarafından bir birlerinden ayırt edilebirdi.

[180] Bkz., Elmalı Hüseyin, el-Hamâsa, T.D.V.İ.A., XV, 440-441.
[181] Bkz., Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 843-858.

Adı geçen şair, Bağdat'ta bulunduğu zamanlar, memleketi olan "Ma'arre" de bulunan "Bi'ru'l-Karâmit -*Karamit kuyusu*" suyundan annesi kendisine bir testi su göndermişti ki bu suyun nereden geldiği bildirilmeyerek bir bardak kendisine sunulduğunda (هذا ماؤها فأين هواءها؟) *Bu Ma'arre'nin suyudur. Fakat havası nerede*? sözüyle o suyun Bi'rul-Karâmit suyu olduğunu anlamıştır ki bu durum, o'nun yeteneklerinin saflığını ve duygularının nezaketini gösterir.

el-Mütenebbî

IV. hicri asrın ortalarına yetişen hekim ve beliğ şair el-Mütenebbî (354/965)[182]'ye gelince; onun, vasıflarını anlatmaya ihtiyaç bırakmayacak ölçüde olan şöhreti bütün İslam toplumlarının kulaklarına ibret alınacak ve şaşılacak bir tarzda ulaşmıştır.

Gerçekten, el-Mütenebbî'nin eserlerinin çoğu, eşyanın bilinmeyen kapalı yönlerine nüfuz edici bakışlarıyla ortaya koyduğu birtakım yüksek hakikatlerden ibarettir. O cihetle Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî'nin onun hakkında hükmettiği gibi şair olmaktan ziyade filozoflardan sayılması lazım gelirse de, ancak kalbe ve vicdana ünsiyet veren hayalleri, nazik ve gönüle hoş gelen işaret ve nükteleri içinde gizli duygu ve düşünceleri içeren şiirlerine de rastlanır ki onları dil vasfetmeye muktedir olmadan önce kalp hisseder.

Kısacası IV. hicri asrın başlarında ve zikredilen asrın sonlarında ve V. hicri asrın başları ile VI. ve VII. hicri asırların başları, ortaları ve sonlarında ve daha sonraki asırlarda İslam medeniyetinin ihtişamlı ufuklarını aydınlatmış olan İbn Bessamler, İbnü'l-'Alâflar, en-Nâmîler, İbn Benâteler, Ebu'l-Feth el-Bustîler, İbn Bâbekler, İbn Zakkâklar, İbn Zeydûnlar, İbn Kattânlar, İbn Bakîler, İbn Fârızlar ve son asrın en büyük

[182] Bkz., Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi'*, I, 784- 818.

şairlerinden olan 'Abdulbâkîler ve doğuda ve batıda daha nice yüzlerle dahiler, İslam'ın övünç verici sahifelerini süsleyen İslam şairlerindendir.

Arap toplumunun şiirdeki mertebelerinin yüksekliği, Belagatin zevkine aşina olanlarca kabul edilmiş olduğu hâlde ki batı edebiyatçıları da bu cümledendir, genişlik, çeşitlilik, özel bir konuyla ilgi olma gibi meziyetlerden yoksun olduğu kusuruyla eleştirilebilir.

Binbir Gece hikâyesinin bazı manzumeleri, Ebû Temmâm'ın tarihe ait kasideleri ve meşhur şair Ebû Ya'la b. Ebî Habbâriye'nin bir takım eserleri, kısaca, Muhammed b. Muhammed'in elli makam üzere tertip olunmuş konuşmaları istisna edilirse uzun ve kesintisiz belirli bir konu üzerinde tertip olunmuş manzumelere az rastlanılır.

Arap toplumunun şairane dehası, özellikle gazeller ve şarkılarda daha fazla parlamaktadır. Hele mersiyeler, hakiki duygularla dolu olduğu gibi hicviyeleri dahi fazlasıyla sağlam ve etkilidir.

Efsane ve hikâyeleri çoğunlukla yüksek şeyler olup, çölle ilgili şeyler dahi hakikat ve letafet ile doludur. Kısacası dört beş asır, âlemi şiir ve hikmet ile dolduran büyük İslam medeniyetin Arap edebiyatına göz atacak olan eleştirmenlerde bir takım özellikler ve meziyetler bulunması şarttır. Güzel sanatlarda, güzeli çirkinden ayırt etmek, yaratılıştan kapsamlı bir bakış, hayal genişliği, fikir etkinliği, duygu inceliği gibi özelliklere ihtiyaç gösterdiği için edebiyat ki o güzel sanatlardan birisidir, doğal olarak o da bu meziyetlere muhtaçtır. Öyle olduğu hâlde bu meziyetlerden yoksun olmakla birlikte, yine de edebiyata nüfuz etmeye kalkışmak cahilce bir tahakküm demek olur ki bundan sakınmak için bu konuda konuşmaktan dilimizi men ederiz.

Edebiyat, bilinenden bilinmeyene hareket kurallarına tabi değildir ki; Belagat kurallarıyla ilgili kitapları okumakla edebiyat hakkında yergiye hakkımız olsun.

Eflatun, Galile, Nevton arasında, Abdullah el-Kindi, Zekeriyyâ er-Râzî, İbn Sinâ, İbn Rüşd arasında münasebet araştırmak mümkün olduğu hâlde, mesela, cahiliyenin o büyük şairi en-Nâbiğa ez-Zübyânî veya

el-Mühelhil ve İmriu'l-Kays ile Abbasilerin o parlak şairleri Beşşâr, Ebu'l-'Atâhiyye ve Ebû Nuvâs arasında ve bunlarla mesela, Bayron arasında bir münasebet aranmamalıdır. Ötekiler bazı cihetlerle birbirlerinin bilgilerine varis olabildikleri hâlde, berikiler öyle değildir. çünkü edebiyat, kalp için umumî bir açılım ve hayalin zirvesidir.

Fıtrat, bir zaman âlemin en tenha, en dehşet verici bir cihetinde bir nur, bir ışık doğurur. O nur dünyanın gözlerini kamaştırır. Yine bir başka yerde; batı Atlas Okyanusu'nun kesif dumanları içinde öyle bir ışık doğar ki yine âlemin hayretli bakışları oraya yönelir. Fakat kimsenin elinden gelmez ki ondan evvel parlayan nurun bu bir şulesidir desin. Bundan dolayıdır ki: edebiyat zaman ve mekân bağlarından azadedir, demişler.

İslam medeniyetinin en parlak devri olan Abbasiler devri ile Endülüs'teki Emevi saltanatının ortalarında şiirin sorgulanması için konulan kanun ki el-Câhız ve el-Ahnef' e nispet edilerek yukarıda nakledilmişti. Ekseri tavaifi mülük (Beylikler) zamanlarında ve bilhassa İslam âleminin son asırlarında Bağdat'ta, Şam'da, Hicaz'da eski şaşaasını muhafaza edememiştir.

Hele daha sonraları fikirler ve duygular nazarlardan büsbütün uzaklaştırılarak mesela, bir cinas-ı maklûb, bir tezat meydana getirmek, kâfi görülüyordu ki şimdi dahi Arap toplumu o hastalıktan kurtulamamıştır.

Buraya kadar isimlerini ve şairlik mertebelerinin derecesini mümkün olduğu kadar arz ettiğimiz şairlerin, genel olarak bütün Arap şairleri hakkında özet bir fikir edinmeye yeteceğine inandığımız için nesir kısmına geçebiliriz.

NESİR

Nesrin edebiyat ile münasebeti, başka bir ifade ile düşünce ve fikirlerin o edebî şekilde ortaya çıkması, yazının ve yazı yazmanın icat olunduğu tarihten başlar ki en büyük hizmeti eşyanın hakikatını düşünme duygusuna arz ile öğretmeye ve iknaya sebep olmasıdır. Bununla birlikte edebiyat, hayal ve duyguları da ayrıntılarıyla göz önünde canlandırmaya hizmet eder. Bundan dolayı nesir, iki büyük sınıfa ayrılır: İlimler ve Fenler. Şiir kısmına giren edebî eserler.

Fikirlerin tezkiye edicisi olması hasebiyle edebiyatın bir şubesi olan nesir; hitabet, hayalî nesir (nesr-i muhayyel) ve buna ilave olan diğer türler (mektuplaşmalar, dostane nasihatler, hikâyeler v.s.) gibi kısımlara ayrılır.

Bu edebî kısımların şartlarını eda ve yerine getirilecek özelliklerden bahseden eserlerin, edebî kuralları ortaya koymaya yardımcı eserler ile süslenmiş her dilde bulunmasının bir hakikatten ibaret olması, yani "lafızların manalara tabi kılınması" diye ifade edilen önemli kuralı, her medeni milletin dikkate alması doğaldır.

"Lafızları manalara tabi kılmak". Belagat gerçeğinin doğru kuralı budur. Zira fesahatin gerçekleşmesine ve Belagat mefhumunun ortaya çıkmasına hizmet eden şey, şüphesiz bu kaideye gösterilen önemin derecesiyle orantılıdır. Ki önce, düşünüldüğü ve hissedildiği gibi, açık söyle-

neceği için, açıklığa, tabiiliğe, ihtimama ve ahenge; ikinci olarak da anlamları ve manaları kendilerine ait lafızlarla ifade ve tebliğ etmeye ve bunların, konunun tabiatıyla uygunluğuna sebep olacağı için mutabakat ve muvafakat kurallarının -ki bu alanda ötekiler kadar önemlidir-, gerçekleşmesine hizmet eder.

Kaldı ki "lafızları manalara tabi kılmak" zaten muktezây-ı hâle ve daha güzel bir ifadeyle fikir ve düşüncenin meziyetlerine, his ve hayale uygunluğu üstlendiğinden, mananın edebîliği de kuşkusuz böylece dikkate alınmış olur.

O hâlde söz konusu kuraldan bahseden edebî eserler, -diğer kısımları ile- "Belagat kaideleri" denilen şeyi meydana getirir ki Arap Belagatçileri o mühim kanunu her şeyden evvel dikkat ve ihtimam ile incelemiş ve değerlendirmişlerdir. Nitekim meşhur âlimlerden İbn Sadreddîn "*Fâvâid-i Hakâniye*" adlı eserinde bu gerçekleri pek güzel bir şekilde gösterir:

إن للنثر من حيث أنه نثر محاسن ومعايبب يجب على المنشِئِ أن يفرّق بينهما فيحترز عن المعايب ، ولا بُد أن يكون أعلا كعْبًا في العربية محترزًا عن إستعمال اللاألفاظ الغريبة وما يخلّ بفهم المراد ويوجب صعوبته وأن يحترز من التكرار (وأن يجعل الألفاظ تابعة للمعاني دون العكس)

إذ المعاني إذا تركب على سجيتها طلبت لأنفسها ألفاظا تليق بها فيحسن اللفظ والمعنى جميعًا . وأما جعلُ الألفاظ متكلفةً والمعاني تابعةً لها فهو كلباس مليح على منظر قبيح . فيجب أن يجتنب عما يفعله بعض من لهم شغف بإيراد شيءٍ من المحسنات اللفظية فيصرفون العناية الى المحسنات ويجعلون الكلام كأنه غير مسوق لافادة المعنى فلا يبالون بخفاء الدلالة وركاكة المعنا!

ومن أعظم ما يليق لمن يتعاطى صناعة الإنشاء أن يكتب ما أراد لا ما يُراد، كما قيل في الصاحب والصابي : إن الصابي يكتب ما يراد والصاحب يكتُب ما يريد.

ولا بُدّ أن يلاحظ في كتاب النثر حال المرسل والمرسل إليه ويعنون الكتاب بما يناسب المقام .

'*Şüphesiz nesrin, nesir olması itibariyle güzellikleri ve ayıpları vardır. Yazarın bunları birbirinden ayırması ve ayıplardan sakınması gerekir. Onun, Arap Dilini çok iyi bilen, garip lafizları ve maksadı anlamaya engel olan ve*

onu zorlaştıran lafizları kullanmaktan sakınan biri olması kaçınılmazdır. Tekrardan da sakınması (lafizları manalara tabi kılması; aksini yapmaması) gerekir.

Zira manalar kendi tabiatlarında oluştukları zaman, kendilerine uygun lafizları talep ederler, böylece lafiz ve mana birlikte güzel olur. Lafizları, zoraki lafizlar kılma ve manaları da bu lafizlara uydurmaya gelince bu, tıpkı tipsiz birisine güzel elbise giydirmek gibidir. Dolayısıyla yazılarında bazı lâfzî sanatları getirmeye (kullanmaya) düşkün olup ilgilerini güzel yapmaya yönelterek, sözü sanki manayı ifade etmek için konulmamış kabul edip, sözün manayı ifadede yetersiz kalışına ve mananın karışmasına aldırmayanların yaptıklarından kaçınmak lazımdır.

Muharrirlik sanatıyla uğraşan kişiye uygun olan en büyük şey, istediğini yazmasıdır; istenileni yazması değil. Nitekim es-Sâhib ve es-Sâbî hakkında denilmiştir ki "es-Sâbî istenileni yazar; es-Sâhib ise istediğini yazar.

Yine nesir yazmada -yazıyı gönderenin ve kendisine yazı gönderilenin her ikisinin de- durumunu gözetmek ve yazının makama uygun olmasını hedeflemek de kaçınılmazdır."

Adı geçen edibin bu beliğ ibaresinden anlaşılan edebî gerçekler en mühim inşa kaidelerini tasvir edici olarak: "كاتب ما يُراد ile كاتب ما يُريد" istenileni yazan yazar" ile "istediğini yazan yazar" meselesi de özellikle dikkate alınmaya değer olan bir önemli edebî meseledir.

Gerçekte, meramı ifade etme iktidarının sağlam ölçüsü, gösterilmek istenilen konuyu anlatımda müşahede olunur ki söz götürmez (müsellem) olan zorluğuna binaen o meziyetle temayüz etmiş olmak üzere Araplar arasında da az sayıda bazı zevat gelmiştir. Zira anlatım üslubu ki fikir ve düşüncelerin dış görünüşüdür. İnsanın kendi kabiliyetinin ürününü anlatmak istediği zaman, o iktidarı göstermek o kadar güç olmadığı hâlde; bir başkasının fikir ve düşüncelerini ihata ve ifade eylemek gerçekten en zor işlerdendir ve derin araştırmalara ihtiyaç arz eyleyen üstünlüklerdendir.

Ondan dolayıdır ki herhangi dilde olursa olsun, falan adam "münşî" veya "kâtip" olarak dikkate alındığı zaman (o kişilerin) gösterilen konuyu anlatmaya muktedir seçkin zatlar (oldukları) anlaşılmakta ihtiyat olunmalıdır. Zira biraz önce açıkladığımız gibi Arap toplumu arasında dahi o tür fazilet sahipleri az gelmiştir. Bunların da en meşhurları (Mervan')ın kâtip ve müsteşarı olan Abdulhamid ile H. IV. asrın ortalarına kadar yaşamış olan Buveyhoğullarından meşhur kâtip İbnü'l-'Amîd'dir.

Lisan âlimlerinden es-Sa'âlibî "*Yetîmetü'd-Dehr*" adlı eserinde bu iki meşhur edibi aşağıdaki ibare ile vasıflandırır:

كان يقال: بدأت الكتابة بعبد الحميد وختمت بابن العميد

"*Kitabetin (güzel yazı yazmanın) Abdülhamid'le başlayıp İbnü'l-'Amîd'le son bulduğu söylenirdi.*"[183]

Büyük edebiyatçılardan olan İbnü'l-Esîr de adı geçen İbnü'l-'Amîd hakkında şu edebî ifadeye eserinde yer vermiştir:

كان أبو الفضل إبن العميد من محاسن الدنيا قد إجتمع فيه ما لم يجتمع في غيره من حسن التدبير وسياسة الملك والكتابة التي أتى فيها بكل فنّ بديع

"*Ebu'l-Fadl İbnü'l-'Amîd dünyanın en iyilerindendi. Onda, güzel tedbir, mülk yönetimi ve -her fende en güzel örnekleri ortaya koyduğu- güzel yazma gibi, başkalarında bulunmayan meziyetler toplanmıştı.*"

Hicri III. asır sonlarında yaşamış olan meşhur âlimlerden İbn Mukle, Ebu'l-Feth b. el-Furât, Ebu'l-Haysem el-Kâtib el-Bağdâdî ve hicri 400 başlarına kadar yaşamış olan Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muhammed el-Feyyâd ve Hicri IV. asrın ortalarına tesadüf eden İbnü'l-Verka, Ebu'l Ferec Abdu'l-Vâhid, Ebû Bekr b. Kuzmân ile Muhammed b. el-Abbâs es-Sûlî eş-Şitrancî ve zikredilen asrın sonlarına şeref veren Ebu'l-Feth el-Bustî o tarihte vefat etmiş olan es-Sâbî ve Hicri V. ve VI. asrın başlarına kadar yaşamış olan Ebû Nasr el-Menâzî, Salâhaddîn Yusuf b. Eyyub'un

---

[183] Bkz., es-Sa'âlibî, *Yetîmetu'd-Dehr*, I-V, nşr. Müfîd Muhammed Kamiha, Beyrut, 1983, III, 183.

saltanatı döneminde inşa katiplerinin ileri gelenlerinden olan Kadı Safiyyuddîn -ki İbn Kureyş diye tanınır- de aynı şekilde diğerleri gibi meşhur edipler ve yazarlar tabakasını süslerler.

İbnü'l-Mukle

Adı geçen İbnü'l-Mukla (328/940)[184], Abbasî halifelerinden Muktedir Billah ve Radî Billah zamanlarında vezirliğe kadar yükselmiş edip, müdebbir, fen ilimlerini bilen birçok güzellikleri şahsında toplamış bir zattır ki "kûfî hattı"nı bugün bilinen şekline dönüştüren ve hüsn-ü hat ile meşhur bir zattır.

Ebû Muhammed Abdullah Muhammed el-Feyyâd

Ebû Muhammed Abdullah Muhammed el-Feyyâd'a gelince, hakikaten emsallerinin gururu olan büyük âlimlerdendir. Adı geçen zat Seyfu'd-Devle'nin kâtibi, nedimi ve önemli konuları istişare ettiği güvenilir bir müsteşarı idi. Hasımlarını alt etme, sırları saklama ve çabuk anlama gibi haiz olduğu yüce özelliklerinden dolayı çözümü çok güç olan siyasi meselelerin müzarekesi daima onun yeteneğine havale olunurdu. Güzelliğe meyli ve nefisliği sevmesiyle tanınırdı. öyle ki mürekkebini misk ile karıştırır ve divitlerini gül suyuyla kokuturdu. Ojehensou'nun meşhur "*Paris Sırları*" adlı eserini kaleme aldığı sırada altın kalem, gümüş hokka ve güzel kokulu divan kullanılması da o fıtrî eğilimi gösterir.

Ca'fer b. Muhammed b. Verkâi eş-Şeybânî

Ca'fer b. Muhammed b. Verkâi eş-Şeybânî (352/963)[185] de bahsedilen tabakanın medarı iftiharı ve övüncü olan ihtisas sahibi kişilerdendir. Nazım ve nesir yolunda her ne yazarsa sanki ezberindekileri yazmakta ve

---

[184] Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, X, 319-320.

[185] ez-Zirikli, *el-A'lâm*, II, 128; Bessâm el-Câbî, *Mu'cemu' A'lâm*, s. 169.

çocuk doğurmak gibi zorlanmalara uğramayarak, pınardan su alırcasına gayet kolayca meramını yazmakta imiş. Seyfü'd-Devle ile manzum ve nesir bir hayli yazışmaları vardır.

İslam medeniyetine güzellik ve ziynet veren büyük edipler arasında yukarıda adı geçen Ebu'l-Ferec 'Abdu'l-Vâhid b. Nasr el-Mahzumî ve Muhammed b. el-'Abbâs es-Sûlî eş-Şıtrancî ile Ebu'l Feth el-Bustî, özellikle zikre değer bulunan büyük edebiyatçılardandırlar.

Muhammed b. el-Abbâs es-Sûlî eş-Şıtrancî

Muhammed b. el-Abbâs es-Sûlî eş-Şıtrancî (335/947)[186]'da ilim ve edebiyatta kendi zamanının tek kişisi olup, aşırı derecedeki zekâsı ile akranlarından üstündü. Ebû Dâvud es-Sicistanî, Sa'leb, el-Müberrid ve diğer büyük dil bilginlerinden ilim tahsil etmiş; kendinden de Hafız ed-Dârekutnî ve Ebû Abdullah el-Merzubânî gibi seçkinler ders okumuşlardır.

Kibarlığı, neşeliliği, âlicenaplığı, edep ve irfandaki faziletlerinden dolayı Abbasî halifelerinden ekserisinin -sürekli olarak fikirlerinden istifade ettikleri- yakın dostları olmuştu.

Satranç oyununda olan mahareti Muktefi Billâh'ın huzurunda söylendiğinde, Halife oyununu seyretmek ve nasıl oynadığını izlemek için özel dostlarından el-Mâverdî ile oynamasını emretmişti. Hâlbuki el-Mâverdî adı geçen Halife'nin en eski nedimi olduğu için oyunda mağlup olmamasını kalben temenni ettiği gibi, fiilen de el-Mâverdî'nin galip olması yönünde özen göstermişse de, Halife'nin bu gayret ve ihtimamı da fayda vermeyerek el- Mâverdî mağlup olmuştu. Halife bu mağlubiyet üzerine canı sıkılarak: عادَ ماءُ وَرْدِكَ بولاً "*Senin gülünün suyu idrara döndü*." tabiriyle el-Mâverdî'yi kınamıştır ve es-Sûlî'yi de özel nedimleri arasına katmıştır.

[186] Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XII, 105-106.

Ebu'l Feth el-Bustî'

Adı geçen Ebu'l Feth el-Bustî (401/1010)[187]'ye gelince, birçok güzel sıfatlara sahip olan bu zat da, benzeri büyük zatlar gibi çok önemli olan inşa sanatında örnek âlimlerdendir ki es-Sa'âlibî "*Yetime*" sinde onu şahane lafızları ve çok güzel ifadeleri olmakla nitelendirmiştir. Dillerde dolaşan atasözleri (meseller) hükmünde olan aşağıdaki ibareler, edip ve şair olan adı geçen zatın nesrinin örneklerindendir ki bunlar onun hassas düşüncelerini gösterdiği gibi, ahlak felsefesini de ifade ettiği için, okuyuculara yararı olacağı düşüncesiyle aynen aşağıya alıyoruz:

من أصلح فاسدَه، أرغم حاسده . من أطاع غضبه، أضاع أدبه . عادات السادات ، سادات العادات. من سعادة جدل وقوفك عندحدِّك . الخيبة تهتك الهيبة. من لم يكن لك نسبيًا، فلا ترج منه نصيبًا. الرشوة رشاء الحاجة. إشتغل عن لذَّاتك بعمارة ذاتك. أجهل الناس من كان للإخوان مذلا. حبيبك لا يعيبك . الآثار ألسنة الأقدار . إذا بقي ما قاتك ، فلا تيأس على ما فاتك. الدنيا فناء الفناء . البشر عنوان الكرم. ربما كانت الفطنة فتنة ، والمهنة منحة. من حسن أطرافه، حسن أوصافه. الرد الهائل خير من الوعد الحائل. طلوع العقوق، أفولُ الحقوق. الحدة والندامة فرسا رهان ، والجود والشجاعة شريكا عنان ، والتواني والخيبة رضيعا لبان. الفكر رائد العقل. الجود وضع الموجود ، بموضع الجود. مسلك الحزن حزن. الخلاف غلاف الشرّ . المراء يهدم المروءة . الفهم شعاع العقل. رضى المرء عن نفسه دليل تخلّفِه ونقصِه. عسى تحطى في ثمدك برغدك. ربما أغنت المداراة عن المباراة .لا ضمان على الزمان .من لزم السلم سلم .ليكن قرينك من يزينك .افراط السخاوة رخاوة . ربما كانت العطية خطيئة .لايعدم الصرعة، ذو السرعة .الفلسفة فلُّ السفه. لكل حاديث حديث. البشر نور الاصحاب. ما كل خاطر بعاطر .ما لخرق الرقيع مرقع.

" *Kim kötülüğünü ıslah ederse, kendine haset edene boyun eğdirir. Kim kızgınlığına itaat ederse, edebini kaybeder. Efendilerin adetleri, adetlerin efendisidir. Haddini aşmaman münakaşanın güzelliğindendir. Ümitsizlik*

---

[187] Bkz., es-Sa'âlibî, *a.g.e.*, IV, 345-382; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, VII, 186

heybeti yok eder. Sana denk olmayandan bir şey bekleme. Rüşvet ihtiyaç aracıdır. Lezzetlerindense kendi nefsini mamur et. İnsanların en cahili kardeşleri için zillet nedeni olandır. Sevgilin seni ayıplamaz. Ortaya konan eserler yeteneklerin dilidir. Elinde seni geçindirecek bir şey kaldıysa kaybettiğine de üzülme. Dünya, yokluk yeridir. İnsan onurun adıdır. Bazen zekâ fitnedir. Bela, bağıştır. Kim çevresini düzeltirse, vasıflarını da düzeltir. Basit bir şeyi reddetmek, imkânsızı vaat etmeden hayırdır. İsyanların başlaması, hakların kaybolmasıdır. Hiddet ve pişmanlık iki yarış atıdır. Cömertlik ve cesaret hayır ve faydada ağır davranan iki ortak gibidir. Gevşeklik ve ümitsizlik sütkardeşleridir. Fikir aklın öncüsüdür. Kerem, var olanı yerine koymaktır. Üzüntü yolu üzüntüdür. Anlaşmazlık şerrin örtüsüdür. Riyakârlık insanlığı yok eder. Anlayış aklın ışığıdır. Kişinin kendinden razı olması geri kalmışlığının ve eksikliğinin işaretidir. Bazen idare etme çekişmeye ihtiyaç bırakmaz. Zamana garanti yoktur. Kim barışa yapışırsa selim olur. Dostun, seni ölçen olsun. Cömertliğin ifratı, gevşekliktir. Bazen hediye, hatadır. Acele eden mağlubiyeti engelleyemez. Felsefe cehaleti giderir. Her olayın bir adı vardır. İnsan arkadaşlığın nurudur. Akla gelen her şey güzel değildir. Her yamayı yamayacak bulunmaz. ..."[188]

es-Sâbî

Yukarda adları geçen edipler içerisinde es-Sâbî (384/994)[189], inşa sanatında en çok meşhur olan ihtisas sahiplerindendir.

İslam dini ile şereflenmediği hâlde, halife ve emirler yanında özel kâtiplik gibi en mühim makamlara yükselerek şairlerin ve ediplerin kaside ve sitayişnameleriyle tebcil olunmuş idi. Ancak vaktiyle 'Adudu'd-Devle'nin infialine sebep olacak bazı küstahça hareketlerde bulunduğun-

---

[188] *Yetîmetu'd-Dehr*'deki metinle buradaki metin arasında, özellikle tertip yönünden, bazı farklılıklar vardır. Ayrıca, Müellif metnin tamamını almamıştır. Karşılaştırınız., es-Sa'âlibî, *a.g.e.*, IV, 348-350.

[189] Bkz., es-Sa'âlibî, *a.g.e.*, 287- 368; Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, I, 124.

dan, meşhur Bağdat şehri adı geçen hükümdarın hükmü altına ve istilasına düştükten sonra, es-Sâbî'nin de talih yıldızı batarak fâni ömrü fakirlik içinde sona ermişti.

Ebû Nasr el-Menâzî

Ebû Nasr el-Menâzî (437/1045)[190], es-Sâbîi derecesinde meşhur olmuştur. Memleket idaresi için gerekli kurallara olan özel vukufiyetinden dolayı Ebû Nasr b. Ahmed b. Mervân el-Kürdî zamanında vezirlik rütbesine kadar yükselmişti.

İmamüddin el-İsfehânî

İslam medeniyetinin tarih sayfalarını süsleyen işaret ettiğimiz ediplerden sonra İmamüddin el-İsfehânî (597/1201)[191] gelir ki VI. hicri asrın en büyük ediplerindendir.

Beyliklerden (Tavâiifu'l-Mulûk'tan) bazılarının kâtiplik gibi önemli işlerinde bulunduğu gibi, özellikle Salâhaddin Eyyûbî'ye intisap ederek mühim siyasî ve tahrîrî hizmetleri (yazışmaları) parlak bir surette yerine getirmiş ve Selâhaddin Eyyûbî'nin vefatından sonra yalnızlığı tercih ederek sadece telif ile meşgul olmuştu.

Ebu'l-Ma'âlî (568/1172)'nin "*Zînetü'd-Dehr*"[192] adlı eserine zeyl olarak, yetmiş sene zarfında zuhur eden meşhur şairlerin ahvalini içeren eseri ve yedi ciltten ibaret bulunan "*Berku Şâmî*" ve Beytu'l-Makdis'in fethini ve tarihî olaylarını anlatan ve iki cilt olarak tertip olunan "*el-Fethu'l Kudsî*"[193]

[190] Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, II, 211.
[191] Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XI, 204- 205.
[192] Bkz., Katib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 972.
[193] Matbaa-i Âcizane'de basılmaktadır. (Naşir, Ebuzziyâ)

adlı kitapları ve diğer eserleri, o uzlet zamanının ebedî olarak meşhur olmasını sağlayan armağanlarıdır.

Yine, hicri V. asrın başlarına tesadüf eden Ebu'l-Ferec Alî b. Hüseyn b. Hindu ve Ebû Amr el-Kastalî (Endulüs) ve hicri 640 tarihinde boğularak bu dünyadan göçen İbn Vehb el-Kavsî ile hicri VI. asır ortaları ricalinden olan Ebû Abdullah b. Ebu'l Hısâl, 'Avnuddîn Yahya b. Hubeyra (560/1165)[194] ve hicri 674 senesine kadar yaşamış olan, Benû Ahmer ileri gelenlerinden Ebû 'Amr b. el- Mürâbit ve H.700 başları irfan ve edebiyat ashabından, birçok yabancı dil bilen İbnü'l-Vahîd inşa sanatı erbabı içerisinde meşhur simalardandır.

Ebu'l- Ferec Alî b. Hüseyin b. Hindu

Ebu'l- Ferec Alî b. Hüseyin b. Hindu (420/1029)[195], *'Adudu'd-Devle*'nin divan kâtiplerinden ve felsefe yapmaya meyilli zatlardan idi. "*Miftâhu't-Tıbb*", "*el-Himemu'r-Rûhâniyye mine'l-Hikemi'l-Yûnâniyye*" ve diğer eserleri âlimâne meziyetini gösteren eserlerindendir. "*el-Hamriye*"'sinden alınan aşağıdaki beyitler, nazımda dahi nasibi olduğunu gösterir:

أرى الخمرَ نارًا والنفوس جواهرًا — فإن شربت أبدت طباع الجواهر

فلا تفضحنّ النفس يومًا بشربها — إذا لم تثق منها بحسن السرائر

"*Şarabı ateş, nefisleri de mücevherler olarak görüyorum. Eğer nefisler şarap içerlerse şarap cevherlerin tabiatlarını ortaya çıkarır. Şarabı içmekle kendini rezil etme, sırlarını ifşa edeceğinden güvenin yoksa.* "

---

[194] Bessâm el-Câbî, *Mu'cemu'-A'lâm*, s. 947.

[195] Bkz., es-Sa'âlibî, *a.g.e.*, V, 155-161; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 278.

Ebû 'Amr el-Kastalî

Ebû 'Amr el-Kastalî (421/1030)[196], Mansûr b. Ebî ‘Amir'in kâtip ve şairi olup, edebî şöhret bakımından Endülüs edipler tabakasının medar-ı iftiharı idi. Hatta: "*Şam'ın bir el-Mütenebbî'si varsa Endülüs'ünde bir Ebû 'Amr el-Kastalî'si vardır.*" deniliyordu.

İbn Vuheyb (631/1234) künyesiyle bilinen Zekiyyuddîn 'Abdurrahmân b. Vuheyb ve İbn Ebî'l-Hısâl ve 'Avnuddîn Yahya İbn-i Hubeyra da asırlarının faziletlilerinden ve (o devirde) büyük öneme sahip olan inşa sanatında maharet sahibi kişilerdendir.

Zekiyyuddîn 'Abdurrahmân b. Vuheyb

İbn Vuheyb(631/1234)[197], Hama Hükümdarı Muzaffer'in vezirliği makamına geldikten ve birçok lütuf ve iltifatına mazhar olduktan sonra iftiracıların gayretiyle boğularak idam edilmişti ki kendisi bu feci teşebbüsü hissettiğinde aşağıdaki beyitleri acı bir istihza makamında söylemiştir:

أعطيتني الألف تعظيمًا وتكريمًا   يا ليت شعرِي أم أعطيتَنِي ديتي

"*Bana binlerce ikramda bulundun. Tazim ve ikram olarak diye. Keşke bilseydim! Yoksa sen bana kan bedeli mi ödedin?*

İbnü’l-Hubeyra

İbnü’l-Hubeyra (560/1165)[198] el-Muktefi Billâh'ın veziri idi. Meşhur eserlerinden olan: "*Kitâbu'l-İfsâh 'an Şerhi Kitâbi's-Sihâh, Kitâbu'l-Muktesid, Muhtasaru İslâhi'l Mantık* (bu kitabın aslı İbn Sıkkît'indir), *Ercüze fi'l-Maksûru ve'l-Memdûd, Ercüze fi İlmi'l-Hatt*" ve sair eserleri, edebî gücünün derecesini takdire sebep olacak şahitlerdendir.

---

[196] Bkz., es-Sa'âlibî, *a.g.e.*, s, II, 119- 133; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, I, 211.
[197] Bessâm el-Câbî, *a.g.e.*, s. 400.
[198] Bkz., Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, XIII, 228- 229

Müslüman edipler tabakasının medarı iftiharı olan Buveyhoğulları ricalinden Ebu'l-Kâsım 'Abdu'l-'Azîz b. Yûsuf, Ebû Ahmed 'Abdurrahmân b. el-Fadl eş-Şîrâzî ve Ebu'l-Kâsım Alî b. el-Kâsım el-Kâşânî'yi söylemeden geçiştirmek caiz olamaz.

Ebû Ahmed 'Abdurrahmân b. el-Fadl eş-Şîrâzî

Ebû Ahmed 'Abdurrahmân b. el-Fadl eş-Şîrâzî ile Ebu'l- Kâsım 'Alî b. el-Kâsım el-Kâşânî'nin faziletlerinin açıklamasına gelince "*Yetîmetü'd-Dehr*" sahibi İmam es-Sa'âlibî'nin adı geçen eserinde kendilerini nitelendirdiği ibaresini aynen zikretmekle yetiniyoruz:

روضة مجد وشرف وحديقة فضل وأدب ، وكان أحدَ أركان الدولة الديلمية يكتب لمعزّ الدولة أبي الحسين ويتصرف بالعراق في جلائل الأعمال وكان أخذًا بطرفي النظم والنثر ...[199]

Asalet, şeref, fazilet ve edep bahçesi, Deylemî rükünlerinden biri idi. Muizzu'd-Devle Ebi'l-Hasan için yazar, Irak'ta önemli işlerde idarecilik yapardı. Şiir ve nesir yazdı.

Ebu'l-Kâsım 'Alî b. el-Kâsım el-Kâşânî

Ebu'l-Kâsım 'Alî b. el-Kâsım el-Kâşânî hakkında da şöyle demektedir:

بقية مشيخة الكتاب المتقدمين في البراعة، المالكيين لازمة البلاغة، المتوقلين في هضات المجد، المترقلين في درجات الفضل وأخرجت من نظمه ونثره ما هو ثمرة العقل وعين القول[200]

O üstünlükte önde olan yazarlardan geriye kalan, gereğini yerine getiren Belagat ve şeref sahibi, fazilet makamlarına ilerlemiş biridir. Şiir ve nesrine aklın ürünü, sözün de özü ortaya konmuştur.

İnsanlık faziletlerinin fışkırıp doğduğu yer olan İslam medeniyetidir ki insanlık toplumunu hikmet ve edep ile mükemmel bir şekilde eğitmiş-

[199] Bkz., es-Sa'âlibî, *a.g.e.*, II, 382.
[200] Bkz., es-Sa'âlibî, *a.g.e.*, II, 387.

tir. Geçen sahifeleri kendilerini anlatmakla süslediğimiz ediplerden başka İbn Ca'fer el-Kâtip ve es-Sâhip gibi daha pek çok edebiyat ve irfan büyüklerine sahip ise de; marifet çeşitlerinin bu en önemli kısmı hakkında özet bilgiler elde edilmesi için, yukarıda açıklanan bilgilerin yeterli olduğu kanaatindeyiz.

BELAGAT KURALLARI

Cümlenin unsur ve çeşitlerinden çıkarılarak meydana getirilen sarf ve nahiv ilimlerinden başka yine, söz ve sözün geldiği anlamlara ait olmak üzere bir ilim daha ortaya çıkarılarak telif edilmiştir ki bu da Belagat kurallarından bahseden ilimdir[201].

Belagat ilmi, sözün kısımları ile müteallikâtının hallerinden ve durumun gerektirdiği gibi (muktezây-ı hale uygun olarak) ifade edilen tabirlerin özelliklerinden, meziyetlerinden ve ifade tarzlarından; yani, hakikat mecaz, kinaye ve sair kısımlarından; fikrî ve lafzi güzelliklerden bahseder.

Belagat kaideleri hakkında ilk önce kitap tedvin eden Cafer b. Yahyâ, el-Câhız (255/869) ve Kudâme (337/948)'dir. Hicri VII. asrın başlarında yaşamış olan İmam es-Sekkâkî (626/1229), bu ilmin kaidelerini genişleterek ve bablarını tertip etmek suretiyle sarf ile nahiv esaslarını da içine alan meşhur "*Kitâbu'l Miftah*" adlı eserini telif etmiştir.[202]

Adı geçen büyük âlimi, Belagatin inceliklerine aşina olanlar, esasların kaidelerin doğruluk ve açıklamasında meşhur Batı ediplerinden

---

[201] Belagat ilmi hakkında ayrıca bkz., Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Mevzû'âtu'l-'Ulûm*, 1313, I, 228- 242.

[202] Bkz., İbn Haldun Tercümesi, *el-Mukaddime*, tahkik, Dervîş el-Cuveydî, Beyrut, 1997, s. 552.

Entilyon'a, bu alandaki geniş bilgisi ve üslubunun güzelliği itibariyle de Çiçeron'a benzetmişlerdir.

Bu ünlü edebiyatçılardan sonra gelen İslam âlimlerinin, Belagat kaidelerine dair meydana getirdikleri eserler, hep "*Kitâbu'l-Miftâh*" tan iktibas edilmiş şeylerdir ki hicri VIII. asrın büyük ediplerinden Şerafüddîn Hasan b. Muhammed et-Tîbî (743/1342)'nin "*Kitâbu't-Tıbyân*"ı el-Hatîp el-Kazvînî (739/1338)'nin "*Telhîs*" ve"*el-İzâh*" ı vb. kitaplar bu kabilden örnek olarak gösterilebilir.

Doğrudur, son dönem âlimleri, öncekilere bazı meselelerde itiraz ederek bağımsız ekoller tesis etmişlerdir. Nitekim el-Hatîp el-Kazvînî , es-Sekkâkî' ye şöyle itiraz etmektedir:

"Hakikat ve mecazı sözün sıfatı olarak kabul ile aklî mecazı (mecâz-ı aklîyi) kinaye yollu istiare (istiarey-i bi'l-kinâye) saymakla ve tefsir harflerinden olan (أي) kelimesinde ve "iltifat" bahsinde ve (من) kelimesinin cinsten sual için olmasında ve emir kipinin fevriliğe delalet ettiğini kabulde ve hakikat ve mecaz-ı luğaviyelerin tariflerinde ve istiareyi tahyiliyye ve mekniyye ve asliyye ve diğer kısımlarıyla istiareyi tebeiyyeyi, istiare-i mekniyyeye red ve bunları istiareyi mekniye raci etmesinde, kısaca; istiarey-i temsiliyle de ve kinayenin tarifi ve mecaz ile tefrikinde ve bunun kısımlarında ve yine mebhaslarda (es-Sekkâkî'ye) muhalefet etmiştir ki bunların bazısına da isabet ettiği hâlde bir takımında da -muhakkiklerce- yanılmıştır. "

Belagat ilminin kaidelerini talim ve tahsille meşgul olan âlimler ve öğrenciler arasında fazlasıyla meşhur olan "*Miftâhu'l-'Ulûm*" üzerine telif olunan şerh ve haşiyeler yetmiş-seksene kadar çıkar.

Şerhler ve haşiyelerin çokluğu, İslam toplumundaki ilmî gayretin ve özellikle edebiyata verilen özel önemin derecesini gösterir. Ancak bunların içinde en makbul ve en güzelleri üç taneden ibarettir ki biri hicri VIII. asrın başlarında vefat eden allame Kutbuddîn eş-Şirâzî'nin "*Miftâhu'l Miftâh*" isimli şerhi, diğeri de aynı asrın sonlarına kadar yaşamış olan allâme

Sa'adüddîn et-Taftâzânî'nin şerhi, üçüncüsü de H. 816 tarihinde edebî âleme göçen es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin "*el-Misbâh*" adlı şerhidir.

Hicri VIII. asrın ortalarını süsleyen Celâlüddîn b. 'Abdurrahmân el-Kazvînî'nin bahsedilen eseri ki bazı meseleleri ilave etmesiyle birlikte "*Miftâhu'l-Ulûm*"'un özetidir. Edebiyat camiasının önde gelenleri nazarında aynı şekilde şöhrete kavuşarak birçok şerhleri yapılmışsa da, bunlardan H. 745 tarihine kadar yaşamış olan Muhammed b. Muzaffer el-Hatîb el-Halhalî (745/1344) ile 'Osman b. Muhammed ez-Zevzenî'nin ve allame Sa'duddîn et-Taftâzânî (792/1389)'nin şerhleri âlimler tarafından en fazla kabul gören şerhlerdir.

Adı geçen Sa'duddîn et-Taftâzânî, ilk şerhini H. 748 tarihinde tamamlamıştır. İkinci defa daha muhtasar olarak meydana getirdiği şerhi de H. 756 senesinde tamamlanmıştır ki birincisi "*el-Mutavvel*" *ismiyle* ikincisi de "*el-Muhtasar*" adıyla meşhur olmuştur.

Bu şerhler üzerine ve bilhassa *el-Muttaval* ve *el-Muhtasar* üzerine çok sayıda haşiyeler yapılmıştır. Bunların tamamı 30-40'a ulaşır[203].

Bu şerh ve haşiyelerden başka bir takım değerli âlimler de el-Hatîb ed-Dımışkî'nın kitabını "*Telhîsü't-Telhîs*" adlarıyla özetlemişler, bazıları da eseri nesirden nazma çevirmişlerdir.

VIII. hicri asrın ricalinden olan es-Sâhip demekle tanınan Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed'in ve IX. hicri asra rastlayan Perviz er-Rûmî ile İbn Cemâ'a (719/1416)'anın muhtasarları bazı âlimlerin takdirini kazanmıştır.

Manzumelere gelince: Hicri X. asrı süsleyen İmam es-Suyûtî (911/1505)' nin "*Miftâhu't-Telhîs*" ismindeki manzûmesi en güzellerinden ve en makbullerindendir. Adı geçen âlim bu manzumeyi daha sonraları

---

[203] *el-Miftâh* ve şerhleri hakkında fazla bilgi için bkz., Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1762-1767 ve Belagat ilmi hakkında özlü bilgi için ayrıca bkz., el-Hafacî, *el-Buhûsu'l-Edebiyye*, Beyrut, tsz., s. 179-186.

şerh ederek, meydana getirdiği esere de "'*Ukûdu'l-Cümân*" adını vermiş ve bu eser en mühim İslamî eserler arasında yer almıştır[204].

Allame Şerafüddîn et-Tîbbî'nin "*et-Tibyân*" ı muhtasar olmakla beraber kapsamlı bir eserdir. Öğrencisi, Alî b. 'İsâ'nın "قَوْلُهُ " lafzıyla bu eseri şerh ederek meydana getirdiği esere de "*Hadâiku'l Beyân*" adını vermiştir.

"*el-Meselü's-Sâiir fî Edebi'l-Kâtib* ve "*eş-Şâir*" unvanına sahip olan benzersiz eseri ve eş-Şeyh Abdulkâdir'in "*Delâilu'l-İ'câz*" ını bu sırada zikretmemek mümkün olamaz.

Hicri VII. asrın ortalarına tesadüf eden Ziyâiuddîn İbnü'l-Esîr el-Cezerî (637/1239)[205]'nin en meşhur eserlerinden olan adı geçen kitabı, nazım ve inşa kurallarında (fıkıh ilmindeki) usûl-ü fıkıh derecesinde değerli bir eserdir.

Hicri VIII. asrın başlarına kadar yaşamış olan Şihâbuddîn Ebu'l-Bekâ el-Hullî'nin "*Husnu't-Tevessül fî Sinâ'ati't-Teressül*" isimli esri ile aynı şekilde H. VIII. asrın başlarında hayatta olan allâme Cemâluddîn el-Kütbî'nin "*Ebkâru'l-Efkâr*" adlı eseri özellikle zikrolunmalıdır.

Belagat ilminin mülhakatından sayılan Bedî' İlmi (Fenni Bedî')'nde, Müslümanlar arasında ilk önce sanatlar ortaya çıkararak eser yazan Ebu'l-'Abbâs Abdullah İbnü'l Mu'tezz (296/908)'dir[206].

Seçkin İslam edebiyatçılarından olan İbnü'l-Mu'tezz "*Kitâbu'l-Bedî'*" adlı eserinde on yedi çeşit sanat toplamış ve çağdaşı olan Kudâme b. Ca'fer el-Kâtib de yirmi çeşit sanat tespit etmiştir. Fakat bu sanatların yedi çeşidinde tesadüfî bir benzerlik olduğundan her iki eserdeki sanatların tamamı otuz sanattan ibaret kalır.

Hicri IV. asrın kendisiyle iftihar edilen ve değerli edebiyatçılarından olan Ebû Hilâl el-Hasan b. Abdullah el-'Askerî (395/1005 den sonra)[207]

[204] Bkz., Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1154-1155.
[205] Bkz., Kehhâle, *a.g.e.*, XIII, 98-99.
[206] Bkz., Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 233; Kehhâle, *a.g.e.*, VI, 154-155; XIII, 402.

zikredilen sanatların sayısını 37 çeşide ulaştırarak gayet mühim ve faydalanmaya değer olan "*Kitâbu's-Sınâ'ateyn*" adlı eserinde toplamıştır.

Hicri V. asrın ortalarına tesadüf eden ve meşhur edebiyatçılardan olan İbn Reşîk el-Kayravânî (463/1071)[208]' de "*el-'Umde*" adıyla meşhur olan kıymetli kitabında aynen o kadar sanat zikretmiştir.

Bundan sonra Şerefuddîn et-Tîfâşî (651/1253)[209] (Cezayir) zikredilen 37 sanata, 33 sanat daha ilave ederek tamamını yetmiş sanata çıkarmıştır.

Edebiyatçılar tabakasının haklı gururu olan İbn Ebî'l-İsba' (654/1256)[210] ki hicri VII. asrın edebiyat imamlarındandır. 30 tane sanat daha ortaya çıkarmış ve bunlardan 10 tanesi atılarak yirmi tanesi hesaba katılmıştır ki böylece sanatların toplamı doksana çıkmıştır.

Adı geçen imam bahsedilen sanatların tatbikatını Kur'ân ayetlerinde gerçekleştirerek meydana getirttiği "*et-Tahrîr*" adlı eseri bu babta telif olunan eserlerin en zevklililerinden ve o sebeple de en tabii ve en güzellerindendir.[211] Bu kıymetli, eserin böyle yüce meziyetlere sahip olması, değerli müellifinin sadece nakle dayanmayarak, meziyetleri tenkitçi bir düşünceyle ele alan büyük âlimler topluluğundan olmasından kaynaklanır. *Bedî'u'l-Kur'ân, Kitâbu'l Cevâhir, es-Sevânih fi Serâiiri'l- Karâiih* adlı eserleri de Arap edebiyatında emsali az bulunan değerli eserlerdendir ki bu eserlere hayat ve ruh veren ve özel edebî zevkin idaresinde olan titizliğini göstermek maksadıyla aşağıdaki beyitleri burada zikrettik:

انتخب للقريض لفظًا رقيقًا — كنسيم الرياض في الأسحار

[207] Bkz., Kehhâle, *a.g.e.*, III, 240; XIII, 381.
[208] Bkz., Kehhâle, *a.g.e.*, III, 225; XIII, 381.
[209] Bkz., Kehhâle, *a.g.e.*, II, 208.
[210] Bkz., Kehhâle, *a.g.e.*, V, 228.
[211] *Tahrîru't-Tahbîr*, Dr. Hafni Muhammed şeref, tarafından tahkik edilerek 1383 de Kahire de basılmıştır.

فإذا اللفظ رقة شف عن المعنى   فابداه مثل ضوء النهار

مثلما شفت الزجاجة جسمًا   فاختفى لونها بلون العقار

"Şiir için, seherlerde bahçelerde esen meltem gibi ince lafızları seç,

Lafız ince olunca manayı yansıtır ve onu günün aydınlığı gibi apaçık gösterir.

Şişenin, şarabın rengiyle rengi gizlenmiş olan cismi yansıttığı gibi."[212]

Bundan sonra meşhur edip ve şair Şeyh Safiyyuddîn el-Hullî gelir ki aruzun Basît bahri üzere nazmettiği kasidesinde, edebî sanatları yüz elli bir çeşide çıkarmıştır.

Bahsedilen kasidenin beyitlerinden her biri bir sanata örnek olarak getirilmiş ve sanat çeşidi de beytin hizasına kaydolunmuştur.

Hicri 780 e kadar yaşamış olan Şemsuddîn b. Câbir el-Endülüsî el-Havâzî el-Mâlikî de Bedî' ilmine katkısı bulunan edebiyatçılardandır. " بطية انزل ويمم سيد الأمم" matlaı ile başlayan "*Bedî'a*" sı ki "*el-Hulletü'l Yüsrâ fi Medhi Hayri'l-Verâ*" ismiyle adlandırılmıştır. Bu kaside de bahis konusu olan bütün sanatları bütünüyle zikretmiş ve tatbikatında pek büyük edebî bir iktidar göstermiştir. İbn Câbir'in bu *Bedî'iyye*'sini, değerli edebiyatçılardan Şihâbuddîn el-Endülüsî şerh etmiştir.

Hicri VIII. asra tesadüf eden Vecîhuddîn 'Abdurrahmân b. Muhammed el-Yemenî ile Şeyh İzzüddîn el-Mevsilî de Bedî' ilminde otorite oluşları ve geniş bilgilerinden dolayı ayrıca zikre değer büyüklerdendir.

Adı geçen İzzüddîn el-Mevsilî bütün edebî sanatları içine alan ve kendi icadı olan bazı sanatları da kapsayan bir kaside nazmetmiştir ki her beytinde bir sanatı, tevriye yoluyla zikretmiştir.

İzzuddîn el-Mevsilî'den sonra hicri VIII. asırdan IX. asrın başlarına kadar yaşamış olan İbn Hıcce el-Hamevî diye bilinen çok yönlü edip Ebu

---

[212] Bkz., İbn Ebî'l- İsba', *Tahrîru't-Tahbîr*, s. 408.

Bekr b. Alî gelir ki daha önce adları geçen Safiyyudin el-Hullî ile İzzuddîn el-Mevsilî 'nin "*Bedî'iyye*"lerine karşılık ve Peygamber (s.a.s.)'in methine dair olan "*Bedî'iyye*"sini nazm ederek 143 beyitte 136 sanatı tevriye yoluyla zikretmiş ve eserini ayrıca şerh ederek ona da "*Hızânetü'l-Edeb*" adını vermiştir[213].

Kısacası hicri IX. asrın başlarında yaşayan ve İbnü'l Mukrî el-Yemenî adıyla tanınan Şerefuddîn İsmâ'îl b. Ebû Bekr ve Şa'bân b. Muhammed el-Karaşî el-Mısrî ve hicri X. asrın başlarını ve sonlarını süsleyen Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebu Bekr es-Suyûtî ile 'Abdurrahmân b. 'Ali el-Humeydî'nin Bedî'iyyeleri ile şerhlerini zikretmeden geçmek doğru olmaz[214].

Şanlı İslam tarihini süsleyen mezkûr âlimler arasında yaratılıştan gelen irfanıyla gerçekten özel bir mevkiye sahip olan zamanının faziletlisi Aişetu'l-Bâ'ûniyye (922/1516)[215] ki Arap toplumunun medarı iftiharı olan meşhur kadınlardandır. O da bu arada son derce saygıyla anılmalıdır.

Adı geçen bayan edebiyatçı bedî' ilminin bütün çeşitlerini çok güzel bir kasidede toplamış olduğu hâlde, sunilik ve kendini beğenmişliğe düşmemek için tevriye yoluna gitmeyi terk etmiştir. Bu sebeple onun kasidesi bu yolda nazm olunan kasidelerin çoğundan daha fazla edebiyatçılar tarafından kabul görmüştür.

'Abdulğanî en-Nâblusî (1143/1731)[216] adı geçen değerli bayan edebiyatçının yoluna tabi olmuştur.

Çok yönlü bir edip olan en-Nâblusî edebî sanatları beliğ bir kaside ile dile getirmiştir. Bu kasidesi tamamen Peygamber (s.a.s.)'in methini içermektedir ve her beytinde edebî bir sanat bulunmaktadır.

---

[213] İbn Hicce'nin Bedî'iyye2si için bkz., Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zünûn*, I, 233-234.
[214] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, göst. Yer.
[215] ez-Zirikli, *el-A'lâm*, II, 241.
[216] ez-Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 32-33.

Abdulganî en-Nâblusî'nin bahsedilen edebî sanatlara "İdrab sanatı" adıyla eklediği sanat, iki neviyle de Batılı edebiyatçıların "Garadasyon" dedikleri "Tedrîc" sanatına benzer. Zikredilen sanatın icadıyla iftihar eden mezkur bilgine -çünkü bu sanat edebiyatın en fazla güzelliğe sahip bir ifade türüdür- bir kaç yönden hak vermek gerekir ki biz de o sanatı ihtiva eden beyitle şerhini, teberrüken kitabımıza alıyoruz:

نجوم افق الهدى بل هم أهلَّته　　　بل البدور التي تجلو دُجا الظلم

في البيت إضراب، وهو نوع استخرجتُه ولم يسبقني إليه أحدٌ وسميتُه بهذا الإسم (إضراب) لإشتماله على حرف الإضراب (بل). وهو أن يجمع المُتكلم بين جمل أو مفردات متسقة من مدح ، أو هجاء أو غير ذلك ؛ ويفصل بينها بحرف الإضراب. وأحسنه ما كان فيه ترقي أو تدني . ومن الأول بيت قصيدتي ؛ فإن الهلال أرقى من النجم ، وكذلك البدور من الهلال ، كما ترى. ومثل ذلك قول الشاب الظريف ابن العفيف.

يا نجمُ بل يا بدرُ بل يا شمس بل　　　كل نراه يلوه من أزراره

" *(Onlar), hidayet ufkunun yıldızları; yok onlar hilalleri; yok yok, zifiri karanlıkları aydınlatan dolunaylarıdır.*

Beyitte İdrâb sanatı vardır. Bu sanat, benim bulup çıkardığım bir sanattır. Benden önce hiçbir kimse bunu keşfetmemiştir. İdrâb harfini (بل *) içerdiği için sanata bu adı verdim. Bu sanat, konuşanın; art arda gelen medih, hiciv ve bunun dışında başka ifade şekillerini bir araya getirip, bunların aralarını idrâb harfiyle açmış olmasıdır. En güzel şekli, içinde üstünlük (terakkî); ya da aşağılık (tedennî) bulunan şeklidir. Birincisinin örneği, benim kasidemin beytidir. çünkü hilal yıldızdan daha üstündür. Aynı şekilde, gördüğün gibi, dolunaylar da hilalden üstündür. eş-Şâbbu'z-Zarîf b. el-'Afîf'in (şu) sözü de böyledir:*

Ey yıldız, yok ey dolunay, yok ey güneş, yok yok onun, onun düğmelerinden, gördüğümüz bütün parlak düğmeleri."

Bedî' ilminin İslam ümmetinde orijinal olarak mı yoksa nakil ve tercüme yoluyla mı ortaya çıktığı meselesi araştırma konusu olmuştur. Yu-

nan filozofu Aristo'nun eserlerinden menkul olmak üzere Batılı müelliflerin kitaplarında mütalaa olunan bazı ebedî sanatlar -ki bunlar İslami eserlerde de zikredilen sanatların ekserisine benzer-, batılılara göre Yunanlıların bu ilim dalında da öncelikleri olduğunu kesinleştirir. şu kadar var ki bu olgu, bahsedilen ilim dalının Müslümanlar arasında da icat yoluyla orijinal olarak ortaya çıkmış olmasına engel değildir. Sarf ve nahiv gibi bu ilim dalı da İslam âlimleri tarafından tesis olunmuştur[217].

Kısacası, ince ve zarif Arap Dilinin edebî sanatları icra etmeye fevkalade kabiliyeti olmasından dolayı, edebiyatçıların çoğu bu bahsedilen sanatları kullanmaya özel ilgi göstermişlerdir. Hatta Endülüs ve Mağrib müteahhir âlimleri edebî sanatları kullanmaya o derece düşkündüler ki "Normal sözlerinde bile bir sanat bulunmasına gayret gösterirlerdi." dense mübalağa olduğu söylenemez. Nitekim İbn Haldun bu yersiz özentiden şikâyet etmiştir[218]

Hâlbuki Irak, Suriye ve Hicaz çağdaş edip ve şairleri, şartlarına bina etmek gereğini hiç dikkate almayarak bir cinas, bir tevriye, cem'-i nezâiir ve bunlara benzer bir sanat uğruna her şeyi feda ederek fıtraten haiz olmaları gereken özel edebî zevklerinde bir hayli değişiklik ve seviyesizlik görülür, bunun en büyük şahidi, bugün elimizde mevcut ve kullanılmakta olan nesir ve manzum eserleridir.

İbn Sadruddîn'in *Fevâid-i Hakâniye* adlı eserinden alıntı yaparak aynen yukarıya aldığımız ibareden anlaşılır ki büyük Arap edebiyatçıları nazarında manaları sanatlar uğruna feda etmek caiz olamaz.

İbn Haldun'un: "*Bilinmelidir ki sözün sırrı ve ruhu manayı ifade etmekte olup; bir mana ifade etmediği takdirde itibardan düşen ölüler gibidir*" hikmetli sözüyle başlayan özel bölümündeki aşağıdaki ibare sanatların icrasına alışık olanlar için bir edep rehberi olarak telâkkiye şayandır.

---

[217] Bedî' ilmi hakkında ayrıca bkz., Taşköprüzâde Ahmed Efendi, *Mevzû'âtu'l-'Ulûm*, I, 231-242.
[218] Bkz., İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 566- 567.

"İşbu bedî'î sanatların kullanılmasında birtakım şartlar zikretmişlerdir. Mezkûr şartlardan biri zorlanmadan olmak ve kasten bunları sıkça kullanmamaktır, ama kasıt olmadan kendi tabiatıyla düşen edebî sanatlar, zorlanmadan beri olduğundan, böylece söz de ayıp ve kusurdan kurtulmuş olmakla ona bir diyecek yoktur. Bu şekilde şart koşulmasının sebebi budur ki bu tür sözlerde konuşan, sanatları icra ile uğraşıp, bütün bütün belagati izale eder ve bu suretle o tezyinattan başka kelamda hiç bir şey kalmaz.

İşte bugün çağımız insanının çoğunun hali ve tavrı budur. Belagat zevkine sahip kişiler ise onları bu tekellüflerinden dolayı alaya alır ve bu hallerini bir nevi kusur ve kabahat sayarlar. "[219] *(Tercüme-i İbn Haldun)*

[219] Bkz., İbn Haldun, *a.g.e.*, s. 581

HİKAYE VE MESELLER

Arap toplumu arasında hikâye ve emsâl (meseller) denilen şeyler de hayli yayılmış ve ilerlemiştir.

Türkçemizde genellikle kullanılmakta olan roman, dram, trajedi, opera gibi şeyleri çağdaş Arap edebiyatçıları "rivâyet" genel başlığı altında ifade ettikten sonra; ayrı ayrı ifade eyledikleri zaman da, aslî tabirlerini muhafaza ederler. Ebuluğ (efsane), fabl (masal-mesel), konet (kıssa) denilen haberler ve kıssaların hepsine de **hikâye** derler.

Mesel-masal denilen özel anlatım tarzı, güldürü şeklinde bazı edebî hakikatleri arz ve temsilden, efsane de işaret ve tevriye tarzında halleri hikâye etmekten ibarettir -ki ikincisinin konusu genellikle hayvanlardan çıkarılmakla birlikte her ikisinin gayesi de insanoğluna edebî prensipleri öğretmektir.

Bu tür edebî eserlerden olmak üzere İslam medeniyetinde "*Kelile ve Dimne*" adlı meşhur hikâye ve hicri V. asrın ortalarında yaşamış olan meşhur edebiyatçılarından Ebu'l A'lâ Ahmed b. 'Abdullah el-Ma'arrî'nin, adı geçen "*Kelile ve Dimne*" tarz ve üslûbu üzere tertip eylediği "*Kitâbu'l-Kâif*" i gösterilebilir.

Kelile ve Dimne

Doğunun en meşhur hikâyelerinden biri olan "*Kelile ve Dimne*", Beydaba adlı Hintli filozofun eseridir ki Nüşirevân b. Kubâd b.

Feyrûz'un saltanatı döneminde "Berzûveyh" adında bir doktor tarafından Farsçaya tercüme edilmiş ve Abbasî halifelerinden Ca'fer el-Mansûr'un katibi 'Abdullah b. el-Mukaffa' da Farsçadan Arapçaya çevirmiştir.

Kitabın aslı on beş bölümden (bâb) oluşur. Dört ayaklı hayvanlara ve kuşlara izafetle bir takım rumuzlu hikâyeleri içerir ki Birinci Bölüm: iftira ve nifak ehlinin sözlerini dinlemekten sakınılmasının gerekliliğini açıklar, İkinci Bölüm: kötülerin vahim akıbetlerini izah eder, üçüncü Bölüm: dost ve sevenlerin iyiliklerini göstermekten bahseder, Dördüncü Bölüm: düşmanın şerrinden emin olmamanın lüzumunu anlatır, Beşinci Bölüm: gaflet ve ihmalin zararlarını açıklar, Altıncı Bölüm: acele etmenin afatını örneklerle gösterir, Yedinci Bölüm: iyi rey ve tedbirin zorunlu olduğunu izah eder, Sekizinci Bölüm: kin ve haset sahiplerine güvenmemenin lüzumunu bildiri, Dokuzuncu Bölüm: âlicenaplıkla af ve bağışlamanın faziletini açıklar, Onuncu Bölüm: cezalandırma ve mükâfatın yer ve mevkiini tayin eder, On birinci Bölüm: bir şeyin gerçekten lazım olan miktarından fazlasını arzu etmenin zararını anlatır. On ikinci Bölüm: ilim ve vakarın faziletini açıklar, On üçüncü Bölüm: hain ve gaddar olanların sözlerini dinlemekten sakınmanın lüzumunu anlatır, On dördüncü Bölüm: teslim ve tevekkülün menfaatlerini araştırıp ortaya koyar, (On beşinci Bölüm: başkalarına akıl öğrettiği hâlde kendisine öğretmeyenlerin halini anlatır.)[220]

Adı geçen kitabı, hicrî 160 senesinde yani, el-Mehdî'nin saltanatı döneminde Yahya b. el-Hâlid el-Bermekî(190/805)[221]için, 'Abdullah b. Hilâl el-Ahvazî de Farsçadan Arapçaya çevirmiş olduğu gibi, Sehl b. Nevbaht el-Hekîm de, yine adı geçen vezir Yahya için, nesirden nazma

[220] Bkz., Katib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1507-1508; Parantez içindeki on beşinci bölümün içeriği tarafımızdan ilave edilmiştir. Eserin aslında yoktur. Adı geçen eser ve Müellif'i hakkında daha fazla bilgi için ayrıca bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 364; Ö.R. Doğrul, *Kelile e Dimne*, İstanbul, 1957, s. 3-15; C. Brokkelmann, *Kelile ve Dimne*, İA, İstanbul, 1967, VI, 552-558 ; Ahmed Ateş, *İbnü'l-Mukaffâ* , İA, V, 664 -868

[221] Bessâm el-Câbî, *Mu'cemu'l-A'lâm*, s. 938.

çevirmiştir ki bu çevirisinden dolayı bin dinar ödül almıştır. Meşhur şair, İbn Habbâriye de adı geçen hikâyeyi nazm etmiştir.

Meşhur edebîyatçılardan Sehl b. Hârûn (215/830)[222] *(Kelile ve Dimne)*'nin bablarına ve temsillerine karşılık olarak ayrı bir kitap daha telif etmiştir. Ebu'l Hasan Nasr b. Ahmed es-Sâmânî, çağının âlimlerinden bir zata Arapçadan Farsçaya tercüme ettirmiş ve özel şairi olan Rudekî de Farsça olarak nazm etmiştir.

Ondan sonra Ebu'l Muzaffer Behrâm Şah b. Mes'ûd el-Gaznevî zamanında, Ebu'l-Me'âlî Nasrullâh b. Muhammed adındaki bir zat İbnü'l-Mukaffa'nın nüshasından nakil ve tercüme etmiştir. Ancak bu tercüme, itnâb gibi, garip kelimeleri kullanma gibi, edebî kusurlardan hali olmadığından Mevlâ Hüseyin b. 'Alî el-Vâ'iz el-Kâşifî, Sultan Baykara'nın emirlerinden es-Süheylî için bunu özetleyip açıklayarak "*Envâr-ı Süheylî*" adını vermiştir.

'Abdulvâsi' 'İsâ lakabıyla meşhur olan X. hicri asrın âlimlerinden Mevlâ Alî b. es- Salih er-Rûmî de bu "*Envâr-ı Süheylî*"yi Farsçadan Türkçeye çevirerek, çevirisine "*Humâyûnnâme*"adını vermiştir ki bu tercümenin ifade biçimi ve inşa tarzı çok hoştur.[223]

Ahlak terbiyesine hizmet etmek üzere tertip olunan bu tür edebî eserler içinde gayet sanatlı ve ince bir tarzda meydana getirilen eserlerden en meşhuru Lâ Fonten'in hikâyesidir ki seçkin değerli Osmanlı edebiyatçılarından bazılarının, dağınık şekillerde Osmanlının istifadesine sundukları manzum tercümeler o meziyeti göstermektedir.

Gerçekten La Fonten'in, *Kelile ve Dimne*'den tesadüfe haml olmamak üzere- bir takım hikâye alıp iktibas ettiği de rivayet edilir.

---

[222] Bessâm el-Câbî, *Mu'cemu'l-A'lâm*, s. 323.

[223] Humâyûnnâme'den başka *Kelile ve Dimne*'nin ayrıca Türkçe bir tercümesi daha vardır.(Naşir) Müellif, *Kelile ve Dimne*'yle ilgili olarak yapılan çalışmaları, *Keşfü'z-Zünûn*'dan nakletmektedir. Karşılaştırınız. *a.g.e.*, II, 1507-1509.

Fikrî ve hissî açılımın güzel semereleri olan roman ve tiyatrolar ise bu arz ettiğimiz hikâyelerden daha mühim ve daha yüksek birer mevkiye erişirler.

Beşerî kemâlâtın ibretli bir aynası olan bu tür mühim edebî eserler, özel bir yerde insanların marifetiyle temsil olunursa

"Tiyatro" ismini aldığı gibi, temsili matlup olmayarak tertip olunan kısımlarına da "roman" denir ki mevzuuna göre çeşitleri vardır.

Beşer fıtratı her zaman ve her yerde rivayete meyil göstererek, yeni yeni manzaralar, garip garip temaşa safhalarıyla ruhanî bir lezzet kazanır. İnsanın bu fıtrî eğiliminden, ahlakî terbiye bakımından tam anlamıyla yararlanılacak en kestirme yol olduğundan, son asırlarda bu nokta fazlasıyla dikkate alınmıştır.

Lakin her milletin, daha doğrusu her asır halkının, bu fıtrî özellikleri o asrın umumi hisleriyle uygunluk arz eder. O sebepledir ki geçmiş kavimlerden bazıları sihir harikalarına; bazıları kudret ve şecaat menkıbelerine meyil göstermişlerdir. Örneğin, Yunanlıların sırf efsanelerden oluşan bazı hikâyeleriyle Romalıların kahır ve şiddetlerle karışık temsilleri, İranlıların kahraman masallarıyla tasvirleri, hep o tabiî meylin türüne göre meydana getirilmiş şeylerdir.

Binbir Gece Masalları:

Öncekilerin ve sonrakilerin kemâlât ufuklarında ışık saçan bir yıldız olan Arap toplumu hikâye tarihinde de maharetler göstermişlerdir ki buna örnek olarak meşhur "*Binbir Gece Masalları*" gösterilir.

Gerçekten söz konusu hikâye, tabiatüstü bir takım düşünceleri ve hatta efsanelerden bazı hurafeleri içeriyorsa da, genel tertibinin mükemmelliği esasını bozmadan sakınarak okunması, yine uyanma ve ferahlanma sebebi olmaktadır.

Bu nükteye mebnidir ki mezkûr hikâye batıda takdir ve itibar kazanmış ve birçok dillere tercüme edilerek sahnelere konulmuştur.

Bahsedilen eserin müellifini, telif zamanını ve yerini belirleyecek apaçık bir delile sahip değiliz. şu kadar var ki kitabın içindekilerden alınan bazı delillere göre, Abbasî halifelerinden Harun Reşîd'in saltanatı döneminden az sonra meydana getirilmiş olduğu ve müellifinin de İslam edebîyatçılarından olması gerektiği anlaşılıyor. Şu sebeple ki; Harun, eserde tekrar tekrar zikrolunduğu gibi, Müslümanlar da -"Müminler inananlar" gibi - saygın bir unvanla yâd olunduğu hâlde; Hıristiyanlar, Yahudiler ve Mecusiler - bir nevi hafife alınarak- geçilmiştir.

Bin Bir Gece Masalları'nın Harun Reşîd'in saltanatı döneminden sonra meydana getirilmiş olması kabul edildiği hâlde, sadece eserin, telif bir eser olup olmadığı meselesi ortaya atılmıştır. Meşhur tarihçi Hammer "*Murûcu'z-Zeheb*" in bir rivayeti üzerine Binbir Gece Masallarının Pehlevî dilinden tercüme edildiğini iddia eder ve bu iddiasını, "*Fırsiti'l-'Ulûm*" da gördüğü diğer bir rivayetle teyit etmek ister.

Murûcu'z-Zeheb'in (el-Mes'ûdî'nin eseridir) o rivayeti, şundan ibaret oluyor ki "Bin Bir Gece hikâyesinden önce "Bin Hurafe"[224] unvanıyla meşhur, Farsça bir hikâye mevcut imiş."

Ancak bu rivayetler doğru olsa bile; bunlar, Binbir Gece hikâyesinin tercüme olmadığına hükmetmeye ve bunu kabule nasıl mani olur? Zira eserin bir de genel tertibi ile muhteviyatının anlattığı ahval ve adetlere bakmak gerekir.

Söz konusu hikâyede, Hint ve Fars beldeleriyle ilgili ahvalden hemen pek az bahsolunmuş bulunduğu hâlde Arap toplumunun ahlak ve adetleri detaylı olarak anlatılmıştır ki bu durum, ancak mezkur içtimâî hayatın içinde yetişmiş olan bir müellifin ihtisas ve iktidarına bağlıdır. Kaldı ki Haydelberk doğu dilleri muallimi Vayl adındaki edibin de hükmettiği gibi, birinci asırda şayi olması gereken adı geçen "Bin Hurâfe"nın içerdiği

[224] Bkz., İbnü'n-Nedîm, *a.g.e.*, s. 363.

konularla, "*Binbir Gece*" hikâyesinin içerdiği konuların çoğu birbirine benzerlik arz edecek hemen hiçbir şey içermemektedir.

Gerçek şu ki bahsedilen hikâyenin tamamını sırf telif eser olarak kabul etmek de mümkün değildir, zira Yunan efsaneleriyle yapılan karşılaştırmada birtakım hikâyelerin onların aynısı olduğu ortaya çıkmıştır ki bunlardan bazıları Halife el-Mehdî'nin saltanatı döneminde "Reîsü'l-Müneccimîn" olan Urfalı Tavfilûs marifetiyle Süryânîceye nakl ve tercüme olunan meşhur şair Homeros'un şiirlerinden alınmış olduğu sanılır. (Bin Bir Gece Masallarında) Hint müelliflerinin eserlerinde görülen bazı kıssalara uyan hikâyelere de rastlanmış imiş![225]

Kısacası, Arap toplumu şiirde o nefis ruh okşayıcı eserleriyle âlemin hayret nazarını celp etmiş bulunduğu gibi, edebîyatın diğer türlerinden hamâset (kahramanlık), şecaat (cesaret), fedakârlık meyli, aşk, muhabbet, vatan sevgisi gibi övünç verici zenginlikleri dile getiren güzel hikâyelerde de pek büyük bir zekâ ve maharet eseri göstermişler ve o parlak hayalleri, o güzel sanata olan fevkalade kabiliyetleri sayesinde, her neye yönelmişlerse ona harikulade bir meziyet bahşetmişlerdir. Arap edipleri bu nevi hikâyelerin gerçekten mucidi sayılabilir.

Edebiyatın bu kısımlarına hüküm ve önderlik eden hayal genişliği ve garip şeyleri tasavvur, toplumun fertleri arasına kıssalar ve hikâyelerin yayılmasına ve ilerlemesine hizmet etmiştir. Örneğin: Endülüs'te geceleri edebiyat toplantıları yapılır, hikâye ve temsil sahiplerinin etrafına toplanan halk onları dinlemekle lezzet alırlardı. Bu tür faaliyetlere genellikle (Gırnata'da olduğu gibi) şarkıcılar ve çalgıcılar da katılarak büyük bir gece konseri suretini alırdı.

---

[225] Bin bir Gece Masalları ve konuyla ilgili kaynaklar ve adı geçen eserin dilimize çevirileri hakkında fazla bilgi için bkz., Veli Ulutürk, *Bin bir Gece,* T.D.V.İ.A., İstanbul, 1992, VI, 180-181.

Makâmâtu'l-Harîrî:

Arap hikâye ve kıssa yazarları arasında en fazla meşhur olan el-Harîrî (446–1054/516-1122)'dir ki "*Makâmât*"ı Arap Edebiyatçılarının malumudur. Künyesi Ebû Muhammed el-Kâsım olan adı geçen İmam el-Harîrî hicri V. asrın ortalarıyla VI. asrın başlarını tezyin eden Basra edebiyat imamlarındandır.[226]

Zühd, takva, edebiyat ve komediye dair elli makamedan ibaret olan kitabını bazı edebiyatçılar övmüş olduğu gibi Allâme ez-Zemahşerî de aşağıdaki kıt'a ile takriz etmiştir.

أقسم بالله وأياته　　　ومشعر الحج وميقاتيه

أن الحريري حريّ بأن　　　نكتب بالتبر مقاماته

" *Allah'a ve Allah'ın ayetlerine; hacda ve mikatlarında toplananlara yemin ederim ki el-Harîrî'nin Makâmât'ı altınla yazmamıza değer bir eserdir*." [227] Değerli âlimlerden olan İbn Zafer er-Râzî ve sair bazı âlimler bu kitabın şerhine büyük önem vermişlerdir. VII. hicri asrın başlarına tesadüf eden Ebu'l-Abbas eş-Şureyşî'nin şerhi, dil inceliklerini içermiş olması bakımından diğerlerinden birçok yönden mustağni kılacak ölçüde zengin olduğundan dolayı bu şerh diğer şerhlerden üstün sayılır.[228]

Adı geçen edip makamat üzerine üç şerh tertip etmiştir ki bunlardan biri söz konusu eserin edebî inceliklerine tahsis olunmuş, diğeri orta se-

---

[226] el-Harîrî hakkında bkz., D.S. Margoliouth, Harîrî, İA,V,237-238.

[227] Bkz., *Kitabu Makâmât,* el-Harîrî, Bulak, 1318, I, 1.

[228] Müellif'in bu görüşü genel kabul görmüşse de bizce *Makâmât,* el-Harîrî'ni en güzel şerhi âlimlerce fazla binmeyen Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî'nin "*Künûzu'l-Berâ'a fî şerh Makâmât el- Harîrî*" adlı şerhidir. Henüz basılmamış olan bu şerh ve yazma nüshaları için bkz., Elmalı (Hüseyin), *Zeynuddîn Muhammed b. Ebû Bekr er- Râzî Hayatı, Eserleri ve Tafsîr Garîbi'l-Kur'âni'l-'Azîm*'i, İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 1995, IX, 49-50 ve *Tafsîr Garîbi'l-Kur'âni'l-'Azîm*, T.D.V Yayınları, Ankara, 1997, *Muhakkik'in Mukaddimesi*, s. 39-41.

viyede büyüklükte olup, eserdeki garip kelimelerin halline, üçüncüsü de küçük ve diğer iki şerhin ortasında muhtasar bir şerhtir.

Hicri 600 senesinde hayatta olan Tâcüddîn el-Bağdâdî de adı geçen kitabı yirmi beş ciltte şerh etmiştir.

Makâmât'ın bu fevkalade şöhreti yalnız İslam milletleriyle sınırlı değildir. Avrupa bilim adamları arasında da fazlasıyla meşhur olmuş, gerek aslı ve gerek muhtelif lisanlardaki tercümesi defalarca basılmıştır. Bunların en güzeli Dr. Dosasi'nin çeşitli şerhlerden seçmelerle meydana getirdiği şerhle beraber 1822 milâdi senesinde bastırdığı nüsha imiş.

Acaba Makâmât'ın bu şöhreti, onun edebî kıymetiyle orantılı mıdır? Bazı Fransız edipleri el-Harîrî'yi, garip lafızları kullanmış olmasından ve yine bazı uzak ve isabetli olmayan teşbihleri kullanmış olmasından dolayı tenkit etmişlerdir.

Hicri VI. asrın tefsir ve edebiyat imamlarından olan İbnü'l-Haşşâb (567/1171), *Makâmât*'ı tenkit etmiş olduğu gibi[229], mezkûr asrın nahiv ve lügat imamlarından Abdullah b. el-Berî el-Mısrî de adı geçen İbnü'l-Haşşab'ı desteklemiş ve diğer bazı edebîyatçılar da örneğin: " أورد اللغات الوعرة وأظهر المعاني العسرة Anlaşılması zor kelimeleri kullanmış ve zor manaları ortaya koymuştur."[230] yollu ifadelerle el-Harîrî'nin kendine özgü metoduna itiraz etmişlerdir.

Gerçek şu ki "*Makâmât*"ta garip kelimeler kullanıldığından Ebu'l-Bekâ en-Nahvî ile imam Ebu'l-Berekât en-Nahvî gibi bazı değerli edebiyatçılar söz konusu eserin, yalnız bu kısım kelimelerini açıklamaya mecbur olmuşlardır.

Avamın, hatta havâsstan çoğunun da, anlamını bilmediği o tür kelimelerin kullanılması ve şartlarına dayanmayan mecaz türlerinin getiril-

[229] Bkz., Katib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1791.
[230] Bkz., Katib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1784.

mesi ile büyük bir bilgi eseri gösterilmiş olabilirse de, böyle yapmakla bir marifet ve maharet eseri gösterilmiş olamaz zannındayız. Bununla beraber adı geçen kitabın, zarif ve ince bazı nükteler ve mazmunlarla süslenmiş, şaşaalı bir eser olduğu da inkar edilemez.

el-Harîrî'nin bu eserinden başka bir takım faydalı eserleri daha vardır -ki nahivden "*Milhatü'l-İ'râb*" ve "*Dürretü'l-Gavvâs fi Evhâmi'l-Havas*" adlı eserleri bunlardandır.

Hicri IV. asırda İslam medeniyetinin ihtişamlı ufkunda parlayan Ebu'l-Fadl Ahmet b. el-Huseyn b. Yahya b. Sa'îd el-Hemedânî (399/1008)'nin- ki "Bedî'üzzamân (Zamanın harikası" gibi saygın bir unvanla bilinir- dört yüz adet Makâme'den ibaret olarak Nişabur'da telif ettiği Makâmât'ını da ayrıca ve son derece önemle zikretmeliyiz. es-Sa'âlibî, Yetîme'sinde söz konusu Makâmât'ı aşağıdaki sözlerle vasf etmiştir:

أملى بها (أي بنيسابور) أربعمائة مقامة، ضمنها ما تشتهى الأنفس وتلذّ الأعيُن من لفظ قريب المأخذ، بعيد المرام ، وسجع رقيق المطلع والمقطع كسجع الحمام وجدّ بروق فيملك القلوب وهزل يشوق فيسحر العقول.

"*Nişabur'da dört yüz makâme yazdı. Makamelerinde; nefislerin hoşlandığı, gözlerin lezzet aldığı, kolay anlaşılır, geniş anlamlı lafizları, başlangıç ve bitişleri güvercin ötüşü gibi olan secileri, parlayıp kalplere hakim olan ciddilikler ve heyecan verip akılları büyüleyen şakaları topladı...*"[231]

el-Harîrî Makâmât'ını, o zamanın dahisi Bedî'üzzamân (399/1008)'ın eseri tarzında tertip etmiştir. Fakat onun fesahat Belagatına yetişememiştir. Nitekim kendisi de bunu aşağıdaki ibaresiyle itiraf etmiştir ki bu itiraf, onun mütevazılığından dolayı söylenmiş olduğuna yorulamaz:

[231] Bkz., es-Sa'âlibî, *a.g.e.*, IV, 294.

هذا مع اعترافي بأن البديع رحمه الله سبّاق غاياتٍ، وصاحب آياتٍ، وأن المتصدي بعده لإنشاء مقامة ولو أوتى بلاغةُ قدامة لا يغترف إلا من فضالة، ولا يسري ذلك المسرى إلا بدلالته ، ولله در القائل

فلو قبلَ مَبْكاها بكيْتُ صَبابةً   بسُعْدَى شَفَيْت النفسَ قبل التندُّم

ولكن بَكَتْ قبلي فهيَّجَ لي البُكاء   بُكاها فقلت الفضلُ للمتقدم

" ..Böyle olmakla birlikte itiraf edeyim ki Merhum Bedî'üzzamân hedefleri aşmış, sahasında ona yetişen olmamış, hüccet sahibidir. Ondan sonra Makâmât'ı yazmaya kalkışana el-Kudâme'nin Belagatı bile verilse, yine de onun artığı sudan ancak bir avuç alacaktır. Şair bu konuda ne güzel söylemiştir:

Ne olurdu yani, Südâ'nın aşkına ağlasaydım kumrudan önce

Derdime deva bulmuş olurdum pişman olmazdan önce.

Ancak benden önce ağladı kumru ve ağlaması beni heyecanlandırdı, ağlattı

Ve dedim ki: fazilet önce davrananındır. ..."[232]

İmam es-Saâ'libî *Yetîme*'sinde diyor ki: "*Adı geçen allâme (Bedî'üzzamân) acayip, garaip ve bedâyi' ashabındandır. Elli beyitten ibaret olan bir kaside inşad olundukta hiç bir harfini bile değiştirmeyerek, baştan aşağı, hiç durmaksızın ezbere okur ve gayet cüz'i bir zamanda parlak ve gönülde yer tutan bir kaside veya risale inşa eylerdi. İsterse bir nazmı, muhayyel nesir suretinde okur, daha garibi öyle bir nesri, manzum olarak rivayet eder idi. Kısacası, irticalen (düşünmeden şiir ve güzel söz söylemek) ve kendiliğinden, hiçbir ön hazırlık yapmadan söz söylemesi hayrete şayan bir mertebede olduğundan, göz açıp kapayıncaya kadar gayet güzel manzûmeler inşa eylerdi*

[232] Bkz., el-Harîrî, *Kitabu Makâmât* , Bulak, 1318, I, 7-8.

ve hoş manaları ihtiva eden Farsça beyitleri Arapça beyitlerle tercüme ederdi."[233]

Adı geçen Bedî'üzzamân, kırk yaşında iken Herat'ta vefat etmiştir [234].

el-Bessâmi nisbesiyle tanınan Ebu'l-Hasan 'Alî b. Ahmed adlı meşhur şairin otuz makâme üzerine tertip ettiği lâtif eserleriyle[235], Allame ez-Zemahşerî'nin *Makâmât*'ı[236], Bedruddîn er-Râzî'nin Kâ'kâ' b. Zenbâ' rivayetine dayanan on iki makâmelik eseri ve İbn Saykal el-Cezerî'nin *Makâmâtu'z-Zeyniyye*'si de Arap edebiyatının bu türünde güzel birer örnek olarak gösterilecek mühim eserlerdendir.

Hicri 701 sensinde vefat eden adı geçen İmam Şeyh Şemsuddîn Ebu'n-Nede Ma'add b. Ebu'l-Feth Nasrullah b. Receb ki İbnu's-Saykal el-Cezerî (701/1300) künyesiyle tanınır. "*Makâmâtu'z-Zeyniyye*"i el-Harîrî'nin *Makâmât*'ı tarz ve üslubunda tertip eyleyerek rivayetini el-Kâsım b. Harbâl ed-Dımaşkî'ye dayandırmıştır[237].

Hicri VI. asır Endülüs edebiyat âlimlerinden Cemaluddîn Ebû't-Tâhir Muhammed (b. Yûsuf) et-Temîmî el-Mâzinî es-Serkastî yani, İbnü'l-Eşterkûnî (538/1143)'nin "*Makâmâtu's- Serkastiyye*"si doğunun mahsulü olan "*Makâmâtu'l-Harîrî*" ye nazire olarak gösterilmektedir.

Gerçekten adı geçen edib Basra'da el-Harîrî'nin öyle bir eser meydana getirmiş olduğunu öğrendiğinde zikredilen eserini elli makâme üzere tertip edilmiş olarak Kurtuba'da telif etmiştir ki *Makâmâtu'l-Harîrî* 'nin Haris b. Hammâm ve Ebû Zeyd es-Surûcî adını verdiği hayali şahıslara karşılık Münzir b. Hamâm ve Sa'îd b. Temâm şahıslarını getirmiştir. Bu eserin, Makâmâtu'l-Harîrî'den daha fazla güzel ifade ve güzel anlatıma

[233] Bkz., es-Sa'âlibî, *a.g.e.*, IV, 293.
[234] Bkz., D. S. Margoliouth, Hemedânî, İA,V, 425-426
[235] Bkz., Katib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1784.
[236] Bkz., Katib Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1791. ez-Zemahşerî'nin bu eseri neşredilmiştir.
[237] Bkz., Katib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1785.

sahip olduğu ve o sebeple de ötekinden daha üstün bulunduğunu bazı edebiyatçılar rivayet etmişlerdir.

Hicri VIII. asrın meşhur ediplerinden olan İbn Sibâ' ed-Dımışkî (720/1320)'nin Gazi Şemsuddîn için tertip eylediği" *Makâmâtu'ş-Şahâbiyye*"[238]si ile VI. asır Hıristiyan ediplerinden, Ebu'l 'Abbâs Yahyâ b. Hârrî'nin, el-Harîrî üslubunda tertip ettiği "*Makâmâtu'l-Mesîhiyye*"[239] si ve Ebu'l Hindî Sa'îd b. Nasrullâh b. es-Saykal el-Cezerî'nin şekil ve sayıca el-Harîrî 'nin *Makâmât*'ına benzeyen "*Makâmâtu'l-Cezeriye*" si de hikâye ve roman unvanları altında zikrolunabilecek edebî eserlerdendir[240].

Bu hikâyeler, edebiyat ve ilmin gelişmesine hizmet etmekten başka, toplumların ahlak ve adetleriyle tarihin en önemli inceliklerine vakıf olmaya sebep olacak vasıtalardan olduğundan dolayı, okunması çok yönlü faydalı eserlerdir.

---

[238] Bkz., Katib Çelebi, *a.g.e.*, göst. yer.
[239] Bkz., Katib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1791.
[240] Makâme'ler hakkında fazla bilgi için bkz., Bkz., Katib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1784-1792.

EMSÂL

Toplum fertlerinin ince düşünce, icat kabiliyeti ve çabuk anlatma gibi özelliklerini ifade eden atasözlerine gelince; bu nevi edebî eserler, necib Arap toplumunun özelliklerindendir, denilse mübalağa sayılamaz.

Atasözlerini toplamasıyla ünlü el-Meydânî meşhur eserinde diyor ki:

"*Edebiyat, ilimlerin yükselme merdivenidir. İlim ve fenlere o vasıta ile ulaşılır. Şu kadar ki edebiyatın da kısımları ve türleri vardır. Bunların da en parlak ve en güzeli fesahat sahibi kimselerin söylemiş olduğu atasözleridir.*"[241]

Arap atasözlerini toplayan eserlerden en meşhuru el-Meydânî (518/1124)'nin *Macma'u'l-Emsâl*'idir.

Hicri VI. asrın başlarını süsleyen ve el-Meydânî nisbesiyle tanınan Ebu'l-Fadl Ahmed b. Muhammed en-Neysâburî "*Mecma'u'l-Emsâl*" adını verdiği bu mühim eserinde altı binden fazla atasözü toplamıştır.

Adı geçen âlimin bu kıymetli eseri, bu konuda meydana getirilen eserlerin en güzellerinden ve en kapsamlılarındandır. Hatta allame ez-Zemahşerî bu eseri görünce güya kıskançlık göstererek "*Meydânî*" lafzına "bir nûn" ilave etmiş ve yine "Bir şey bilemezsin" manasına gelen Farsça "*Nemîdânî*" suretine çevirmiş imiş![242].

---

[241] Bkz. el-Meydânî, *Mecma'u'l-Emsâl*, (Tah. M. Ebu'l-Fazl İbrâhim), I, 3.
[242] Bkz., Katib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1598.

Bazı âlimler de, örneğin; müellifin öğrencilerinden Şihâbuddîn Muhammed b. Ahmed el-Kudâ'î ve İmam Ebû Ya'kûb Yusuf b. Tâhir el-Hûbî "*Mecma'u'l-Emsâl*"i özetlemişledir ki bu özetlemeye neden lüzum görmüş olduklarını anlamak biraz güçtür.

Büyük Osmanlı Devleti'nin değerli âlimlerinden bazıları da *Mecma'u'l-Emsâl*'i nazm etmişlerdir. İyi bir tesadüf olarak bu nazmın tamamlanması Kandiye Kalasının Osmanlı askerleri tarafından kuşatıldığı 1079 hicri senesine denk gelmiştir. Bu manzum tercüme aşağıdaki şekilde başlar:

نحمد من علّمَنا الأمثالا　　　يسوقها في قوله تعالى

ظاهرة ظاهرة من نبوة　　　زاهرة كجنة من ربوة

"*Bizlere emsâli öğretene hamd ederiz. Yüce sözünde onları kullanmıştır. Tepedeki bahçe gibi çiçek açmış olarak, açıkca haber vererek .*"[243]

Cârullâh ez-Zemahşerî'nin "*el-Mustaksâ fi'l-Emsâl*" adlı kitabını ve ilk İslami dönem dil imamlarından Ebû ‘Ubeyde en-Nahvî, el-Asma'î, Ebû Zeyd ile Ebû Amr, el- Mufaddal b. Muhammed ve Ebû Fend'in eserlerini de burada zikretmek gerekir ki el-Meydânî'nin en başlıca kaynaklarını (*el-Mutaksâ fi'l-Emsâl*'dan başka) teşkil eden, bu çok önemli eski eserlerdir[244].

Kur'ân-ı Kerim çok sayıda meselleri ihtiva ettiği gibi, Peygamberlerin ve Rasullerin övüncü olan Peygamber Efendimiz (s.a.s.) de birçok hadis-i şeriflerinde mesel kullanmışlardır.

Hicri V. asrın sonlarının meşhur âlimlerinden en-Nîsâbûrî Ebû 'Abdrurahmân Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî ile Hicri V. asır ortalarına tesadüf eden Ebu'l-Hasan 'Alî b. Muhammed b. Habîb el-Maverdî ve Hicri VIII. asrın ilim üstadlarından Şemsuddîn Muhammed b. Ebu Bekr

---

[243] Bkz., Katib Çelebi, *a.g.e.*, göst. yer.

[244] Emsâl ve emsâl konusunda yazılmış eserler ve müellifleri hakkında geniş bilgi için bzk., Abdulmecîd Kutâmış, *el-Emsâlu'l-'Arabiyye*, Beyrut, 1988 s. 11-122.

b. Kayyîm el-Cevziyye, Kur'ân-ı Kerim'de kullanılan meseller hakkında önemli eserler meydana getirmiş oldukları gibi, örneğin (Ebû Hilâl) el-'Askerî ve diğer değerli âlimler de Peygamber (s.a.s.)'in hadislerindeki mesellere dair eserler tasnif etmişlerdir.

Avrupa milletlerinin çoğu Arap mesellerinden ahlak ve felsefeye ait pek çok şeyler almışlardır.

Arapların felsefî mesellerine örnek olmak üzere aşağıdaki cümleleri eserimize aldık. Esasen Ebu'l-Feth el-Bustî'nin yukarıya aldığımız meselleri de bu kabildendir.

نعمَ العونُ على الدين اليسارُ

" *Kolaylık, dine ne iyi yardımcıdır.*"

(حديث : نعم العون على تقوى الله المال)

" *Mal, Allah'tan korkmaya ne güzel yardımcıdır.*"

(الناس إخوةُ نِعْمَةٍ ـ لله ما دامت عليك) أبو العتاهية

" *İnsanlar Allah için nimet kardeşleridir, kardeşlik senin aleyhine olduğu .sürece.*" Ebu'l-Atâhiyye

الخَلَّة تقدح في الذهن وتغمز في العقل.

Fakirlik zihni meşgul, aklı hasta eder."

حفة الموت في جنب الفقر.

" *Ölümün kuşatması fakirliğin yanındadır (fakirlikle beraberdir*)

حديث : كاد الفقر أن يكون كفرًا.

" *Hadis: Fakirlik, neredeyse küfür (kâfirlik) olayazdı.*"

عدم المجد حيث عدم المال.

"*Malın olmadığı yerde şan- şeref yoktur.*"

(اللهم ارزقني مجدًا ومالا) طلحة رضي الله عنه.

" *Allah'ım! Bana şeref ve mal ver!*" Talha (r.a):

فلا مجدَ في الدنيا لمن قلَّ ماله ولا مالَ في الدنيا لمن قلَّ مجدُه

"Dünyada malı olmayanın şanı yoktur, Dünyada, şanı olmayanın da, malı yoktur." el-Mütenebbî.

من كثر وعدُه ووعيده إجترأ عليه صديقه وعدُوُّه .

" Kimin vadi ve tehdidi çok olursa dost ve düşmanları kendine karşı cüretkâr olur."

العقلُ والأدب كالروح والجسد.

" Akıl ve edeb, ruh ve ceset gibidir."

عدُوُّكَ ذو العقل أبقى عليك وأرعى من الوامق الأحمق.

"Akıllı düşmanın, senin için ahmak dostundan daha iyi ve daha riayetkârdır."

كن في الحرص على تفقد عيوبك كعدُوِّك.

" Kusurlarını araştırmaya düşkünlükte düşmanın gibi ol."

من رضي عن نفْسِهِ سخط الناس عليه ç

" Kendini beğenene insanlar öfkelenirler."

ينبغي للرجل أن يكونَ مرآة أخيه تريه خيره وشرَّه.

"Kişi, kardeşi için, onun iyiliğini ve kötülüğünü gösteren aynası gibi olmalıdır."

أصبحت في هيئة المرآة تخبرنا عيوبنا (و)كل ما فينا من الكدر.

"Tıpkı ayna gibi oldun, bizim ayıplarımızı ve bütün üzüntülerimizi bize gösteriyorsun."

الجدّ يحسن القبيح ويقرب البعيد.

"Çalışma (gayret), çirkini güzelleştirir, uzağı yakınlaştırır."

ليس سرور النفس بالجدة والمقدرة إنما هو بالأماني والآمال .

" Nefsin sevinci, gayret ve yetenekle değil; temenni(hayal) ve ümitlerledir."

الشغل محمدة والفراغ مفسدة.

" Meşguliyet övülme, işsizlik bozulma sebebidir."

الراحة للرجال عقلة وللنساء غلمة.

" Rahatlık erkekler için bağ, kadınlar için şehvettir."

من طلب جلب .

"*İsteyen muradına erer.*"

من تبغل تبقل .

" *Katırlaşan bakla yer.*"

من نام رأى الأحلام.

" *Uyuyan rüyalar görür.*"

الحركة لقاح الجدّ العقيم.

" *Hareket yok olmaya yüz tutmuş gayretin aşışıdır.*"

الفقرُ في أوطاننا غربة والمالُ في الغربة أوطانُ

" *Fakirlik kendi vatanlarımızda yalnızlık, mal ise gurbette vatanlardır.*" (İmam el-Muberrid.)

وما بلد الإنسان غير الموافق ولا أهله الأدنون غير الأصادق

" *(Yaşamına) uygun olmayan yer insanın ülkesi değildir, arkadaşlarının dışındakiler de yakınları değildir.*"(el-Mütenebbî)

غثك خيرٌ من سمين غيرك. (وان حدثتك النفسُ أنك قادرٌ على ما حوت أيدي الرجال فجَرِّبْ).

" *Kendi zayıfın başkasının semizinden daha iyidir. (Nefsin sana; başkalarının elindekileri almaya kadir olduğunu söylüyorsa dene*.).

عش ولا تغترّ.

" *Yaşa, gururlanma!.*"

معاطاة الموجود خيرٌ من انتظار المفقود.

" *Elde olanı harcamak, olmayanı beklemekten daha iyidir.*"

حفظ الموجود، أيسرُ من طلب المفقود.

" *Elde olanı korumak, olmayanın peşine düşmekten daha kolaydır.*"

إحذر نفاد النعم.

" *Nimetlerin tükenmesinden sakın.*"

من ختم البضاعة أمن الضياعة.

" *Kim eşyasını mühürleyip iyi korursa kaybolmasından emin olur.*"

حسن التدبير نصف الكسب .

" *Tedbirin güzelliği kazanmanın yarısıdır.*"

سؤال التدبير داعية البؤس.

" *Tedbir istemek fakirliğin sebebidir.* "

لا شرف في السرف ، لا سرف في الشرف .

" *İsrafta şeref, şerefte de israf yoktur.*"

من لم يقدمه حزمه أخره حجزه .

" *Kimi karalılığı ilerletmezse mahrumiyeti geriletir.*"

من استقبلَ وجوه الاراء عرف مواقع الأخطاء.

" *Kim görüşlerin yüzlerini karşılarsa (görüşlere değer verirse), hataların yerlerini anlar.*"

خذ الأمر بقوالبه.

" *İşi kalıplarına (Usullerine) göre al.*"

من لم ينظر في العواقب تعرض لحادثات النوائب.

"*Kim sonuçlara bakmazsa (düşünmezse) kötü olaylara maruz kalır.*"

الفكرةُ مرآة تريك الحسنات والسيآت.

" *Düşünmek, sana iyilikleri ve kötülükleri gösteren bir aynadır.*"

من لم ينتفعْ بظنه لن ينتفع بيقينه.

" *Kim zannından yaralanmazsa kesin bilgisinden de asla yaralanmayacaktır.*"

(حديث: إن لله عبادًا يعرفون بالتوسم).

" *Hadis :Allah'ın simalarından tanınan kulları vardır.*" .

(حديث: إتقوا فراسة المؤمن ؛ المؤمِنُ ينظر بنور الله).

" Hadis: *Müminin ferasetinden korkunuz; çünkü mümin Allah'ın nuruyla bakar.*"

عليك بسوء الظنّ فإن أصاب فالحزم ، وإن أخطأ فالسلامة.

" *Her zaman işin kötü tarafını düşün. Doğru çıkarsa ihtiyattır; yanlış çıkarsa selamettir.*"

(وحسن الظنّ عجز في أمورٍ ، وسوء الظنّ يأخذ باليقين).

" *Hüsn-ü zan işlerde acizliktir, su-i zan yakini yakalar.*"

قيمةُ المرء علمُه. قيمة كل امرئٍ همتُه.

" *Kişinin değeri, onun ilmidir. Herkesin değeri, onun idealidir.*"

(قيمةُ كلّ امرءٍ ما يحسنه) علي رضي الله عنه.

" *Her kişinin değeri, iyi yaptığı şeydir.*" Ali (r.a):

فيا عاذلي دعنِي أغالي بقيمتي　　　فقيمةُ كل الناس ما يحسنونه

" *Ey beni kınayan! Bırak da değerimle pahalı olayım. Zira herkesin değeri güzel yaptıkları şeylerdir.*" (İbn Tabatabâ.)

استعينوا على قضاء الحوائج بالكتمان.

" *İhtiyaçları görme konusunda, onları gizlemekten yararlanın.*"

من حصن سره أمن ضرّه.

" *Kim sırrını gizlerse, zararından emin olur.*"

وللسر مني موضعٌ لا يناله　　　نديمٌ ولا يفضي إليه شرابُ

"*Sırrın bende öyle bir yeri vardır ki oraya ne bir nedim (şarap arkadaşı, kafadar) ne de şarap ulaşır.*" (el-Mütenebbî).

إذا ضاق صدرُ المرء عن سر نفسه　　　فصدرُ الذي يستودعُ السرّ أضيق

" *Kişinin göğsü kendi sırrına dar gelirse, sırrın emanet bırakıldığı kişinin göğsü daha dar olur.*"

من أحبك نهاكَ ومن أبغضك أغراكَ .

" *Seni seven seni (kötülüklerden nehyeder), seni sevmeyen de seni (kötülüklere) teşvik eder.*"

(حديث : الدينُ النصيحةُ.)

" Hadis: *Din nasihattir.*"

الهمّةُ جناح الظفر.

" *Azim (gayret, amaç) başarının kanadıdır.*"

عليكُم بجسام الأمور.

" *Her zaman ciddi işler düşünüp yapın.*"

(لاتصغِّرَنَّ همّتكَ) عمر رضي الله عنه.

"*Azmini asla küçümseme!*" Ömer (r.a)

(حاولْ جسيمات الأمور ولا تقل، إن المحامد والعلى أرزق)

"*Büyük işlerle uğraş, küçüklerle değil. (zira) Övgü ve yükseklik taksim edilmiştir.* "

وارغب بنفسك أن تكون مقصرًا   عن غاية فيها الطلاب سبّاق

Önceden çok taliplisi olan hedeften uzak durmaya bak.

أسوأ الناس من اتسعت معرفته وضاقت مقدرته وبعدت همته.

" *İnsanların en kötüsü, bilgisi geniş, yeteneği dar, azmi uzak olandır.*"

ارئ همم المرء اكتآبًا وحسرة   عليه إذا لم يسعد الله جده

" *Allah kişinin gayretini mutluluk vesilesi yapmazsa onun gayret ve çabalarını kendisi için üzüntü ve ve hasret olarak görüyorum.*" İbn Nebâta.

وأتعب خلق الله من زاد همته   ويقصر عما تشتهي النفس وجده

" *Allah'ın en bitkin kulları, ideali fazla olup, nefsin arzuladığı şeye özlemi az olan kişilerdir.*"(el-Mütenebbî)

له همم لا منتهى لكبارها   وهمة الصغرى أجلّ من الدهر

"*Onun öyle idealleri var ki büyüklerinin bir sınırı yoktur; en küçükleri ise zamandan daha değerlidir.*"(el-Mütenebbî)

المكارم موصولة بالمكاره.

" *Güzellikler (e kavuşmak), nefsin hoşlanmadığı şeyler(i yapmaya) bağlıdır.*"

أطِلْ وقوفكَ في الشمس ، ليطول وقوفكَ في الظل .

" *Güneşte uzun süre kal ki gölgede de uzun süre kalasın.*"

لا يدرك نعيم بنعيم.

" *Nimet, nimetle kavranılamaz.*"

(إذا غامرتَ في شرف مروم فلا تقنعْ بما دون النجوم).

"Gaye edindiğin bir şeref uğruna savaşa girersen, yıldızlardan aşağısıyla yetinme."

فطعم الموت في أمر صغير كطعم الموت في أمر عظيم

"Küçük bir işte ölümü tatmak, büyük bir işte ölümü tatmak gibidir."(el-Mütenebbî).

وقائلة لم عرتك الهممُ وأمرك ممتثلٌ في الأمم

فقلتُ دعيني على غصّتي بقدر الهموم تكون الهمم

"Birisi dedi ki azim ve idealler senden hiç yoksun olmadı. Halbuki senin emrin ümmetler içinde tutulur.

Ona dedim ki beni üzüntümle baş başa bırak, çünkü idealler üzüntülere göre olur." (el-Mütenebbî)

İslam Medeniyetine dair resimli bir tarih telif ve neşreden Dr. Gustave Labon, örnek olarak bir takım Arap atasözlerini nakletmiştir ki yazarın seçiminin güzelliğini gösterdiğinden onlardan bazılarının tercümesini uygun gördük:

"Bir sinek kanadı altında yaşamak, kabristanda uyumaktan iyidir."

"Gençlikten istifade et, çünkü hayat denilen şey bir saniye gibi gelip geçer."

"Keder ve acılarını akşamdan def et; zira yarın ne olacağından haberdar değilsin."

"Demirci ile ülfet eden is kokar, misk satan ile görüşen misk kokar."

"Aşk ve muhabbet kuru oduna bile tesir eder."

"Kadının güzellik ve cemali için evlenen aldanmıştır, servet ve parası için evlenen tamahkarlığını ilan etmiştir, iffet ve terbiyesi için evlenen, işte o, gerçekten evlenmiştir, denebilir."

"Huzuru kalp ile orta hâldeki refah, büyük büyük gam ve kederle beraber olan geniş bir servetten iyidir."

"Güzel tedbir hayatın yarısı; belki de, hayat ondan ibarettir."

"*Fare ancak fare doğurur.*"
"*Gül veren fidanın dikeni olur.*"
"*Seni ağlatandan nasihat al, güldürenden alma.*"
"*Üç özellik vardır ki otuzuna eşittir: Güzellik, takva, sevgide ölçü.*"
"*İki mahluk vardır. Hiç bir zaman doymazlar: Âlim ve zengin.*"

Beşinci Bölüm

TARİH İLMİ

TARİH İLMİ

İÇİNDEKİLER:

A. Tarih ilmi, B. Kısımları, C. Meşhur Arap Tarihçileri ve Tarih Kitapları

Coğrafya, A. Tarifi, B. Coğrafyanın kısımları, C. Arap coğrafyacıları

A. Tarifi

Tarihi, şairâne tarif edenler, (yeri, semaya bağlayan vasıtadır) derler ki bu özel bölümün, bu tarif ile bir alâkası yoktur.

Tarihin gerçek tarifine gelince; (geçmiş olayları bilmekten) ibarettir, fakat bu olaylar tarih ilminde, ya sadece hikâye edilmekle yetinilir veyahut manevî, siyasî, felsefî bir kıymete, ya da eleştiriye tabi tutulur.

Tarihî delillerin ve rivayetlerin doğru bir metotla sıhhatini muhakeme ve tetkik eylemek, tarihî eleştirel bir açıdan değerlendirmek demek olduğu gibi, tarihi, tarihî şahıslara yeni bir hayat vererek, onları temyiz ve muhakemeye çekmek, iyi veya kötü iş ve hareketlerini tasvir etmek de, tarihe manevî bir değer vermek ve hey'et-i içtimaiyenin istila, azamet ve kudret devirlerini, ya da gerileme ve çözülme sebeplerini araştırmak, tarihî, siyasi açıdan değerlendirmek; toplumların ilerleme ve genişlemele-

rine hizmet eden kuralları inceleme ve araştırma da tarihe felsefî bir değer vermektir.

Tarihin en birinci şartı ve özelliği madem ki doğruluktur, o hâlde delillerin muhakemesinde bilinen bazı kaidelerin nazar-ı dikkate alınması gerekir. Şöyle ki:

1- Sözlü nakiller genellikle az itimada şayandır.

2- Bir olayın gerçekliğini gözler önüne serecek olan eserler ile heykeller, resimler, o devre ait paralar, silahlar, kaplar vs. şeyler, tarihî deliller için- gerek yazılı rivayetlerin uygulanmasında ve gerek noksanlarını tamamlamada- en kıymetli ve en çok güvenilmeye değer bir kaynak olma vasfını arz ederler.

Eski eserlerin güvenilirliğini göstererek onlardan istifade yolunu açıklayan ilim ve sanat da aşağıdaki kısımlara ayrılır ki Bunlar Nümismatik (Eski paralar ilmi), Arkeoloji (İlmu'l-âsâr), Paleoğrafya (ilmu'l-hurûf), Kronoloji (İlm-u Takvîmi'l-ezmine) gibi ilim dallarıdır.

3- Yazılı rivayetler, tarihin en esaslı kaynaklarındandır. Fakat bu rivayetlerin ne dereceye kadar itimada şayan olduklarını belirlemek lazımdır. Bundan dolayı bize miras olarak kalan eserler acaba isnat olundukları müelliflerin kendi eserleri midir? Hiçbir şekilde tahriflere uğratılmamış mıdır? Bunlar bilinmelidir. Ki bunlara da güvenirlik (mevsûkiyet) ve eminlik (masuniyet) adı verilir. Filoloji (İlm-u elsine) ve Bibliyografya (İlm-u ahvâlil-kûtüb) bilimlerinin bilinip iyice kavranılması buna ulaşmayı sağlar.

Yazılı rivayetlerin önemlerini belirlenmeye sebep olacak yukarıda açıklanan şekillerden başka bir de, yazar ve kâtiblerinin doğru sözlü, insaflı, sözlerine itimat caiz olup olmadığını, yani iktidar, ahlak, saflık ve Samimiyet gibi yüce değerler taşıyan kimselerden olduklarını bilmek gerekir. Bundan dolayı bazı tarihçiler, umumî bir itimada nâil olamayarak, eserleri fevkalâde ihtiyatla okunur.

B. Kısımları

Tarih, genel (umumî) ve özel (hususî) olmak üzere başlıca iki kısma ayrılır.

1- Genel tarih: İnsanların hallerini kapsayan tarihe denir ki dört büyük devre ayrılır.

a- İlk Çağ: İnsanlığın yaratılışından, Roma Devleti'nin yıkılışına kadar.(.../476).

b- Orta Çağ: Roma Devleti'nin yıkılışından Osmanlıların İstanbul'u fethine kadar (476/1453).

c- Yeni Çağ: İstanbul'un fethinden Miladî 1789 senesine kadar. (1453/1789).

d- Yakın Çağ: İçinde bulunduğumuz devir (1789 sonrası..).

2- Özel tarih: Bir memleket, bir vilayet, bir sülale, bir aile, hatta bir fert (ki bu hal tercümesi -biyografi- adını alır.), veya belli bir devir ya da bazı olaylar gibi özel konulara dayanan tarihtir.

Aynı şekilde yazarın seçeceği konuya göre: manevî tarih, siyasî tarih, hukuk tarihi, ticaret tarihi, edebiyat tarihi, ilimler tarihi vb. gibi özel adlar da alırlar.

Tarihin yazılış metoduna göre önceki ve sonraki tarihçiler arasında büyük bir fark görülür, mesela; Yunanlılarda Heredot, Tosidit, Agasanofon, Pulib, Apîn, Teodor, Pilutarık, Romalılarda; Salust, Sezar, Titulyo, Tasiyit görülür ki adı geçen tarihçilere göre tarih, ilim ve fenlerden ziyade edebiyattan sayılırmış. Bu duruma sebep de, okuyucuları haz duyurarak ve zevklendirerek faydalandırmak, siyasî olaylar ve saireyi fesahat ve Belagatın kullanılması için bir resim tablosu gibi telakki etmektir.

Bununla beraber eski tarihçilerden bazıları tarihi, düşünme kudreti ile hayalin birden hükmüne vermeyi tasvip edemeyerek, hatta Aristo, şiir ve tarihi şu hâkimâne cümlesi ile bir birinden ayırmıştır:

"*Tarih, geçmiş olayları olduğu gibi nakle çalışır, şiir ise o olaylara uygun bir mahiyet tasvir etmeye meyleder.*"

Kısacası tarih, kaydediliş ve yazılışında böyle bir takım değişmelere uğrayarak, İslam âlimleri içinde de asıl konudan uzaklaşanlar ve tenkit fikrine sahib olmayanlar mevcut ise de, açıklanan şartları yerine getirerek hakikat dairesine riayet eylemiş olanlar da az değildir.

C. Meşhur Arap Tarihçileri ve Tarih Kitapları

Öteden beri meşhur Arap tarihçileri tabakasında, Ebu'l-Fidâi, Ebu'l-Ferec, Kadı Bahâiuddîn, İbn Haldun, İmam el-Makrîzî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, İmam es-Süyûtî, İmam en-Nuveyrî ve sair değerli tarih âlimleri birinci sıraya konulurlar.

Ebu'l-Fidâi:

Ebu'l -Fidâi el-Hamevî (732/12)[245] ki el-Melikü'l-Müeyyed lakabıyla ve Sâhib-i Hamâ (Hama Hükümdarı) unvanıyla bilinmektedir. Hicrî VIII. asır başlarında yaşayan âlimlerdendir. Cesaret ve yiğitlikle muttasıf olan bu hükümdar, değişik ilimlere ve edebiyata fevkalade sevgi gösterdiğinden, Coğrafya ve Astronomi bölümünde de zikredileceği gibi, Matematik bilimleri ve tabiî bilimlerde de hakkiyle derinleşmiş büyük âlimlerdendir.

Beş bab üzere tertip edilmiş ve eski tarihle, H. 782 senesine kadar olan İslamî olayları ihtiva etmek üzere telif etmiş olduğu tarihi[246] en meşhur eserlerindendir.

Bu kitabın birinci babı; İsrail oğullarının hükümdarları ile nebi ve resullerini, İkinci babı; eski İran padişahlarının meşhur dört sülale ve tabakasını, üçüncü babı; Mısır firavunları ve Yunan kralları ile Roma İmparatorlarını, Dördüncü babı; İslamiyetten önceki Arap melik ve

[245] Hakkında kısa bilgi ve ilgili kaynaklar için bkz., Ö. R. Kehhâle, *Mu'cemu'l-Müellifîn*, III, 282.
[246] Asıl adı "*el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*" olan bu eser ve onunla ilgili olarak yapılan çalışmalar için bkz., Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-Zünûn*, II, 1629

emirlerini, Beşinci babı; Suriye, Yemem (Sabi), Mısır (kıpt), İran ve sair kavimlerinin tarihini ve H.732 ye kadar olan önemli İslamî olayları içerir ki bu eser, Batı âlimlerinin en çok itimat ettikleri İslam tarihlerinden seçkin bir eserdir.

Ayın dördüncü çeyreğinde, güney kısmında Ebu'l-Fidâ Dağı (Cebel Ebu'l-Fidâ) adıyla bilinen dağın kâşifinin, adı geçen âlim olması kuvvetle muhtemeldir.

Ebu'l-Ferec:

M. XIII. asırda yaşamış olan Ebu'l-Ferec (623/1226- 684/1285)[247], - biri Arapça diğeri Süryânîce - iki büyük tarihi ile bilinir.

Bu tarihlerin her ikisi de M. 1284 senesine kadardır. Arapça olarak kaleme aldığı tarihin ismi *Tarîhu'd- Düvel* (Devletler Tarihi)dir[248] ki Süryanîce olan tarihi gibi yaradılışla başlayarak İsrail devletleri, Keldâniler, Farslar ile Yunan ve Roma devletlerini kapsar. Bazı tarihçiler, Süryanîce olan tarihe bir zeyl ilave ederek küçük asyada cereyan eden Tatar ve Moğol muhareberini de buna eklemişlerdir.

İslam Biyografi kitaplarında (İbnü'l-'İberî), batı kaynaklarında Cemâluddîn Ebu'l-Ferec künyesi ile meşhur olan Cemâluddîn Ebu'l-Ferec Morgrigorius mezhebinde bir Hristiyandır. Halep'te piskopos olarak bulunmuştu. Matematik bilimleri, Tabiî ilimler ve Felsefede geniş bilgi sahiplerinden olduğu gibi, nazımda da iktidar sahibiydi. Süryanî dilinde - konusu, hikmet-i ilahiyeden olmak üzere onlarca Müderrec ve Arapça "*Meczûiu'l-Mütedârik*" veznindeki meşhur kasidesi fazlasıyla meth ü sena edilir ki Süryanîce matla'ı (Arap harfleriyle yazılmıştır.) şöyle imiş:

---

[247] Bkz., Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, 39.

[248] *Keşfu'z-Zünûn*'da "*Muhtasaru'd-Düvel*", olarak geçmektedir. Bkz., *a.g.e.*, II, 1626.

فلع بي بعلم طليت دمكهر لشمش زيوه　　　　بي قوبله زرغن عينه وافي حزوره

Arapça çevirisi şöyleymiş:

لقيني في العالم فتاة يبهر الشمس جمالها　　　　حسن مُحَيَّاها ولامة عيناها وبهي منظرها

"*Dünyada, güzelliği güneşi hayrete düşüren, güzel yüzlü, parlak gözlü, zarif görünüşlü bir kız beni karşıladı.*"

M. 1226 senesinde Malatya'da (Anadolu) doğup, 1285'te Merağa'da (Azerbaycan) vefat etmiştir.

(Kadı Bahâuddîn):

Ebu'l-Mahâsin künyesiyle meşhur olan Kadı Bahâuddîn (539/1144–632/1234), Salahuddin Eyyûbî (589/1193)'nin hayatına dair yazdığı fevkalâde düzenli ve güvenilir tarihi ile tarihçiler arasında özel bir yer kazanmıştır. H. 539 senesinde Musûl'da doğan bu âlim, geçmişlerin haberleri, hadîs ilimleri ve fıkıh usulünde derinleşmiş büyük âlimlerdendir. Bir müddet Bağdat'ta, Nizamiye medresesinde çeşitli ilimler okuttuktan sonra, Kadı Kemâluddîn Muhammed eş-Şehrezûvrî (572/1176)'nin Musul'da yaptırdığı medresede de ders okutmuştur.

Salahuddin Eyyûbî'nin iltifatına mazhar olmuş, himayesinde kazasker ve Kudüs nâibi tayin edilmişti ki adı geçen hükümdarın vefatından sonrada Melîk Zâhir'in himayesi altında haysiyet ve mütevazı şöhretini muhafaza edecek Halep kadı ve naipliğine tayin edilmişti.

Adı geçen bu büyük âlim, Halep'te kendi malından olmak üzere bir medrese ve bir dârü'l hadîs yaptırmıştır. H. 600 ortalarına doğru kadılıktan istifa ederek, ölümü olan H. 632 senesine kadar parlak bir fazilet ve şöhretle ilmi tedrisata devam etmiştir. çok sayıdaki eseri arasında "*Kitâbu Melcei'l-Hukkâm* 'inde *İltibâsi'l-Ahkâm*", "*Kitâbu Delâili'l-Ahkâm*", "*Kitâbû Mûcezi'l-Bâhir*", "*el-Fıkh*" ve latinceye tercüme olunan bahsettiğimiz tarihi -ki Salahuddin Eyyûbî hakkında iki cilt üzerine tertip edilmiş bir hususi

tarih yazmış olan meşhur tarihçilerden Murin'in fazlasıyla itimat ettiği en önemli kaynağıdır. — onun en meşhur eserlerindendir.

Ebu'l-Ferec künyesi ile meşhur(İbnü'l-İberi)'den başka, bu künye ile bilinen ve tarihçiler tabakasında zikre değer görünen daha birçok zatlar da İslam medeniyetini süslerler ki Ebu'l-Ferec el-İsbehânî, Ebu'l-Ferec İbn Ermenâzî ve Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî o mümtaz gruptandır.

(Ebu'l -Ferec İsbehânî):

H. IV. asır ediplerinden Ebu'l-Ferec İsbehânî (356/966)[249], Arap toplumu ile komşu milletlerin tarihleri ve neseplerinde vukufiyet ve tam bilgi sahibi olan otoritelerdendir.

Yirmi cilt olarak tertiplenmiş olan meşhur "*Kitâbu'l-Ağânî*"adlı eseri, adı geçen şahsın faziletlerini teşhise yarayacak vasıfların zikrine asla ihtiyaç bırakmaz.

İslam medeniyetinin nadir eserlerinden olan bu kıymetli eser, Harun Reşid'in arzu ve isteği üzerine H. III. asır büyük ediplerinden İshak b. İbrahim el-Mevsilî'nin (235/850)[250] en eski şarkı ve bestelerden topladığı yüz seçme şarkı-beste (savt) üzerine tertip edilmiştir.

Fakat Ebu'l-Ferec el-İsbehânî, bu sayıdaki şarkı ile yetinmeyerek, daha birtakım şarkıları- nota ve icra şekilleriyle birlikte- zikretmiş ve makama göre birçok meşhur zevatın hal tercümelerini de eserinde toplayarak, cahiliyet ve İslam dönem meşhurlarının çoğunu toplamak suretiyle eserini güzel bir kitap şekline getirmiştir.

Kitabın tertibi aşağıdaki gibidir. Mesela "savt" denildikten sonra bu bestede söylenen şiiri, şarkıcısını, şarkının sahibi ve söz yazarını, kısaca, eserin tertibine göre her birinin hal tercümelerini de getirmiştir ki bazı

---

[249] Hakkında kısa bilgi ve ilgili kaynaklar için bkz., Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VII, 78.
[250] Bkz., Bessâm el-Câbî, *Mu'cemu'l-A'lâm*, s. 94.

muhakkik âlimlerin ifadesine göre, eserin tamamı elli sene zarfında meydana gelmiştir.

Kitâbu'l-Eğâni'ye nazire olacak hiçbir kitap yazılmadığı üzerinde ittifak edilmiştir. H. 1285 senesinde Bulak matbaasında 20 cüz ve 3600 büyük sahife olarak basılmıştır.[251]

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Ermanâzî:

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Ermanâzî (509/1115)[252] H. V. asır sonları ve VI. asır başlarını süsler. Tarihin en meşhur vakalarını toplayan Sûr hakkında "*Tarih Sûr*" adlı güzel bir tarih kaleme almışsa da tamamlayamamıştır[253].

Ebu'l Ferec İbnü'l-Cevzî:

H. VI. asra rastlayan Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (597/1201)[254], tefsir, hadis ve tıp ilimlerinde otorite olduğu gibi ahbar ve tarihte de pek geniş bilgi sahibidir. Şöhretinin devamını sağlayan eserleri, büyüklü-küçüklü elli altmış cilde ulaşır ki Bermekiler tarihine dair yazdığı "*Ahbâru Bermekiyye*"[255] adlı tarihi ile "*Talkîhu Fuhûmu'l-Eser fi't-Tarih ve's-Siyer*"[256] isimli kitabı adı geçen müellife tarihçiler arasında ayrıca önemli bir yer kazandırır.

İbn Haldun:

Burada işaret edilen tarihçilerden bazıları,-bulundukları zamanın sevk ve icabına uymaktan kendilerini alamadıkları için- itiraz hedefi edil-

---

[251] Bu eserin daha sonra değişik yayınevleri tarafından yapılmış tahkikli baskıları da yapılmıştır. En güzel baskısı, bir heyet tarafından tahkik edilmiş olan 25 ciltlik Dâru'l-Kütüb baskısıdır. Eser hakkında ayrıca bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 129.

[252] Bkz.,Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, 43.

[253] Bkz., ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 123.

[254] Bkz.,Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, V, 157-158.

[255] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 26.

[256] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 480.

mek istenilmiş ise de, çok yönlü büyük bir âlim olan İbn Haldun (732/1332-808/1405)[257] tarihçiler sayfasında oldukça parlak bir sayfa açmış olduğundan, tarih felsefesi nokta-i nazarından, sonraki tarihçilerin ilk öğretmeni sayılır.

İbn Haldun aslen Yemenli ve Arap reislerinden Vâil b.Hıcr'e mensuptur. H.732 senesi Ramazan ayının ilk gününde Tunus'ta doğdu. Nadir yaradılışta olan çoğu büyükler gibi aşırı derecede gayretli bir zattı.

Hayatının ilk yıllarında, Fas krallarından Ebû 'Inân zamanında iftira sonucu hapse atılarak adı geçen kralın vefatına kadar hapiste kalmıştı.

Ebû 'Inân'ın hastalığı esnasında serbest bırakılmasını istirham yollu 200 beyitlik bir kaside yazmıştı. Kasidesi aşağıdaki şekilde başlar:

على أيّ حالٍ لليالي أعاتب   وأيّ صروفٍ للزمان أغالب

كفى حزنًا أني على القبر نازح   وإني على دعوى شهودي غائب

وإنّي على حكم الحوادث نازل   يسالمني طورًا وطورًا تحارب

"*Gecenin hangi halini cezalandırayım. Zamanın hangi felaketine galip geleyim. Yakına uzak kalmam üzüntü olarak yeter. Ve ben tanıklık davamda hazır değilim. Ben olayları yargılamada yer alıyorum. Bazen benimle barış yapıyor, bazen de savaşıyor.* "

Gerçekte, adı geçen kral bu kasideden haz duyarak -o tarihte Tilimsân'daydı,- Fas'a vardığında serbest bırakılmasını vaat etmiş ise de beş gün sonra vefat ettiğinden yerine geçen Kâim bi'd-Devle; diğer mahkûmlarla beraber İbn Haldun'u da serbest bırakmıştı.

Bu tarihten sonra İbn Haldun, ihtiramlara mazhar olmaya başlamıştır. Bilhassa Benû Mureyn meliklerinden Fâs Emiri Ebû Sâlim'in başkatipliğinde bulunuyordu ki onun kadar bu işlerde, Mektup ve İnşa

---

[257] Fazla bigi için bkz., Abdulhak Adnan Adıvar, İbn Haldun, İA, V, 738-743; H. Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 330; Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, V, 188.

hususlarında kudret gösteren hemen hemen hiç bir kimse gelmemiştir dense mübâlağa sayılmaz.

Adı geçen âlim, derin görüş, güzel kavrayış, gizli mana çıkarma melekesi, fikir isabetliliği gibi özelliklere sahip olduğundan insanlığın vaziyetini araştırmak ve tetkikte, tarihî hakikatleri kayıt ve muhakemede kendinden öncekilerden büsbütün başka bir tarz seçmiştir.

Dünyaca meşhur olan tarihini ki -*Kitâbu'l-'İber* ve *Divânü'l-Müptedâ ve'l-Haber*-[258] ismini taşımaktadır. H. 776 senesinde Benû Selâme Kalesi'nde (Benu Tevcin bölgesi-Afrika) bu eserini telife başlayarak, Mukaddime ile Arap, Berber ve Zenâte kavimlerine ait olayları orada tamamlamıştır.

Daha sonra H. 780 senesi şabanında Tunus'a gelerek Muvahhidîn'den İbrahim b. Sultân Ebu'l-Abbâs tarafından fevkalade hürmete mazhar olmuş ve adı geçen sultan'ın özel müşavirleri arasına girmiştir.

Fakat İbn Haldun'un siyaset bilimindeki yüce kabiliyetinden dolayı diğer yetkililerin fikir ve görüşleri hükümsüz kaldığı için arkadaşlarının çekememezliğine maruz kalmıştır.

Çekememezlik duygusu sebebiyle İbn Haldun'a karşı başlatılan nifak ve koğuculuğun arkasındaki maksatları İbrahim b. Sultan Ebu'l-Abbas anlayıp kavramada acizlik göstermemiş olduğundan İbn Haldun'u lütuf ve himayeye mazhar etmiş olduğu gibi tarihinin tamamlanması için de ilmi destekleyici teşviklerde de bulunmuştu.

Diğer taraftan İbn Haldun da, kin ve haset sahiplerinin iftiralarına karşı basiretten ayrılmayarak hasımlarının maksatlarını önlemek için hakimane tedbirler alırdı. Bu sebepledir ki tarihinin ilk cildini takdim ettiği sırada -öyle değerli bir kitaptır ki toplumun özü, esası denmeye şayandır- (bununla yetinmeyip) Emir'in beğenisini kazanması için eserini Emir'e

[258] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 278; II, 1124.

(ayrıca) uzun bir medh kasidesi ile birlikte sunmaya mecbur olmuştu. Kaside şöyle başlar:

هل غير بابكَ للغريب مؤمل أو عن جناحك للأماني معدل

هي همة بعثت إليك على النوى عزمًا كما شخذ الحسام الصيقل

"*Bir garibin senin kapın dışında umudu olur mu veya Sen'in zatının verdiği emniyet bir başkası ile denk olur mu? O sana bir gaye uğruna gönderilmiş yüce gönüllülüktür; Parlak kılıcı ile bileyen azim olarak*."

İbn Haldun, tedbir ve ihtiyatta kusur etmediği gibi Emir'in akıl ve tecrübesi de bir hayli zaman hasımlarının iftirasına meydan vermemişti. Fakat devam eden hile ve desiseler, sonunda Emir'i bir derece tereddüt ve şüpheye düşürülebilmişti. O sıradaydı ki Orta Afrika'ya giden Emir- yokluğunda fesat çıkmaması için- beraberinde İbn Haldun'u da götürmüştü.

Büyük âlim İbn Haldun, Emir ile döndükten sonra artık Tunus'ta oturmayı uygun bulmayarak Emir'den aldığı müsaade üzerine H. 784 senesinde İskenderiye ve Mısır'a hicret etmiş ve buralarda bütün mesaisini tedris ve telife vermişti.

H. 789 senesinde de hac ibadetini yerine getirmek maksadıyla Mekke'ye gitti Bir sene sonra yine Mısır'a dönmüştü ki adı geçen yerde H. 797 senesinde meşhur kitabını tamamlamıştır.

Bu kitap aşağıdaki bölümlere ayrılır:

Mukaddime: Tarih ilminin fazileti, güzellikleri, metotlarına ait araştırmalardan ve tarihçilerin hatalarını düzeltmekten bahseder.

Birinci kitap: Ülkelerin medeniyetlerinden, toplumların kazanç yollarından, ilimlerden, sanayiden ve bunların sebep ve illetlerinden, kısaca; insan topluluklarının doğal halleriyle sonradan elde ettikleri kazanımlarından bahseder. (Bu birinci kitap Mukaddimetu İbn Haldun adıyla meşhurdur)

İkinci kitap: Yaradılıştan H. 700 senesi başlarına kadar olan Arap tarihi ile ilgili olaylarından, kabilelerinden, saltanat devirlerinden, onlara

muasır olan Nebatîler, Süryânîler, İranlılar, İbrâniler, Türkler ve Frenklere dair faydalı tarihî bilgilerden bahseder.

Üçüncü kitap: Berber ve Zenâta kavimleriyle bunların Afrika'daki memleketler ve hükümetlerinden bahseder.

Bu 1. 2. ve 3. kitaplar çok sayıda fasıllar ve mukaddimeler içerir ki bunlardan:

Birinci kitap: Altı fasıl olarak tertip edilmiştir. I. Fasıl genel olarak medeniyetler ve insanlığın medenileşmesinden. II. Fasıl, uygarlık, bedeviler, vahşi toplumlar ve kabilelerin hallerinden. III. Fasıl, hilafet ve saltanat ile hükümet çeşitlerinden ve bunların tabiî hallerinden ve sonuçlarından. IV. Fasıl, Bayındır ülke ve şehirlerden ve bunlara dair önemli bilgilerden. V. Fasıl, geçim esasları ve servetin idaresinden, sanayinden ve bu konudaki özel durumlardan. VI. Fasıl, İlimler ve çeşitlerinden, ilim öğrenme metotlarından vs. den bahseder.

İkinci kitap: İki mukaddimeyi ihtiva eder. I. Mukaddime, Toplumlar ve toplumların ırklara ayrılmalarını, genel olarak neseplerini. II. Mukaddime, saltanat sahiplerinin ve diğer şahısların neseplerinin nasıl ortaya konulup tertip edildiğini kapsar.

Üçüncü kitap: Dört fasıl üzerine tertiplenmiştir. I. Fasıl, yaradılıştan başlayarak, Berberîlerin tarihte yaşadıkları hadiselere ve Mağrip ehlinin geçmiş saltanatlarına, kabile ve aşiretlerine ve bunların nesep silsilelerinde yer yer görülen ihtilafların nakil ve muhakemesine dair bölümlere yer verir. II. Fasıl, Berberîlerin, Afrika ve Mağrip 'de yerleşmeleri hakkındaki açıklamaları içerir. III. Fasıl, bu kavmin hükümet ve saltanatları ile önceleri ve daha sonraları sahip oldukları medeniyet açısından fazilet ve özellikleri hakkındaki değerlendirmeleri kapsar. IV. Fasıl, Berberîlerin İslam fetihlerinden önce Benû Ağleb istilası dönemine kadar olan mühim olaylarını anlatır.

İbn Haldun, bu kitabını Sultan Ebû Fâris Abdul'azîz'e sunmuştu, zira onun Tunus'ta Sultan Ebu'l-'Abbâs'a sunduğu nüsha bundan pek fazla muhtasardı.

Zikredilen kitabın mukaddimesinin bir kısmı Sultan III. Ahmet zamanında Şeyhülislam Pirîzâde Sâhib Efendi (1162/1748) tarafından tercüme edildiği gibi[259], Osmanlı âlimlerinin öğüncü olan merhum Suphî Paşa da doğru ve dikkatli bir şekilde bu eseri tercüme yapmışlar ve Nümizmatik (para ilmi) nokta-i nazarından da ikinci bir tenkide tabi tutmuştur. Cevdet Paşa hazretlerinin yapmış olduğu tercüme ise herkesçe bilinmektedir.

Batıda ve Doğuda fazlasıyla ve hakkıyla şöhret bulan bu çok nefis eserin tamamı Fransızca da tercüme edilmiştir. Kitabın aslıda H. 1284 senesinde 3567 sayfa ve yedi cilt olarak Bulak Matbaası'nda basılmıştır[260].

Adı geçen bu büyük âlim, 76 yaşında vefat etmiştir.

(el-Makrîzî):

H. IX. asrın başlarını süslemiş olan Şeyh Takıyyüddîn Ahmed b. 'Alî el-Makrîzî (845/1441)[261] -ki İbn Haldun'un çağdaşıdır-, Mısır'ın tarihî olaylarına, topografyasına, meskûkata (sikkelere) dair yadigâr olarak bıraktığı mühim eserleri ile tarihçiler tabakasında haklı bir yer işgal eder.

El-Makrîzî'nin "*el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtati ve'l-Asâr*"[262] adlı nefis eseriyle "*es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*"[263] adlı çok değerli eseri, "'*Ikdü Cevâhiru'l-Eskât min Ahbâri Medîneti Füstât*"[264]adlı eseri, "*İygâzu'l-*

---

[259] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1124.

[260] Mukaddime'nin Cumhuriyet döneminde de değişik kişiler tarafından farklı zamanlarda tercümeleri yapılmıştır. Kanaatimize göre Cumhuriyet döneminde ilk çevirisi Zakir Kadiri Ugan tarafından yapılmış olup 1949 da Millî Eğitim Bakanlığı yayınları (Şark-İslam Klasikleri: 54) arasında çıkmıştır. Son çevirisi de Süleyman Uludağ tarafından yapılmıştır. (Dergâh Yayınları, 1982). Her iki çeviride de Müellif ve eseri hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Ayrıca İbn Haldun ülkemizde çok sayıda ilmî çalışmalarda yapılmış ve yayınlanmıştır. Bunlar içerisinde en son çıkan kapsamlı bir çalışma, Ahmed Arslan tarafından "*İbn Haldun'un İlim ve Fikir Dünyası*" (Vadi Yayınları, 1997) adıyla yapılan çalışmadır.

[261] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, II, 11-12.

[262] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1889.

[263] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1000.

[264] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1150.

Hafâ bi-Ahbâri'l-Hulefâ"[265] adlı değerli eseri İslam âleminin asırlar boyu iftiharına vesile olacak en parlak, en faydalı İlmi eserlerindendir. "*el-Mevâiz ve'l-İ'tibar*", yedi cüz ve dört cilt üzere tertip edilmiştir.

I. Cüz: Mısır kıtasının tarihî durumlarını. II. Cüz: Meşhur şehirleri ile sakinlerinin ırk ve soylarını. III. Cüz: Mısır'ın antik Fustât kentiyle ilgili haberleri ve olayları. IV. Cüz: Kahire hakkında önemli bilgileri. V. Cüz: Kahire'de cereyan etmiş olan ahval ve olayları. IV. Cüz: Cebel Kalesi'ni ve hükümdarlarını. VII. Cüz: Mısır'ın geri kalmasını ve harap olmasını doğuran illet ve sebepleri içerir.

"*es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*" adındaki eseri, altı yedi ciltten ibaret olup yıllara göre kronolojik olarak tertip edilerek, H. 777 senesinden H. 845 senesine kadar cereyan eden hadiseleri ve olayları kapsar. Bu nefis eser, "*Ikdû Cevâhiru'l-Eskât ve İykâzu'l-Hulefâ*" adlı kitaplarının bir özel zeyli sayılır ki adı geçen müellif, bu iki eserinde Mısır'ın fethinden, Fatımî Saltanatının son bulmasına kadar meydana gelen olayları anlattıktan sonra, gerek Çerkezler ve gerekse Türkler ve Kürtlerin saltanat dönemlerinde meydana gelen hadiseleri de ilave etmek isteyerek, mezkûr "*es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*" adlı eserini meydana getirmiştir.

İmam el-Makrîzî, seksen ciltten ibaret olmak üzere tertibine başlayarak tamamlamaya muvaffak olamadığı biyografi (Tercüme-i hâl) kitabının mevcut olan numunesi de dikkatle incelenirse, adı geçen imamın ne ölçüde geniş bilgi ve gayret sahibi bir âlim olduğu ortaya çıkar. Bu tamamlanamayan tarih, alfabetik olarak, Mısır'da Hükümet etmiş olan bütün krallar ve emirlerle beraber, Mısır'ın şan ve şerefinin yükselmesine ömrünü hasreden, ümmetin seçkin kişilerini ve Mısır'a gelip yerleşen veya uğrayıp geçen bütün meşhurları toplayan nefis bir kitap olacağında şüphe edilemez.

---

[265] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 214.

Paris Millet Kütüphanesi'nde, bu kitabın Müellif hattıyla yazılmış bir cildi varmış!

Mısır hakkında tarih yazmakla meşhur olan H. III. asır ortalarında yaşamış bulunan Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî ile H. 454 senesine kadar yaşayan kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme el-Kudâ'î, adı geçen zatın talebelerinden H. VI. asrın başlarında vefat eden Ebû Abdullah Muhammed b. Berekât en-Nahvî ve yine, zikredilen asrın âlimlerinden olan Şerîf Muhammed b. 'İsmail el-Cevvânî ve H. Yedi yüz başları büyük ediplerinden İbnû'l-Mütevvec ez-Zübeyrî diye bilinen Tâcuddîn Muhammed 'Abdulvehhâb (730/1329) ve İbn Abduzzâhir diye bilinen Kadı Muhyiddîn 'Abdullah ve İmam el-Makrîzî'nîn meşhur talebelerinden Emir Cemâlüddîn gibi âlimler de ayrıca zikredilir.

el-Kindî:

Adı geçen Ebû 'Ömer (Muhammed b. Yusuf) el-Kındî (246/860)[266], -el-Makrîzî'nîn açıklamasına göre-[267] Mısır'ın tarihî durumu hakkında en önce eser yazan İslam büyüklerindendir ki tarihinde sıkı sıkıya bağlı kaldığı güzel tertibi ve özenli tetkiki ile tarihçiler tabakasında kendine özel bir yer edinmiştir.

Ebû Abdullah el-Kudâ'î:

Kadı Ebû Abdullah el-Kudâ'î (454/1062)[268], "*el- Muhtâr fî Zikri'l-Hıtatî ve'l-Âsâr*"[269] adlı eserini kendinden sonrakilere yadigâr bırakarak adını ebedileştirmiş olduğu gibi, İbn İsmâ'il el-Cevvânî (588/1192)[270] de hayli önemli faydalı bilgileri içeren "*en-Naktu li-Mu'cem mâ Eşkele mine'l-*

[266] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,XII, 142.
[267] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 303.
[268] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, X, 42-43.
[269] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1622.
[270] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,III, 275.

Hıtat"[271] adıyla yazdığı eseriyle İbnü'l-Mütevvec ez-Zübeyrî (730/1329)[272], "*İykâzu'l-Müteğaffal ve İtti'âzu'l-Mütevessil*"[273] adlı nefis eseriyle ve İbn 'Abdüzzâhir (692/1293)[274] de, "*er-Ravdatü'l-Behiyyeti'z-Zâhira*"[275]adlı eseriyle İslam medeniyetinin şerefinin devamına hizmet etmişlerdir.

İbn Tağriberdî:

H. IX. asır sonlarına rastlayan Ebu'l-Mehâsin İbn Tağriberdî lakabıyla meşhur olan Emir Cemaluddîn (813/1410-874/1470)[276], değerli üstad el-Makrîzî'nin "*Kitâbu'l-Mülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*" adlı eserine "*Havâdisu'd-Duhûr*"[277] adında güzel bir zeyl yazmış olduğu gibi, meşhurların hal tercümelerine dair "*Kitâbu'l-Menheli's-Sâfi ve'l-Müstevfi ba'de'l-Vâfi*"[278] isminde de tarihten, son derece önemli bir eser yazmış ve "*Kitâb en-Nucûmu'z-Zâhira fi Ahbâr Mısr ve'l-Kahire*"[279] adlarında çok rağbet görüp beğenilen tarihe ait kıymetli eserler meydana getirmiştir.

"*Kitâb en-Nucùmu'z-Zâhira*" gerçekten büyük birçok ciltlere ayrılan, yıllara göre tertip edilmiş muteber bir tarih kitabıdır. Amr b. el-'As'ın Mısırı fethinden başlayarak H. IX. asrın başlarına kadar cereyan etmiş olan en önemli olay ve hadiseleri anlatır. Cennet mekân Yavuz Selim, Mısır'ı fethettiği zaman bu tarih kitabını görmüş ve fazlasıyla beğenmiş olduğundan, o sırada Anadolu Kazaskeri olan meşhur allâme İbn Kemâl'e bu eserin Türkçe çevrilmesini emretmişti.

---

[271] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1975.
[272] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, X, 271.
[273] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 214.
[274] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,VI, 74.
[275] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 925.
[276] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,XIII, 282.
[277] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1000.
[278] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1884 Bu eser yayınlanmıştır.
[279]Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1932 Sekiz cilt halinde neşredilmiştir.

İbn Kemâl, kendi evinde bu tarihin bir cildini tercüme ederek, Aşcızâde lakabıyla bilinen Mevlâ Hasan'a temize çektirdikten sonra, yolda Yavuz Sultan Selim'e takdim eylediğinde, fazlasıyla takdir olunduğundan, eserin tamamının tercüme edilmesini ferman buyurmuştu. Ebu'l-Mehâsin İbn Tağriberdî bu nefis eserini sonradan özetleyerek, tarihçilerden ez-Zehebî (daha sonra zikredilecek) ve el-Makrîzî'nin yolunu izlemiştir ki adları geçen bu iki âlim de, başkalarının özetlemelerinden çekinerek kendi eserlerini, sonradan kendileri tekrar özetlemişlerdir.

Mısır hakkında en güzel tarih yazanlar arasında H.V. asır başlarında yaşayan ve 12 ciltlik gayet nefis bir Mısır tarihi meydana getiren Izzu'l-Mulk Muhammed b. Abdullah el-Harrânî[280], H. 644 senesinde vefat eden Vezîr Cemâlüddîn 'Alî b. Yûsuf el Kıftî[281], 10 ciltlik bir Mısır tarihi yazan ve H.VIII. asır başlarını süsleyen meşhur âlimlerden Kutbuddîn el-Halebî, ilim âlemine biri büyük biri küçük iki eser armağan eden H. IV. asrın önemli âlimlerinden İbn Yunus Abdurrahman b. Ahmed es-Sadafî[282], "*Ukùdü'l-Cevâhir fî men Vallâ bi Mısr*"[283] adlı değerli eseri meydana getiren İbnu Ebi's-Surùr, "*Bedâyiu'z-Zuhùr fî Vakâyi'i'd-Duhûr*"[284] adlı çok güzel eserin müellifi İbn 'İyâs ve son olarak "*Husnu'l-Muhâdara fî Ahbâr Mısr ve'l-Kâhire*"[285] müellifi İmam es-Suyûtî özel bir yer işgal ederler.

es-Suyûtî:

İmam es-Suyûtî, çeşitli ilimlerde ihtisaslaşarak, sırf okunması bile hayli zamana muhtaç olan birçok eser meydana getirmiş bir yazar olarak Batı'da ve Doğu'da en fazla üne sahip değerli âlimlerdendir. Suyût'ta doğup H. X. asrın başlarında (911/1505) vefat etmiştir.

---

[280] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,XI, 138.
[281] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VII, 263.
[282] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, V, 123.
[283] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1155.
[284] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 229.
[285] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 667. Bu eser iki cilt halinde neşredilmiştir.

İslam medeniyetinin insanlığa bahşettiği o bitmez tükenmez feyz, İslam Hükümetinin ilk devirlerinde daha parlak ve daha kuvvetli olarak müşahede olunur.

el-Mes'ûdî:

Ebu'l-Hasan 'Alî b. Hüseyin b. 'Alî el-Mes'ûdî (345/956)[286] -ki H. IV. asır başlarını süsleyen ve en büyük tarihçi gibi seçkin bir unvanla o döneme şeref veren âlimlerdendir. Daha gençliğinde ilim tahsiline hevesli ve çok düşkün biri olarak derece derece edebiyat, coğrafya, felsefe, tarih ve sair ilimlerde fevkalâde derinleşen nâdir âlimlerdendir.

Adı geçen bu büyük âlimin, eserleri incelendiğinde, faziletinin ve konulara hâkimiyetinin eseri olarak görülen köklü araştırmalarından dolayı hayret etmemek mümkün değildir.

Gerçekten de el-Mes'ûdî'nin bu konularda derinleşmiş olması ve ihatası, bulunduğu asra göre sınırsız denecek derecedeydi. Öyle ki Arapların hallerine dair ne kadar eser varsa tamamını hakkıyla bilip, bütününe tam bir dikkat ve titizlikle vakıf olduğu gibi, aynı zamanda Yunan, Roma devletlerinin ve sair eski ve yeni toplumların, o zaman mevcut olan milletleri tarihini de çok iyi bilirdi. Zikredilen asırda mevcut olan din ve mezheplerin hepsinin hakikatlerine vakıf olarak, geniş araştırmalarından hiçbir şey dışarıda kalmamış olduğu için, Arap milleti arasında bu zatın fazilet ve kemalinin derecesine ulaşmış bir kişi daha gösterilemeyeceğini açıklamakta tereddüt etmeyiz.

Adı geçen tarihçi ilk önce "*Ahbâru'z-Zamân*" adındaki büyük tarihini 20 cilt olarak yazdıktan sonra, *el-Evsat* adıyla ihtisar etmiş ve bu muhtasarını da bir daha kısaltarak ve bazı mühim bilgiler de ilave ederek,

[286] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,VII, 80.

meşhur "*Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*"[287] adlı nefis tarihini meydana getirmiştir.

Bu tarih kitabı, 126 bâb ve fasla ayrılır. Bunlardan 65 fasıl Arap ve diğer milletlerin geçmiş tarihlerine ayrıldığı gibi, 61 faslı da İslam tarihine tahsis edilmiştir. Zikredilen bu nefis eser, her sayfasının üst kısmı Arapça, alt kısmı Fransızca olarak Paris'te basılmıştır ki nâdir nüshalardandır.

et-Taberî:

Çağının en büyük âlimi olan el-Mes'ûdî'den 36 sene önce (346/310) bu fâni dünyaya veda etmiş olan İmam Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (310/923)[288], yaratılıştan H. 309 senesine kadar olan olayları içeren umumî tarihini yazmıştır.

İmam et-Taberî, merkezi Taberistan'da olan Amil'de doğup, 83 yaşında Bağdat'ta vefat etmiştir. Tefsir ve Hadiste, Usûl ve Furûda asrının en bilgili âlimlerinden ve müçtehid imamlarındandı.

Tarih-i Taberî bütün doğu toplumları yanında gayet muteber ve doğru bir tarih sayıldığından, gerek Türkçesi ve gerek Samânî vezirlerinden Ebû 'Alî Muhammed el-Bel'amî (329/940)[289]'nin Farsçaya çevirdiği nüshası fazlasıyla meşhurdur[290].

Bu tarih kitabına *es-Sıla* adıyla Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Fergânî (362/973)[291] bir zeyl yazmış olduğu gibi Ebû Hasan Muhammed b. İbrahim b. Ahmed el-Hemedânî de bir zeyl yazarak H. VI. asır başlarına kadarki olayları takip ettirmiştir.

---

287 Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1658 . Bu eser de neşredilmiştir.
288 Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,IX, 147.
289 Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,X, 277.
290 Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 297. Doğuda ve Batı'da yapılmış değişik baskı ve çevileri olan bu tarih ve müellifi hakkında fazla bilgi için ayrıca bkz., Fikret Işıltan, *Taberî*, İA, XI, 594- 598.
291 Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VI, 22.

Arap tarihçileri arasında İbnü'l-Esîr, İmam en-Nuveyrî ve İbnü'l-Fürât özellikle zikre değer büyüklerdendir.

İbnü'l-Esîr:

İbnü'l-Esîr (555/1160-630/1234)[292], Cezîre'de-Musûl'a yakındır- H. 555 senesinde doğmuş, gençliğini orada geçirdikten sonra, Musûl'a gelmiştir. Oturduğu ev edip ve âlimler meclisi haline dönmüştü.

Yaratılıştan başlayarak, H. VII. asır başlarına kadar olan *el-Kâmîl fi't-Tarih* adlı nefis eserini 10 cilt olarak Musûl'da yazmıştır.[293]

H. VIII. asır başlarına kadar yaşayan Cemâluddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Vatvati'l-Kütübî (718/1318)[294] bu nefis esere faydalı ekler yapmış olduğu gibi H. VIII. asır sonlarına rastlayan Ebû Tâlîb Ali b. Enceb b. Sâ'î (674/1275)[295] de 39 senelik olayları zeyl olarak ilave etmiş, Mevlâna Necmuddîn et-Tarîmi'nin marifetiyle ve Timur'un oğullarından Mirzâ Şah zamanında Farsçaya tercüme edilmiştir.[296]

Ali b. Enceb el-Bağdâdî:

H. VII. asır meşhur âlimlerinden Ali b. Enceb el-Bağdâdî (593/1197-674/1275)[297] yukarıda bahsedilen zeylden başka 30 ciltten fazla olarak yazmış olduğu meşhur tarihi ile İslam âleminin şerefinin devamına hizmet etmiştir. Adı geçen zat, tarih ilminde çok sayıda eser bırakmakla meşhur olmuştur. Başlıca eserlerinden olan: *Ahbâru'l-Hulafâ, Ahbâru'l-Musannifîn, Ahbâru'l-Hallâc, Ahbâru'r-Rabt ve'l-Medâris,*

---

[292] Bkz. İA, *İbnu'l-Esîr*, V, 852; Ayrıca İbnu'l-Esîr'lerle ilgili olarak fazla bilgi için bkz., M, Şerafettin Yaltkaya, *İbn Esîr'ler ve Meşâhir-i Ulemâ,* İstanbul, 1322.
[293] Değişik Arapça baskıları olan bu eser Türkçe'mize de çevrilmiştir.
[294] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, 222.
[295] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VII, 41.
[296] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1380.
[297] ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 265.

Ahbâru Kadâ i Bağdâd, Ahbâru'l-Vüzerâ, Zeylü Tarîh Bağdâd, Câmi'u Muhtasar, Menâkibu'l-Hulefâ, el-Muallimu'l-Atâbekî, el-Mekâbiru'l-Meşhûre, Gureru'l-Muhâdîra, Tabakâtu'l-Fûkahâ, Tabakâtu'ş-Şuarâ li-Asrihi ve saire onun güzel ve makbul eserlerindendir.

Yukarda adı geçen büyük âlim İbnü'l-Esîr de, Musûl Melikleri olan Atabeklerin, tarihleri hakkında güzel bir eser yazmıştır.

H. VI. asır ortalarına rastlayan Ebû Sa'îd 'Abdu'l-Kerîm Sem'ânî (615/1218)[298]nin 8 cilt olarak yazdığı *Kitâbu'l-Ensâb*[299]'ını da *el-Lubâb* adıyla özetleyerek hatalarını düzeltip, bir takım faydalı bilgiler de ilave ederek 3 büyük ciltte toplamış ve böylece ensâb hakkında âlimler arasında en makbul olan bir eser şekline getirmiştir. İmam es-Suyûtî, *Lübbü'l-Lubâb* adıyla bu ihtisârı da ihtisâr etmiş ise de aslî derecesinde, yani İbnü'l-Esîr'in muhtasârı kadar makbul olamamıştır ki bu da doğaldır.

en-Nuveyrî:

H. VII. asır sonları ve VIII. asır başlarına şeref veren adı geçen Şihâbuddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nuveyrî el-Kindî (733/1333)[300] 30 cilt yazıp kendinden sonraki nesillere yadigâr bıraktığı *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*[301] adlı meşhur eseriyle tarihçiler tabakasında kendine seçkin bir yer işgal eder. Bu zatın H. IV. asır başlarına doğru Bağdat'ta hüsn-ü hatt ile meşhur olan İbnü'l-Bevvâb derecesinde güzel yazısı vardı. öyle ki sekiz defa *Sahîh-i Buhârî*'yi yazıp, her nüshasını 1000 dirheme hediye eylemiş imiş.

(Bu münasebetle değindiğimiz İbnü'l-Bevvâb, önceki bölümde açıklanan İbnü'l-Mukle'den sonra hat ve kitabete fevkalâde güzellik vermiş, Mütekaddimîn ve Müteahhirîn arasında onun kadar güzel yazı sahibi

---

[298] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VI, 4.
[299] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 179.
[300] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, I, 306.
[301] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1985.

hemen hemen hiçbir kimse çıkmamıştır. H. 423 senesinde Bağdat'ta vefat etmiştir. İmam Ahmed b. Hanbel'in yanına defnedilmiştir.)

İmam Nuveyrî'den sonra H. VIII. asrın büyük âlimlerinden İbnü'l-Fürât (851/1448)[302] gelir ki 20 cilt olarak yazdığı ve H. I. asırdan başlayan meşhur tarihi ile tarihçiler tabakasını süsler.

İbn "Arapşâh" lakabıyla meşhur olan H. IX. asır ortalarına rastlayan Ahmed b. Muhammed (854/1450)[303] de tarihçiler arasında yer alır.

Adı geçen âlim, *'Acâibu'l-Makdûr fî Nevâibi Timûr*[304] adıyla Timur ve Timur ailesinin ahval ve olaylarını ihtiva eden önemli bir eser yazmıştır ki bu ve diğer eserleriyle batı ve doğuda meşhur olan âlimlerdendir.

Bu kitap, güzel anlatımı ve ifadesinin akıcılığıyla meşhur olduğu hâlde, üslubunda seci kullanmaya yönelik özel meylinden kurtulamamış olduğundan -konusu tarih olduğu için- ayıplansa yerindedir.

Hazır sırası gelmişken şunu da belirtelim ki Timur'a dair meydana getirilen eserlerin en makbul ve en faydalısı, son derece incelenerek ve ayıklanarak, Timur'un, olduğu gibi bizzat kaydederek yazdırdığı, olayları kapsamış olarak gelen kitaptır.

Her hicrî asır, bir takım meşhurlarla süslendiği gibi H. VII. asrı da İbn Vâsıl lakabıyla bilinen Ahmed b. Selâm gibi ve İbnü'l-Cevzî gibi meşhurlar süslerler.

Sıbt İbnü'l-Cevzî:

Adı geçen (Sıbt) İbnü'l-Cevzî (654/1256)[305], H. 654 senesine kadar olan olayları içeren *Mir'âtu'z-Zamân fî Tarîhi'l-A'yân*[306] adlı dört ciltlik eseriyle tarihçiler tabakasında parlak bir yer tutar.

---

302 Adı: Abdurrahmân b. Muhammed'dir. Bkz., Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, II, 122.
303 Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, II, 122.
304 Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1128.
305 Adı: Yûsuf b. Kızoğli'dir. Bkz., Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, II, 122.
306 Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1647.

H. VIII. asır başlarına rastlayan meşhur tarihçi Kutbuddîn Musa b. Muhammed el-Ba'labekkî, *Mir'âtu'z-Zamân*'ı hem ihtisar ve hem de zeyletmiş olduğu gibi, İbn Ebî'r-Ricâl de bu eseri ihtisâr etmiştir. H. 1000 yılı başları âlimlerinden Vücûdî nisbesiyle bilinen Yûnûnî Mehmed b. Abdül'Azîz (1021/1612) tarafından Türkçe tercüme edilmiştir.[307]

H. 902 yılına kadar yaşamış olan yukarda adı geçen Şeyh Safiyyuddîn b. Sâlih b. Ebî'r-Ricâl (1092/1681)[308], de çeşitli ilim ve fenlerde kudret sahibi kimselerden olup, özellikle tarihçiler tabakasına şeref veren büyük âlimlerdendir.

Değişik ilimlerde bir hayli eseri varsa da en makbul ve güzel eseri *Matla'u'l-Budûr* ve *Mecma'u'l-Buhûr*[309] adlı, 7 ciltten oluşan meşhur Yemen tarihidir.

Adı geçen âlim, güzel ifade ve güzel anlatım sahiplerinden olarak nesir ve nazımda orijinal eserlere sahiptir.

Yukarıda adı geçen *Mîr'âtu'z-Zamân* adlı kitap üzerine İbnü'l-Cezerî'nin bir zeyli ve bu zeyl üzerine de Hâfız 'İlmuddîn el-Barzânî'nin bir zeyli vardır. Sa'duddîn İbnü'l-'Arabî de eserin aslı üzerine bir zeyl yapmıştır.

Adı geçen Kutbuddîn el-Ba'labekkî'nin "*Mir'âtü'z-Zamân*" hakkındaki:

رأيتُ أن أجمع التواريخ مقصدًا وأعذبها موردًا مرآة الزمان

"*Mir'âtü'z-Zamân*'ı, *maksat itibariyle tarih kitaplarının en derli toplusu ve kaynakları itibariyle de en tatlısı gördüm*." sözüne rağmen tarihçilerden es-Safadî bu eseri değersiz göstermeye çalışmıştır.

---

307 Vücûdî Ebu's-Suûd Efendi'nin talebelerindendir. Bu eserden başka Türkçe'mize kazandırdığı bazı tercümeleri daha vardır. Bkz., Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 153.
308 Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, V, 11.
309 Bkz., Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhu'l-Meknûn*, II, 500.

Fakat "*Mir'âtü'z-Zamân*" üzerine zeyl yazan bazı âlimler, es-Safedî'nin bu değersiz sayma girişimini, onun kıskançlığına vererek: "*Mir'âtü'z-Zamân*'dan sonra kitap yazmış olanlar gereksiz yere eser yazmış olurlar -ki es-Safedî ve ez-Zehebî bu kabil yazarlardandır-. Zira es-Safedî ve ez-Zehebî tarihlerindeki nakilleri hep *Mir'âtü'z-Zamân*'dan almışlardır." diyorlar.

es-Safedî ve ez-Zehebî:

Bununla beraber biri H. 774 (es-Safedî), diğeri H. 746[310] (ez-Zehebî) senesine kadar yaşayan bu iki meşhur tarihçi, yani Selahuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî ile Şemsuddîn Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, tarihçiler tabakasında birinci sırayı alsalar yerindedir.

Selahuddîn es-Safedî (764/1263)[311]'nin *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*[312] adı altında sonraki nesillere yadigâr bıraktığı, biyografiye ait bu nefis eseri ki son derece geniş ve kapsamlı değerli bir eserdir. Adı geçen zatın geniş araştırma ve şanının büyüklüğüne delâlet ettiği gibi, İmam Ahmed ez-Zehebî (748/1348)[313]'nin de 12 büyük cilt olarak tertip ettiği İslam tarihi adındaki çok güzel eseri ve aşağıda zikredeceğimiz *el-'İber*'i de ez-Zehebî'nin değerinin büyüklüğünü gösteren faydalı eserlerdendir.

el-'Utbî:

H. V. asır âlimlerinden Ebû Nasr Muhammed b. Abdülcebbâr el-'Utbî (427/1035)[314]'nin *el-Yemînî fî Tarîhi Yemînu'd-Devle*[315] ismindeki tarihi de bu tür İslam eserleri arasında kıymete değer eserlerdendir.

---

[310] *Mu'cemu'l-Müellifîn*'de ölüm tarihi 748 olarak verilmektedir. Bkz.,*a.g.e.*,VIII, 249.

[311] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, IV, 114 Ayrıca es-Safedî hayatı ve eserleri hakkında fazla bilgi için bkz., İsmail Durmuş, *Safedi, hayatı, Eserleri, ve Gavamizu's-Sıhahı*, Doç. Tezi, tsz.

[312] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1992 . Bu eserde neşredilmiştir.

[313] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, 249-250.

[314] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, X, 126; H. ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VI, 174-175.

[315] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 2052. Basılmıştır.

Bu tarih, (Yemînuddevle) Mahmud b. Sebüktekin'in hayatını (sîre), Harezm olaylarını ve bazı garip ve edebi incelikleri içerir ki H. VII. asır ortalarına tesadüf eden Sadru'l-Efâdıl el-Kâsım b. Hüseyin el-Harezmî (555/1160-617/1220)[316],ve sâir âlimler, bu tarihler üzerine şerhler ve talikler yapmışlardır. Adı geçen eser, yer verilen tarihî olaylardan soyutlanırsa edebiyat eserlerinden sayılmaya daha fazla layıktır.

İbn Kuteybe:

Geçen bölümde zikredilen İbn Kuteybe (276/899)[317], ensâb ve tarîhten meşhur *Kitâbu'l-Meârif* ve *Kitâbu'ş-Şi'r ve'ş-Şuarâ* adlı eserleriyle bu bölüm âlimleri içinde sayılabilir.

H. VIII. asır ortalarına rastlayan adı geçen Şemsuddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî (673/1274-784/1348)[318], *el-'İber fî Haber men 'Aber*[319] adında iki cilt halinde yazarak yadigâr bıraktığı tarih, önemli İslami eserler arasında kendine özgü bir yer kazanmayı hak etmiştir. Adı geçen tarih, Peygamberimizin (s.a.s.) Medine'ye hicretinin başlangıcından başlayıp, H. 740 senesinin sonunda son bulur.

ez-Zehebî'nin talebelerinden olan Şemsuddîn Ebu'l-Mehâsin Muhammed b. 'Alî el-Hüseyin, zikredilen bu tarih kitabını H. 764 senesine kadar devam ettirmiş ve Şemsuddîn Muhammed Ali el-Huseynî de bu zeyli H. 785 senesine kadar götürmüştür. H. 800 yılı başlarında Zeynuddîn 'Abdurrahîm b. el-Hüseyin el-'Irâkî[320] de bu tarihe bir zeyl yazmıştır.

---

[316] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, X, 98; H. ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 175

[317] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VI, 150.

[318] H. ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 326; Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, 289. Ayrıca bkz., A. Suphi Fırat, *Zehebî*, İA, XIII, 293-295.

[319] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1223. Burada ve *el-A'lâm*'da " .... men Gaber" tarzında geçmektedir. Basılmıştır.

[320] Ö .R. Kehhâle, *a.g.e.*, I, 270.

İbn Hacer:

Enbâu'l-Âmr fî Ebnâi'l-Omr[321] adlı eserini ilim âlemine yadigâr bırakan, H. IX. asır âlimlerinden İbn Hacer el-Askalânî (852/1448)'yi unutmak doğru olamaz. Bu tarihi, içerdiği tarihî olaylara nazaran İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye* ismindeki tarihe zeyl ve kapsadığı önemli kişilerin vefat tarihleri ve biyografileri "*Vefayât-ı Âyân*" ne göre de Takıyuddîn b. er-Râfi'nin *Vefayâtı-ı Ayân*'ına zeyl olarak kabul etmek doğru olur.

İbn Kesîr:

İbn Kesîr lakabıyla bilinen meşhur tarihçi İmam, Hâfız 'İmâdüddin Ebi'l-Fidâ İsmail b. Ömer ed-Dımeşkî (701/1302-774/1373)[322] de, H. VIII. asır'ın önemli âlimlerindendir.

Yukarıda zikredilen *el-Bidâye ve'n-Nihâye*[323] adlı tarih kitabı 10 cilttir. Yazarı, özellikle İsrailoğullarıyla ilgili haber ve hikâyelerini özel bir itina ile tetkike çalışarak hicretten sonraki olayları da yıllara göre düzenleyerek H.VIII. asrın başlarına kadar olan olayları yazmıştır.

Bu tarihi bazı âlimler kısaltmış olduğu gibi tarihçiler arasında meşhur olan H. IX. asır âlimlerinden Hâfız Ebu'l-Fadl Ahmed b.'Alî b.Hacer'de ihtisâr etmiş ve Mahmud b.Muhammed b.Dilşâd tarafından da Türkçeye tercüme edilmiştir.

İbn Asâkir:

Ebu'l-Kâsım 'Alî b. Ebû Muhammed el-Hasan b. Hibetullâh b. el-Hüseyin ed-Dımeşkî (499/1105-571/1176)[324], ki İbn Asâkir künyesi ve Sikatüddîn lakabıyla bilinir. Tarihçiler tabakasında emsallerinden daha az

---

[321] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 170-171.
[322] H. ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 320; Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, I, 270.
[323] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 228. Matbudur.
[324] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VII, 69; Ayrıca bkz., C. Brockelmann, *İbn 'Asâkir*, İA, V, 701-702.

şanlı bir yer işgal etmez. Hatta tarih ilmindeki fazîlet ve şöhretine mebni olarak meşhur hâfız ve meşhur tarihçi namıyla anılır ki bu husus onun âlimler arasında bu ilimdeki kudret ve ihtisasını gösterir.

Adı geçen zat Hâdis ilmi ile Şâfiî fıkhında bu nispette, belki de ondan daha fazla derinleşerek Şam'ın büyük muhaddisleri arasında bulunur. Bu fazilet ve kemâlâta ulaşmak idealiyle Bağdat, Horasan, İsbehan, Herat ve daha bir takım meşhur yerlere seyahat ederek,1300 kadar büyük ilim üstatlarından ilim almış olduğu gibi, 80 kadar meşhur kadından hadis dinlemiştir.

Adı geçen Hâfız İbn 'Asâkir'in bu seyahatlerindeki arkadaşı ismini yukarıda bir münasebetle zikretmiş olduğumuz Ebû Sa'îd b. es-Sem'ânî'ydi.

Ekseri büyük zatlarda da görüldüğü gibi, İbn Asâkir de, aza kanaat etme huyuyla tanınarak, hele iyiliği emredip kötülükten nehyetme (*el-Emr bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy 'ani'l-Münker*) hususunda gerçekten İsrail-oğulları peygamberlerine benzemek gibi yüce bir meziyete layıktı. İlim hazinelerine yadigâr eylediği eserlerinden en meşhuru "*Tarih-u Dimaşk*"[325] adıyla meşhur olan nefis tarihidir ki 800 cüz ve 80 cilt olarak tertip edilmiştir.

Adı geçen zât, H. 571[326] senesinde Şam'da vefat ederek Bâbu's-Sâğir kabristanına defnedilmiştir. Cenaze namazını Şeyh Kutbuddîn en-Nîsâbûrî kıldırmış ve Selahâddin Eyyûbî de cenaze namazında hazır bulunmuştur.

Doğunun meşhur tarihçileri arasında Endülüs ve Batı Afrika'ya (Mağribe) mensup olarak bahsettiğimiz bazı İmam ve âlimlerden başka yine bu iki kıtada İslam medeniyetinin sonsuza kadar şerefini sürdüren ve mühim

[325] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 294. Matbudur.

[326] *Medresetü'l-'Arab*'ta bu tarih, sehven 499 olarak gösterilmiştir ki bu ikinci tarih, onun doğum tarihidir.

eserler bırakan daha birçok siyer ve tarih yazarları gelmiştir ki İbnü'l-Feradî, İbn Beşkuvâl, İbn Abbâr, İbnu'z-Zübeyr, Ebû 'Abdullah el-Huşenî el-Kayravânî, Ahmed b. Musâ el-Urâvî, Ahmed el-Mağrîbî el- Mukrî, Lîsânüddîn el-Kurtubî, ez-Zehrâvî el-Kurtubî, İbn Reşîk el-Kayravânî, Ebû 'Abdullah el-Hasanî ve sair büyük âlimler o yüksek zümredendir.

İbnü'l-Ferâdî:

İbnü'l-Ferâdî künyesiyle meşhur olan Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed Kurtûbî (403/1012)[327], H. III. asır sonlarıyla H. IV. asır başına rastlayan büyük âlimlerdendir. Biri Endülüs ahvaline, diğeri Endülüs şairlerine ait olan iki önemli eserini yadigâr bırakmıştır[328].

İbn Beşkuvâl:

H. VI. asır sonlarına rastlayan Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik ki İbn Beşkuvâl (578/1182)[329] künyesiyle meşhurdur, yukarıda bahsedilen Endülüs tarihine yazdığı "*es-Sıla*" adıyla gayet güzel bir zeyli tertip etmiş olduğu gibi, yine Endülüs olaylarını içeren diğer muhtasar bir kitap daha meydana getirmiştir[330].

İbn Abbâr:

Adı geçen İbn Abbâr Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekr el-Bânıs (659/1260), yukarıda bahsedilen zeyl üzerine "*Müşkilü's-Sıla*" isminde faydalı ve güzel bir kitap telif ile İslam medeniyetinde adını ölümsüzleştirmiştir[331].

---

[327] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VI, 145.
[328] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 285.
[329] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, IV, 105; Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 286.
[330] Bkz.,Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 286.
[331] Bkz; Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 286; Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, IV, 105.

Şihâbuddin Ahmed b. İbrahim b. Zübeyr el-Gırnâtî (708/1308)[332] ve Ebû 'Abdullah el-Haşenî el-Kayravânî zikredilen bu zeyle (*es-Sıla*) de bir zeyl tertipleyip, H. VIII. asır başına dek geçen olay ve vakaları anlatıp özetlemişlerdir. İbnu'z-Zübeyr el-Gırnâtî'nin, "*Kitâbu'l-A'lâm*" adında Endülüs'ün ünlü kişilerine ait de güzel bir eseri vardır.

H. 388 senesine kadar yaşamış olan Ahmed b. Musa el-Urâvî de Endülüs olayları hakkında muteber ve kapsamlı bir tarih kitabı bırakmıştır.

Yukarıda adları geçen âlimler arasında şeyh Amed el-Mağribî el-Mukrî ki H. 1041 senesinde ebedi âleme göçmüştür, özellikle zikre değer olan büyüklerdendir[333].

Adı geçen zât Tilimsân'da doğup, H. X. asır civarında Fas ülkelerine seyahat ederek, o tarihlerde medeniyet nuru ile en fazla aydınlanmış olan toplumların geçim tarzı, toplum yapıları üzerine araştırmalar yapmıştır.

Daha sonra Hac ibadetini yerine getirmek niyetiyle Hicaz'a ve oradan tekrar Mısır'a dönmüştür ki 10 sene sonra da Şam'da meşhur halifeler ve Endülüs sultanları tarihini tamamlayıp, İbn Haldun'un *Mukaddime*'sini şerh etmiş ve Peygamberimizin hayatına dair de güzel bir eser yazmıştır.

Endülüs olaylarıyla Endülüs'ün meşhur kişilerine dair yukarıda açıkladığımız muteber eserlerden başka daha birçok meşhur eser vardır ki bunlar: H. III. asır ortasına rastlayan İmam Hâfiz el-Kâsım b. Muhammed el-Kurtubî (242/856)'nin "*Ahbâr Sulahâi Endülüs*"[334] adlı kitabı, H. VIII. sonlarında hayatta olan Muhammed b. Muhammed el-Hâcc el-Telkîfî (774/1372)'nin "*el-İzâh fî men Zukira fi'l-Endülüs bi's-Salâh*"[335] adlı kitabı, İbn Elkât'ın "*Reyhânetü'l-Enfüs fî Ulemâi'l-Endülüs*"[336] adlı eseri, H.

[332] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 286.
[333] Bkz., *a.g.e.*, göst. yer; Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,II, 189.
[334] Bkz; Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 27; Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, 122.
[335] Bkz; Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 209.
[336] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 940.

V. asrı süsleyen Ebû Mervân Hayyân b. el-Halef (469/1076)[337]'in Endülüs olayları hakkında 60 cilt olarak düzenlediği "*Kitâbu'l-Mübeyyen*"[338] adlı nefis eseri, yine bu âlimin 10 ciltlik "*el-Muktebas fî Tarihi Endülüs*"[339]adlı eseri, H. 488 senesine kadar yaşayan İmam Ebû 'Abdullah Muhammed b. Ebî Nasr Futûhu'l-Ezdî'nin "*Cezvetü'l-Muktebas fî Tarihi 'Ulemâi Endülüs*"[340] adındaki eseriyle bu eserin muhtasarı olan "*Nûru'l-Muktebas*"'ı, İbn Gâlib'in "*Ferhatü'l-Enfüs fî Fudalâi'l-'Amyi min Ehli'l-Endülüs*"[341] adlı eseri, H. IV. asır başlarına rastlayan meşhur şairlerden İbn Bessâm (403/1012)'ın; "*ez-Zehîra fî Mehâsini Ehli'l-Cezîra Endülüs*" adlı eseri ve onun muhtasarı olan "*Muhtasaru'z-Zehîra*" adlı eseri -ki H. 711 tarihinde vefat eden Ebu'l-Fahd Cemaleddîn el-Ensarî ihtisâr etmiştir- bu seçkin eserler cümlesindendir[342].

Şu hususu belirtelim ki yukarıda bahsedilen eserlerden her biri, adı geçen Endülüs kıtasının olaylarını gerçeğe uygun olarak açıklama ve izah etmeye çalışırsa da adları geçen tarihçiler arasında Hayyân b. el-Halef'in 60 cilt olarak tertip etmiş olduğu kapsamlı eseri, hepsinden daha müdekkikâne yazılmış eserler arasında kabul edilir.

Daha sonraki âlimlerden ve Endülüs tarihi yazanlardan İbn Sâibî es-Salt[343] ile İbn 'Ubeydi's-Sellâme, İbn el-Hâris el-Hasenî ve şihâbuddîn Ahmed el-Fâsî'yi de anmadan geçmek doğru olmaz.

Halep kadılarından, H. 699 senesine kadar yaşamış olan âlimlerden Mustafa b. Seyyid el-Hasan er-Rûmî'nin, 82 bâb ve bir mukaddime olarak tertip edilmiş olan büyük tarihini "*Tarîh-i Kebîr*" özellikle zikretmeliyiz.

---

[337] Bkz., Bessâm 'Abdulvehhâb el-Câbî, *Mu'cemu'l-A'lâm*, s. 232.
[338] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1456.
[339] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1792.
[340] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1792.
[341] Bkz., Bağdadlı İsmail Paşa, *İzahu'l-Meknûn*, II, 186; Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, X, 110.
[342] Her iki eser ve müellifleri için bkz., Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 825.
[343] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,III, 3.

Zikredilen bu nefis eserin her bâbı bir devlet ve sultanlığı kapsar ki Hacı Halife meşhur "*Fezleke*"sinde eseri kısaltarak: "*Devletler ve melikleri kapsamak üzere bu eserden daha kapsamlı ve daha mükemmel bir tarih kitabı görmemiş.*" olduğunu söyler.

İslam medeniyetinin yetiştirdiği meşhur Arap tarihçilerini kaydettiğimiz sırada, yine o medeniyetin medar-ı iftiharlarından olan, en meşhur Arap olmayan (Acem) tarihçilerini de zikretmemeye muktedir değiliz. Zira bunların arasında hiçbir fark ve ihtilaf olmayarak her iki sınıf da bir medeniyetin ürünüdür. Mîr Hând, Devletşâh ve Hând Mîr, Doğu'nun umumî tarihine lazım olan bilgilerin hepsini toplayan seçkin eserler yadigâr bırakmışlardır. Doğu melik ve emirlerinin tarihî olaylarını yazmak isteyenler bu eserlere de müracaat etmek mecburiyetindedir.

Mîr Hând:

H. 900 senesine kadar yaşayan Mîr Hând, Muhammed b. Hând Şâh, Sultab Ebu'l-Gâzî Hüseyin Bahadır'ın veziri Emir 'Ali Şîr'in teşvik ve himayesiyle bir mukaddime, 7 kısım ve bir hatimeyi içeren meşhur *Ravdatü's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ*[344] adındaki tarihi, adı geçen Emir'in Herat'ta Nehru'l-Cebel üzerine inşâ ettirdiği "Halasiye" sarayında yaşayarak telif etmiştir.

Bahsedilen tarihin, mukaddimesi tarih ilmine dair umumi düşünceleri, I. kısım: yaratıkların öncesini, Nebîlerin kıssalarını. Acem meliklerini, İskender'i ve onun devamında Yunan hâkimlerinin durumlarını, II. kısım: peygamberlerin efendisi olan Hz. Peygamber Efendimiz'in Sîret ve yüce hallerini, Raşid Halifeleri. III. kısım: 12 imamın, Emevîler ve Abbâsilerin ahvalini. IV. kısım: Abbâsilerle muasır olan melikleri. V. kısım: Cengiz'in ortaya çıkışı ile onun ve çocuklarının durumlarını. VI. kısım: Timur'un çıkışı ile çocuklarının durumlarını. VII. kısım: Sultan

[344] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 926-927.

Baykara'nın ahvalini. Hâtime ise: Rub'u Meskûndaki yaratıkların hallerini, garip olayları ve çeşitli hikâyeleri içine alır[345].

Adı geçen tarihçinin, Hând Mîr lakabıyla bilinen oğlu Gıyasuddîn Muhammed b. Hemmâm (930/1542)[346] da babasından daha az şöhrete sahip değildir. H. 900 başlarında *Hulâsatü'l-Ahbâr fî Ahvâli'l-Ahyar*[347] adındaki umumî tarihini yazmıştır. Bu eser yaratılıştan, Timur öncesine kadar olan olayları anlatır[348] Adı geçen eserin, Ravdatü's-Safâ'nın muhtasarı olduğunu söylemeye gerek yoktur.

Hând Mîr'in bu eserinden başka *Habîbu's-Siyer fî Ahbâri Efrâdi'l-Beşer*[349] adında bir diğer büyük tarihi daha vardır ki H. 900 başlarına kadar olan tarihi olay ve hadiseleri anlatır. İşte bu eserde, H. 800 senesine doğru senet (kâime) kullanımının bir delili görülür.

H. 718 de katledilerek öldürülen Hoca Reşîdüddîn Fadl el-Vezîr'in, Cengiz ve ailesi hakkında yazdığı *Tarih-u Kebir* de önemli eserlerdendir.

Devletşâh'ın *Tabakâtu'ş-Şuarâ*'sı ile "*Mösyö Katremir*" 'in tercüme ettiği adı geçen Reşidüddîn'in Moğol tarihi, Şerefüddîn 'Ali el-Yezdî'nin *Zafernâme* adlı Timur tarihi ve H. 927 tarihinde vefat eden Hâtifî'nin 40 sene zarfında Timur olaylarına dair yazdığı manzum *Zafernâme* adlı eserlerini de bu arada zikretmeliyiz[350] .

Meşhur tarihçilerden ve eserlerinden bahsettiğimiz sırada, tarihe ait bazı sözlüklerin ve biyografik eserlerin de, bu münasebetle zikredildiği görülmüştür. Fakat Heyhât! Biz, kendimizce emin olduk ki bir Medresetü'l-'Arab, yani; İslam medeniyeti yazmak birçok seneler araştırmaya, hem de yalnız bu işe bütün vaktini vererek araştırmaya, ihtiyaç

[345] Bkz.,*a.g.e.*, göst. yer.
[346] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,VIII, 43.
[347] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 717.
[348] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 717; Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, VIII, 43.
[349] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 629-630.
[350] Bu üç eser için de bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1120.

duyarmış. Böyle bir kitap tertip eylemek fikrinin ilk ortaya çıkışında -doğrusunu söyleyeyim- cesaretim pek büyüktü. Fakat kaynaklara müracaat ile geniş araştırmaya mecbur oldukça o cesaretin yerini bir hayret alarak, bu işin büyük bir iktidar ve emeğe muhtaç olduğunu anladım. Hazır sırası gelmişken arz edeyim ki (*Medresetü'l-'Arab*), İslam medeniyetinin o sonsuz denizinden bir damla yerini bile tutmaz. Bu cihetle bu tarih bölümünün de -diğer bölümler gibi- yetersiz olduğunu itiraf eylerim.

Başka ad ve unvanlara sahip olarak, mesela İbn Hallikân'ın "*Vefeyâtü'l-Ayân*"'ı gibi, Hakim eş-Şehristâni'nin "*Milel ve'n-Nihal*" i gibi yazılan biyografik eserleri (*Terâcim-i Ahvâl*) ve saireyi bir yana bırakarak, yalnız tabakât ve tezkire adıyla meydana getirilen eserlerden de bahsetmek lazım gelirse. Kâtip Çelebi'nin kaydettiği bu tür eserleri birer birer saymaya bile muktedir değiliz ki bunlarda: fakihler (Fukahâ), filozoflar (Hukemâ), Edebiyatçılar (Üdebâ), şairler (şuarâ) ile diğer ilim ve sanat adamlarının hal tercümeleri alfabetik olarak ele alınmıştır.

Bu tür eserler içinde en fazla şöhret bulan İbn Halikkan'ın "*Vefeyât*"ı ile eş-Şehristânî'nin "*el-Milel ve'n-Nihal*" ini özellikle zikrediyoruz.

İbn Hallikân:

Şemsuddîn Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. İbrahim b. Ebî Bekir b. Hallikân (608/1259- 681/1282), H. 608 de Dicle Nehrinin Doğu kıyısında bulunan Erbil'de doğup, Mısır'da, Şam'da naiblik ve kadılık makamlarında bulunarak H. 681 senesi Recep ayında, Şam'da vefat etmiştir.

"Vefeyât-ı İbn Hallikân" adıyla meşhur olan hal tercümeleri kitabı, erkeklerden ve kadınlardan; hükümdarlar, âlimler ve şairlerin meşhurlarını kapsamak üzere 846 maddeyi ihtiva eder 2 büyük cilt halinde birinci defa

Bulak'ta, ikinci defa daha tashihli ve nefis bir şekilde Leibzeig'te basılmıştır[351].

Adı geçen eser Sultan IV. Murad devrinde, Rodosîzade Muhammed Efendi adında kudretli bir âlim tarafından Türkçe çevrilmiştir.

eş-Şehristânî:

H. VI. asra rastlayan Ebu'l Feth Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî (548/1153)[352], *el-Milel ve'n-Nihal* adlı kitabını, -asıl maksada geçmeden önce-, birincisi: ilim ehlinin kısımlarını, ikincisi: İslam fırkalarının çok olmasının sebebini, üçüncüsü: âlemde meydana gelen ilk şüphe ile bunun menşeini, dördüncüsü: vuku bulan ilk şüpheyi, beşincisi: kitap tertibini içermek üzere beş mukaddeme ile süslemiştir.

el-Milel ve'n-Nihal, H. 1070 senesine kadar yaşamış olan Nuh Efendi b. Mustafa er-Rûmî el-Mısrî adlı meşhur âlim tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.[353]

Tarih bölümüne son vermeden önce, hikmet nurunun doğduğu yer olan Mekke, Medine ile Arap Hükümetlerinin Saltanat ve hükümet yerleri olan Bağdat, Şam ve sair büyük şehirlere dair hususi tarih yazanları da herhâlde zikretmeye mecbur olduğumuz gibi, hususi bir bölgenin meşhur vakalarını anlatan eserleri de ayrıca kaydedip burada anlatmamız gerekir.

Mekke-i Mukerreme -kıyamet gününe dek Allah orayı şereflendirsin- olayları hakkında en evvel hususi tarih yazan, -Hacı Halife'nin bildirdiğine göre-[354] H. III. asır başlarına rastlayan Ebu'l-Velîd Muhammed b. Abdülkerîm el-Ezrakî (223/837)'dir. Muhammed b. İshak 'Abbâs el-

---

[351] 1972 yılında sekiz cilt halinde Beyrut'ta tahkikli ve indeksli daha güzel bir baskısı yapılmıştır. Eser hakkında ayrıca bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 2017-2019.

[352] Bkz., Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, X, 187.

[353] Bu tercüme H. 1303 yılında Dersaadet (İstanbul) Mahmud Bey matbaasında Mütercim Asım Efendi'nin "*Marahu'l-Ma'âlî fî Şerhi'l-Emâlî*" adlı *el-Emâli* şerh ve tercümesinin haşiyesinde basılmıştır. Eser hakkında fazla bilgi için ayrıca bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1820- 1822.

[354] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 306.

Mekkî el-Fâkîhî (272/885)'nin de bu şerefli belde hakkında güzel bir tarihi vardır[355].)

Takıyyuddîn el-Fâsî:

H. IX. asır başlarını süsleyen Kadı Takıyyuddîn el-Fâsî (832/1428)'de üç cilt olarak yazdığı *Şifâu'l-Garâm bi Ahbâri'l-Beledi'l-Harâm* adlı nefis bir eser meydana getirmiş olduğu gibi, bu tarihini de bir ciltte *Tuhfetü'l-Kirâm* adıyla ihtisar etmiş ve yine altı ciltten ibaret olarak *Ikdu's-Semîn fî Tarihi'l-Beledi'l-Emîn* adlı eserini de alfabetik olarak tertiplemiştir ki er-Râgıp bu eseri *Acâletü'l-Kurâ fî Tarihi Ümmü'l-Kurâ* adı altında ihtisar etmiştir.[356]

el-Hüseynî:

H. 676 senesinde hayatta olan Medine veziri Şerif Zeyd b. Hâşim b. Ali el-Hüseynî de bu mübarek beldeye dair bir eser yazmıştır. Yukarıda adı geçen Kadı Takıyyuddîn el-Fâsî gerek *Tuhfetü'l-Kirâm* ve gerekse *Şifâü'l-Garâm*'da bu eserden bahseder[357].

Necmuddîn el-Mekkî:

H. IX. asır sonlarına kadar yaşamış olan Necmuddîn Ömer b. Fahd el-Mekkî (885/1480), *İthâfu'l-Verâ bi Ahbâri Ümmi'l-Kurâ*[358] isminde âlimler arasında makbul olan bir tarih yadigâr bıraktığı gibi, Şeyh Kutbuddîn Muhammed b. Ahmed el-Mekkî ki H. 988 tarihinde vefat etmiştir[359]. Bu tarihten 9 sene önce *el-İ'lâm bi A'lâm Beledillâhi'l-Harâm*

[355] Bkz., *a.g.e.*, göst. yer.
[356] Müellif bütün bu bilgileri de *Keşfu'z-Zunûn*'dan nakletmektedir. bkz., *a.g.e.*, göst. yer.
[357] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 306.
[358] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 7.
[359] Katib Çelebi H. 979-1571 de öldüğünü kaydetmektedir. Bkz., *a.g.e.*, I, 126.

adıyla bir mukaddime ve 10 bölüm şekilde tertip ettiği güzel bir tarih kaleme almış ve Sultan II. Murad'a hediye etmiştir[360].

Bu tarihi, H. 1000 başlarında vefat eden meşhur Şair Bâkî'nin Vezir Mehmet Paşa teşvikiyle Türkçeye tercüme ettiğini Hacı Halife rivayet eder[361].

Kemâluddîn el-Mısrî:

H. 906 senesinde vefat etmiş olan şeyh Kemâluddîn Muhammed b. Muhammed b. Ebî Şerîf el-Mısrî, H. 875 tarihinde Kudüs'te ikamet ettiği zaman "*İthâfu'l-Ahissâi bi Fadâili'l-Mescidi'l-Aksa*" adıyla 17 bâb halinde bir muhtasar tarih kaleme almıştır ki kaynaklarından (anlaşıldığına göre) en fazla güvendiği tarih, Dımaşklı Şeyh Taceddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb Hüseynî (875/1470)[362]'nin *Ravdatü'l-Muğarres fî Fadli Beyti'l-Mukaddes*[363] isimli muhtasar tarihidir[364].

Emînuddîn eş-Şâfı'î:

Yukarıda yüce adıyla sayfaları süslediğimiz İbn Asâkir'in *Câmi'u'l-Müsteksâ fî Fadâili'l-Mescidi'l-Aksâ*[365] adındaki nefis eserini tek senet kabul ederek, Kudüs'ün tarihî olaylarını kaleme almış olan Kadı Emînuddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasan eş-Şâfiî'yi de sükût ile geçmek mümkün olmaz.

Adı geçen zat, "*el-Üns fî Fadâili'l-Kuds*" adında güzel bir eser yadigâr bırakmıştır.[366]

[360] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 126.
[361] Bkz., *a.g.e.*, göst. yer.
[362] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,VI, 227.
[363] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 920.
[364] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 5-6.
[365] Bkz., *a.g.e.*, I, 574.
[366] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 178.

'Abdurrahmân el-'Uleymî:

H.X. asır başlarına rastlayan Mucîruddîn Ebu'l-Yumn 'Abdurrahmân el-'Uleymî el-Hanbelî (928/1522)[367] de "*el-Ünsü'l-Celîl bi Tarihi'l-Kuds ve'l-Halîl*"[368] adlı en güzel eseriyle Kudüs hakkındaki olayları yazan, ümmetin yüce şahsiyetleri arasında bulunur.

Adı geçen âlim, bu tarihinin telifine H. 900 senesinde başlayarak kendinden önceki yazarların hususi tarihlerini özetledikten sonra bazı olaylar ve ölümleri de ilave ederek, dört ay zarfında tamamlamıştır [369].

Meşhur âlimlerden Ebû Huzeyfe İshâk b. Bişr, "*Futûh-u Beyti'l-Makdis*"[370] isminde, meşhur kâtip İmâdüddîn el-İsbehânî -ki İmâdü'l-Kâtip unvanıyla meşhurdur.-, iki cilt olarak tertip edilmiş olan "*el-Feyhu'l-Ünsî fî Fethi'l-Kudsî*"[371] adında, Muhammed b. Mahmûd b. İshâk el-Kudsî de "*Tarihu Kuds*"[372] adında birer nefis eser yadigâr bırakmışlardır.

Şihâbuddîn eş-Şâfi'î

Çok sağlam bir metot üzere Kudüs ve Şam olaylarına dair "*Musîru'l-Garam ile Ziyârâti'l-Kudüs ve'ş-Şam*" ismiyle âlimler arasında makbul olan, nefis bir tarih bırakan H. VIII. ortalarına rastlayan Şihâbuddîn Ebû Mahmûd b. el-Mukaddes eş-Şâfi'î (765/1363) ayrıca zikredilmelidir[373].

Adı geçen âlim bu eserini iki kısma ayırmıştır. Birinci kısımda, Şam'ın faziletlerini ve sınırlarını anlatmıştır ki bu kısımda kendi arasında bâb ve fasıllara ayrılmıştır. İkinci kısımda Mescid-i Aksa'nın faziletini birçok bâb ve fasıllar içinde anlatmış ve açıklamıştır.

---

[367] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,V, 177.
[368] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 177.
[369] Bkz., *a.g.e.*, II. 1240.
[370] Bkz., *a.g.e.*, göst. yer.
[371] Eser ve farklı isimleriyle ilgili olarak bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1316.
[372] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 300.
[373] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1589.

el-Hatîb el-Bağdâdî

Bağdat'ın tarihî olayları hakkında en önce kitap tasnif eden meşhur âlimlerden Ahmed b. Ebû Tâhir el-Bağdadî'dir[374]. Ondan sonra, H. V. asrın ortalarını süsleyen İmam Ebû Bekr Ahmed b. 'Ali (463/1070) gelir ki el-Hatîb el-Bağdadî unvanıyla meşhurdur.

el-Hatîb el-Bağdadî (463/1071)[375], Ebû Tâhir el-Bağdadî'nin bahsedilen eserini okuyarak hadisçiler metodu üzerine bir tarih yazmaya başlayıp, bu meşhur şehirde yetişen seçkin zâtları, oraya gelip yerleşen veya bir müddet ikamet eden sonra ayrılan zâtları ve hâsılı çoğu meşhurları toplamış ve daha birçok faydalı bilgi ilave etmiştir ki böylece bu eser büyük ve son derece faydalı bir kitap olmuştur.[376]

es-Sem'ânî

H. VI. asır ortalarına rastlayan *el-Ensâb* sahibi (*Sâhibu'l-Ensâb*) İmam Ebû Sa'îd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (562/1166)[377], Hatîb'in üslubuna bağlı kalarak, zikredilen bu kitaba bir zeyl yazmıştır. Bu zeyli 15 cilde ulaştırmış olduğu gibi, bu zeyl üzerine de H. 597 senesinde vefat eden adı geçen 'İmâdüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. el-Hamîd el-Kâtib el-Vezîr (597/1200)'de, "*es-Seyl 'ale'z-Zeyl*" ismiyle bir zeyl yazarak İbn Sem'ânî'nin ihmal ettiği olayları ve konuları açıklayıp eserinde toplamıştır.[378]

---

[374] Bkz., *a.g.e.*, I, 288.
[375] Adı Ahmed b. 'Ali'dir. Fazla bilgi için bkz., Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, II, 3-4.
[376] Bkz., *a.g.e.*, göst. yer. el-Hatib el-Bağdâdî hakkında ayrıca bkz., W. Marçaıs, *Hatîb Bağdâdî*, İ.A, 365-366; Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,II, 3.
[377] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,II, 3.
[378] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 288.

İbnu'd-Debîsî

İbnu'd-Debîsî el-Vâsıtî diye bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'îd (687/1288) -ki H. VIII. asır ortalarında vefat etmiştir.-, de İbnu's-Sem'ânî'nin zeyli üzerine aynı şekilde 3 ciltten ibaret bir zeyl yazmıştır[379]. Ondan sonra İbnü'l-Katî'î bu zeyl üzerine "*es-Sıla*" adıyla bir zeyl yazmış ve bu zeyli H.VIII. asır ortaları ricalinden Ahmed el-Hâfız ez-Zehebî yarısına kadar özetlemiş olduğu gibi, H. VII. asra rastlayan Allâme İbnu'n-Neccâr el-Bağdadî de, el-Hatîb'in tarihine zeyl yazarak kapsamlı ve geniş bir tarih meydana getirmiştir. Bu tarih kitabının 30 cilt üzere tertip edildiğini rivayet ederler.[380]

Kısacası, H. VIII. başlarında hayatta olan Takıyyuddîn Muhammed b. Râfî (774/1372)'de, adı geçen İbnu'n-Neccâr'ın zeylini takip ederek âlimlerce muteber kabul edilen bir tarih telif etmiştir. Ebû Bekr el-Mâristânî de ondan sonrasını yazmıştır. Tacuddîn 'Ali b. Enceb el-Bağdadî (674/1274) de el-Mâristânî'ye zeyl yapmıştır[381].

H. V. asır seçkin âlimlerinden Ebu'l-Yumn Mes'ûd b. Muhammed el-Buhârî (461/1068) de, el-Hatîb'in bahsedilen tarihini ihtisar etmiştir[382].

Meşhur âlimlerden Ebû Sehl b. Yezdcürd b. el-Mihmandar el-Kurdî[383] adlı değerli muhakkikin de, Bağdat şehrini tasvir ederek sokak ve hamamlarının tanıtımı ve sayımını ve diğer ihtiyaçların ne suretle karşılandığını gösterme konusunda telif ettiği gayet güzel bir tarihini -ki kılavuz dense yeridir-, de bu arada övgüyle zikretmeliyiz.[384]

---

[379] Bkz., *a.g.e.*, göst. yer.
[380] Katib Çelebi bu tarih kitabının XVI. cildini gördüğünü söylemektedir. Bkz., *a.g.e.*, göst. yer.
[381] Bkz., *a.g.e.*, göst. yer .
[382] Bkz., *a.g.e.*, göst. yer .
[383] *Keşfu'z-Zunûn*'da " el-Kurevî" olarak geçmektedir. Bkz., *a.g.e.*, I, 288.
[384] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 288.

Bağdat tarihleri arasında 27 ciltten ibaret olan *Ravdatü'l-Erîb*[385] ve *Kitâbu'l-Beyân*[386] adlı kitaplar da İslam medeniyetinin en kıymetli bilgi ürünlerindendir.

Ravdatü'l-Erîb, H. VII. asır başlarına rastlayan Zahîruddîn Ali b. Muhammed el-Kazrûnî (211/1214- 698/1298)[387]'nin, *Kitâbu'l-Beyân* ise meşhur âlimlerden Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Barkî el-Kâtîb'in mühim eserlerindendir.

Medine tarihlerinden Amr b. Şeybetü'n-Nemîrî'nin "*Ahbâru'l-Medine*" adındaki eseri ile Mâlikî âlimlerinden İbn Zübâle ve Yahya b. Ca'fer el-'Ubeydî en-Nessâbe'nin yine aynı adlı eserleri[388] meşhur ise de yeterli açıklamaları içermesi itibariyle diğerlerinden daha fazla itibara şayan olan es-Semhûdî'nin tarihidir.

H. 900 başları meşhur âlimlerinden olan Nureddîn Ali b. Ahmed es-Semhûdî (844/1440-911/1505)[389], bu tarihini ilk önce "*el-Vefâ bi Ahbârî Dârî'l-Mustafa*" adı altında kaleme almıştı, fakat daha sonra *Vefâü'l-Vefâ* ve yine "*Hulâsetü'l-Vefâ*" adları altında ihtisar eylemiştir.

Bahsedilen kitap, 8 bâb üzere tertip edilmiştir. I. Bâb: Nurlu Belde' (Medine)'nin isimlerini. II. Bâb: Faziletlerini. III. Bâb: Ahalisi ve sakinleri hakkında tarihi olayları. IV. Bâb: Mescid-i Nebevî hakkında lüzumlu bilgileri. V. Bâb: Hz. Peygamber (s.a.s.)'in namazgâhını. VI. Bâb: Peygamber Efendimiz'in su kuyularını. VII. Bâb: Medine'nin vadilerini. VIII. Bâb: Cenabı-ı Peygamber Efendimiz'in ziyaretlerini kapsar[390].

Meşhur Arap tarihçileri tabakasını süsleyen ünlü âlimler arasında unutarak adını zikretmemiş olduğumuz birçok değerli âlim bulunması

---

[385] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 288, 928.

[386] *Keşfu'z-Zunûn*'da *"Kitabu et-Tibyân"* olarak geçmektedir. Bkz., *a.g.e.*, I, 288.

[387] Bkz., Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,VII, 232.

[388] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 29.

[389] Bkz., Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,VII, 129-130.

[390] Kâtib Çelebî, adı geçen eser Muhammed el-Âşık el-Hanefî tarafından Türkçe'ye çevrildiğini söylemektedir. Fazla bilgi için bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 2016-2017.

normaldir. Örneğin, meşhur filozof Muvaffakuddîn 'Abdüllâtif (674/1275) ile H. IX. asra rastlayan "*Düsturu'l-A'lâm*" yazarı Muhammed b. 'Azm et-Tûnusî (891/1486)[391]ve H. IV. asrı süslemiş olan İbn Zûlâk (306/919-387/997)[392] bu faziletli âlimler grubundandır.

Şam, Halep, Nişabur, Herat, Gırnata ve sair meşhur beldelerin tarihî olaylarını toplamak üzere de, pek çok faydalı eserler meydana getirilmişse de bunların beyanından vazgeçerek sözü coğrafya bahsine getiriyoruz.

[391] Yazar ve eseri ve hakkında bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 703.
[392] Bkz., Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,III, 194.

COĞRAFYA

A.Tarifi

Coğrafya, "yerin yazımı" manasına gelen yunanca bir terkiptir ki yerin anlatımından bahseden ilim için kullanılır.

B. Coğrafyanın Kısımları

Coğrafya aşağıdaki kısımlara ayrılır:

I. Riyazî Coğrafya. II. Tabiî Coğrafya. III. Siyasi Coğrafya IV. Tatbikî veya Tarihî Coğrafya.

Bu son iki kısım da şu kısımlara ayrılır: a. Kadim Coğrafya. b. Orta Çağ Coğrafyası. c. Yeni Coğrafya.

I. Riyazî coğrafya: Yerin şekli ve yeryüzünün ölçümünden, hususî hareketinden, gökyüzüyle münasebetinden bahseden kısmına denir ki coğrafyadan ziyade astronominin kısımlarından sayılsa daha uygundur.

II. Tabiî coğrafya: Yeryüzü ve bölümlerinden, dağlar ve nehirlerden, Madenler, bitkiler ve hayvanlardan (Mevâlid-i Selase'den), yerkürede yaşayan muhtelif topluluklardan bahseden kısmına denilir.

III. Siyasi coğrafya: Antlaşmalarla meydana getirilen bölünmelerden, beşerin meydana getirdiği tesislerden, dinlerden, dillerden bahseden coğrafya koluna denir.

IV. Tarihi coğrafya: Coğrafya'nın, ülkelerin ve yerleşim yerlerinin isimlerini ve buralarda meydana gelen olayları bildiren özel koluna denir.

Bundan başka, coğrafya için bir taksim daha yapmak mümkündür ki bunlar da sınaî coğrafya, ticarî coğrafya, bitkiler coğrafyası ve hayvanlar coğrafyası gibi kısımlardır.

İnsan sınıflarının müşterek sığınağı olan yeryüzü ve yeryüzünün oluşumu hakkında önceki âlimlerin (Mütekaddımîn) kaynaklarda yazılı görüş ve fikirlerinden bahsetmek Arap toplumunun bu ilimdeki ilerlemelerini açıklamaya yarayacağından uygun sayılmalıdır.

Eski toplumlardan bazıları, yeryüzünü okyanusa bitişik bir daire şeklinde, birçokları düz bir satıhtan, bir takımı da direk, sandal veya kaidesi gayet geniş yüksek bir dağ şeklinden ibaret sanmışlardır. Bu hurafeler arasında arzın küre şeklinde olduğuna inananlar (Eski Yunanlılar) da vardır ki bunu önemle kaydetmeliyiz.

Keldâniler, yaratılışın başlangıcında bütün eşyanın bir karanlık ve sudan ibaret olduğuna inanmışlardı. Bu karanlık ve su içinde gayet büyük cüsseli ve garip şekilli bir takım hayvanlar, dört kanatlı adamlar, büyük büyük yılanlar ve sair acayip yaratıklar oluşmuş diyorlardı.

Bu bahsedilen yaratıklar, -Keldânîlerce- "Amurk"diye adlandırılan bir kadının hükmü altındayken ve Belûs adlı tanrı ortaya çıkarak onu iki parçaya ayırdıktan ve bunların birisinden gökyüzü diğerinden de yeryüzü ortaya çıktıktan sonra bu acayip yaratıklar yok olmuş olduğu gibi, karanlığın yarılması üzerine de gökyüzü yerden ayrılarak, her biri kendi mahiyetiyle uygun bir nizama girmiş ve ışığa tahammülü olmayan yaratıklar da aynı şekilde helak olmuştu.

Belûs, yerin üretme ve bitirme kuvvetine sahip olmasıyla beraber boş bir surette bulunduğunu görünce diğer tanrılardan birine kendi başının kesilmesini ve yerin, akacak kanıyla güç kazandırılmasını ve bu topraktan ışığa dayanacak yaratıklar yapılmasını emreyleyerek, diğer taraftan da yıldızlar, güneş, ay, diğer beş gezegeni yaratmış imiş!

Hindistan'daki "Brahman"a ibadet edenler ile Uzakdoğu Ahalisi Keldânîlerden daha az garip inanca sahip değillerdi. Bunların inançlarının özü şuydu: *En büyük tanrıları olan Brahm, uzun müddet uykuda bulunarak, gayet kısa bir müddet uyanık bulunurdu.*

Uyanık bulunduğu bir zamandı ki bundan -Brahm'dam- 330 bin kere bin tanrılar, yer, güneş, ay, yıldızlar ve sairenin ana maddeleri (heyulâları) zuhur edip ortaya çıkmış, fakat bu maddeler muntazam olmadığından Brahm büyük bir yumurta yaratarak, onlarla birlikte yumurta içine girmiş ve tam 4300 milyon yıl orada kalmış, Brahm yumurtadan çıktığı zaman, bin başı, bin gözü, bin eli varmış. Zikredilen Heyuleleri (ana maddeleri) birbirlerinden ayırarak, yedisi ulvî ve yedisi suflî olmak üzere on dört âlemden ibaret olan şu görünen dünya meydana gelmişmiş.

Zikredilen eski halklar, yeryüzünü yedi çakılı (merkûze) adadan ibaret bir düz satıh olduğuna inanırlardı ki bunların ortasında olan ve tuzlu su -deniz- ile kuşatılmış bulunan adanın insanların yerleşim yerleri olduğuna, ikinci adanın birincisi gibi tuzlu su ile çevrili olduğu gibi, fazla olarak şeker kamışı suyundan oluşmuş bir deniz ile de kuşatıldığına, üçüncü adanın ter denizi ile dördüncü adanın tereyağı ile beşinci adanın kesilmiş süt ile altıncı adanın inek sütü ile yedinci adanın da tatlı-berrak su ile çevrili olduğuna inanmışlardır.

Milattan 800 sene evvel Yunanlılar havanın (cevv) göğün yüzü ve tanrıların meskeni olduğuna inanmışlardı. İnsanın meskeni olan yeri de yıldızlarla süslü olan bir kubbe altında olduğu hâlde Orta Deniz (Bahr-ı Mutavassıt) dedikleri denize dökülen nehirlerin kaynağı ile yani okyanus ile kuşatılmış ve düz bir zeminden ibaret olduğuna inanmışlardı. Görünen ufuk zikredilen kubbenin çakılı olduğu yere benzetilmişti.

Eski Yunanlılar, güneş ve diğer yıldızları doğuda yavaşça ve zorlukla yükselten ve gölge arzı dedikleri altındaki yeri kat etmek üzere kolayca ve süratle batıya doğru indiren semavî bir kuvvetin varlığına inanmışlardı. Rüzgârlar hakkında: "*şimşek ve yıldırım gönderen, görülmeyen o tanrının nefesi olması muhtemeldir*", diyorlardı.

Kısacası, bu türlü garip düşünceler, eski Yunan'ın umumî inancını teşkil ederek, alttaki yer hakkında da bir takım acayip fikirler meydana koymuşlardı ki örneğin: *gece ve karanlık arzı, ölülerin ruhlarının hususî mekânlarıdır. Bu mekânın kapısı da güneşin battığı yerin altındadır*, derler ve orada kendilerinden hüzün, hırs, yaşlılık, fakirlik, korku, açlık, savaş, ölüm, uyku ve bunlara benzer haller sudur eden bir takım ruh kabileleri mevcut olduğuna inanırlardı. Unutma yeri ve ölüm gölgesi dedikleri yer de burasıdır ki korkunç dalgalar ile daima fırtınalı bir hâlde bulunan ateşli bir denizi içine alır.

Yunanlılar, Akdeniz'in etrafında insanlarla meskûn birtakım garip beldelerin olduğunu da farz etmişlerdi.

İbrânîler, yeryüzünün; âlemin merkezi olarak, bütün eşyanın, onun için yaratılmış olduğuna, büyük bir düzlükten ibaret olup, büyük büyük direklere dayandığına inanırlardı.

Eskilerin bu sunduğumuz inançlarından başka bir takım görüş ve kanaatleri daha varsa da bunların zikredilmesinden vazgeçildi.

Arap toplumunun bu konudaki görüşlerine gelince: İmam el-Kazvînî (600/1203), İbnü'l-Esîr (630/1233) ve İbn Haldun (808/1406)'un bu konudaki sözlerini nakletmekle yetiniyoruz:

İmam el-Kazvînî, *Acâibu'l-Mahlûkât* adlı eserinin "V. Görüş Yerküresi Hakkındadır."[393] Başlıklı bahsinde eski görüşleri özetledikten sonra, bugünkü astronominin dayandığı esas kanunlara da işaret eylemiştir ki özeti aşağıdaki şekildedir:

"*Ay tutulmasının, batı ve doğudaki ihtilafına bağlı olarak, yeryüzünün küre şeklinde olması gerekir. Allah Teâla'nın kudretiyle hiçbir şeye istinat etmeyerek ve bir tarafa dayanmayarak, her taraf ve yönünün uzaklığı bir nis-*

[393] Bkz., el-Kazvînî, *'Acâibu'l-Mahlûkât*, Mısır, 1980 (V. baskı), s. 105 vd., Ayrıca eser hakkında bilgi için bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1128-1129.

pette olduğu hâlde ortada durur. Şu sebeple ki (Felek) de Hacr mıknatısı gibi çekme kuvveti mevcut olarak yeryüzünü her taraftan aynı oranda çeker."

İbnü'l-Esîr de *Tuhfetü'l-'Acâib ve Turfetü'l-Garâib* [394] adıyla meşhur olan değerli eserinde, Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvînî'nin tetkiklerine benzer görüşler açıklamıştır ki mealini -özet olarak- aşağıda naklediyoruz:

"İnsan yeryüzünün hangi noktasında bulunursa bulunsun daima baş tarafı semaya ayakları ise yere doğrudur. Bundan dolayı her nerede olursa olsun gökyüzünün yarısını gördüğü gibi, diğer bir noktaya geçince de öbür yarısını müşahede eder[395]*. Ay tutulması batı ve doğuda birbirine zıt olur. Hâlbuki ayın doğup batması bütün yerlere nispetle bir zamanda vuku bulmuş olsaydı bu ihtilaf görülmezdi; hatta yerin kazılması gerekse diğer yüzüne çıkacak idi ki mesela yeryüzü Buşanc*[396] *den kazılsa kazının ucu Çin'e çıkardı."*

İbn Haldun, meşhur tarihinin, II. Mukaddimesinde aşağıdaki bilgileri verir:

"Anlaşılmıştır ki yeryüzünün şekli küredir ve su ile kuşatılmıştır. Bazılarının sandıkları gibi su, yerin altındadır demek doğru olmaz, zira alt kısım doğal olarak yerin kalbi ve yerkürenin merkezi olan ortasıdır. Bütün parçalar merkeze yönelir. (Ona doğru çekilmiştir). Suyun bir kısmı yerin altında bulunmaktadır, diyenlerin maksadı, yerkürenin diğer cihetini nazar-ı dikkate almakla, yani bakanların gördükleri yere nispetle olsa gerektir. Yerin sudan görünen kısmı da daire şeklinde

---

[394] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 369.

[395] Bu hususu 403-1013 de vefat eden İbn Âsım da *el-Envâ ve'l-Ezmine* adlı esrinde tesbit etmiştir. Bkz., *a.g.e.*, (tahkik. Dr. Hüseyin Elmalı, T.D.V Yayınları, Ankara, 1997, s. 28.

[396] Herat'a 10 fersah uzaklıkta, su ve havası gayet latif , çeşitli ağaçların bulunduğu güzel ve küçük bir beldedir. Birçok âlim ve şairin doğum yeridir. Bkz., Yakût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I, 508-509.

düz yarım küreden ibarettir ki Okyanus veya Leblâye denilen deniz -ki Acemler, okyanus derler- onun bütün yönlerini[397] *kuşatır.*"[398]

Yer kürenin şekil ve biçiminin, bu İslam âlimlerinin yaşadıkları hicri senelerde bilindiği; ondan önceki zamanda bilinmediği sanılırsa hata edilir. Zira yerkürenin şekli, daha Abbâsî Halifeleri zamanında ilmen ispat edilmişti. Hatta Halife Me'mun bu mühim meseleyi bizzat dikkate alarak, meşhur âlimlerden Musa Oğullarını yeryüzünü ölçme çalışmalarına tayin etmişti ki bu âlimler, bu çalışmaları meşhur Sancar sahrasında yapmışlardır. şöyle ki:

Musa Oğulları ve değerli arkadaşları, bu sahrada kuzey kutbu noktasından birine bir kazık çaktıktan sonra, uzun bir ip bağlayarak mümkün olduğu kadar sapmamak üzere kuzeye doğru yürüdüler. Bu suretle kuzey kutbunun yüksekliğini alarak önceki yükseklikten tam bir derece fazla buldular ki zikredilen bu miktar ölçümden sonra 66 tam ve 3/2 mile ulaşmış ve 360 dereceden ibaret olan yerin derecelerine çarpılarak 24000 mil miktarına eşit bulunmuştu.

Bu âlimler daha sonra, önceki durdukları yere dönerek yine kazığa bir ip bağladıktan sonra bu sefer de güney yönüne doğru yürüyerek ve kuzey kutbunun bir derece miktarında aşağı indiği noktaya kadar gelerek bunu da ölçtüler ve yine 66 tam 3-2 mil miktarında buldular.

Bu ölçme çalışmasından çıkan sonuçlar, Me'mun'a sunulunca Halife, "*Vatâtu'l-Kûfe*"adlı yerde de ölçme yapılmasını emrederek, aynı yukarıda anlatılan şekliyle ölçme çalışması burada da yapılmıştı.

İslam milleti, Yüce Kudret'in yaratış ve yoktan var etme mucizelerini bu şekilde inceleyip, insanların fikirlerini aydınlatmaya çaba harcadıkları sırada, Avrupa milletleri öncekilerin hurafeleri ile dalalette koşuyorlardı.

---

[397] İbn Haldun'un bu son ifadesi Amerika'nın keşfinden önceki bilgilere dayanmaktadır.

[398] Bkz., *el-Mukaddime*, s. 49. el-Kadî *el-Beyzâvî*'de tefsirinin birçok yerinde yer yüzünün küreliğini açıkça ifade etmiştir. Muhakkik İslam âlimlerinin hemen hepsi bu görüşte ittifak etmişlerdir.

Hatta M. 1456 senesinde zuhur eden büyük bir kuyruklu yıldızı Avrupalılar, Veba, Taûn ve savaşa alamet saymış oldukları gibi Fatih Sultan Mehmed Han Hazretleri'nin İstanbul'u fethinin de özel bir işareti olduğuna inanmışlardı. İnançlarına göre onlara korku ve dehşet salmak için davul, çan, zil çalmaya mecbur olmuşlardı.

Gerçekten, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in getirmiş olduğu dinin sırf hikmet ve rahmet olan yüce hükümlerine aykırı olarak, İslam toplumu arasında da o tür hurafeler yayılmamış değildir.

Hatta bu hurafeler, bayağı tefsir, siyer ve hadis kitaplarına kadar girmeye yol bulmuştur ki bu görüntü en fazla üzüntüye yol açan hallerdendir.

Fakat -Allah'a hamdolsun- gerçeği araştıran İslam araştırmacıları -ki Cenâbı Hakk'ın kudretini göstermeye hizmetçi olan, kâinatın inceliklerini sağlam bir nazar ile mütalaa etmeyi en büyük, en mukaddes vazifelerden bilmişlerdi-, Müslümanların zihinlerini bu hurafelerden arındırmışlardır.

Coğrafya ilmi, şu anki durumunu kazanıncaya kadar pek uzun zaman geçirdiğinde şüphe yoktur. Fenikeliler, ticaret maksadıyla Akdeniz sahillerine, Cebel-i Târık'a, Avrupa ve Afrika'nın Atlantik taraflarına uğrayarak kuzey, kuzey doğu ve batıya, Britanya Adalarına, Baltık sahillerine kadar gitmiş oldukları gibi, güneyde de Medar-ı Ceddî'ye Oğlak yörüngesi kadar sefer yapmış oldukları için coğrafya'ya hayli hizmet etmiş sayılabilirler. Fenikelilerin sınır komşuları olan İbrânîlerin de bu komşularından, uzak topraklara dair bazı bilgiler almış oldukları zannedilir.

Nitekim Tevrat'ta, kuzeyde ve güneyde olarak en uzak olarak zikredilmiş olan araziler Benû Yâfes'in en büyükleri olan (Gûmar) kavmi arazisi, Kafkasya, Kuzey Hindistan, Çin ve Arabistan'ın bazı tarafları, uzak batıda da Tartuş (İspanya) adlı yerlerdir. Fakat araştırmacılar bunların bazılarında müttefik değillerdir.

Fakat hususi bir kafile çıkararak coğrafyayı genişletmeye en önce azmetmiş olan Mısır krallarından Nîhâv (نيخاو) adlı kral olduğu rivayet edilir.

Adı geçen, kral Milattan 600 sene önce Fenikelilerden birinin kumandasında, Kızıldeniz yoluyla bir donanma çıkararak, bu donanma, Hint Denizinden başlayarak Afrika'nın batı sahillerini dolaştıktan sonra üç sene zarfında Sebte Boğazına ulaşmış ve Akdeniz yoluyla Mısır'a dönmüşmüş.[399]

Kartacalıların ticaret maksadıyla yaptıkları seyahatler de coğrafyaya bir miktar sermaye sağlamıştı. Tarihin babası Heredot, (M. ö. 484/409) ve bilhassa Udakus'un (M. ö. 356) zamanında oldukça ilerlemeler kat etmiştir. Büyük İskender'in fetihleri ise coğrafya ilmine büyük ve geniş bir meydan açmıştı.

Yukarıda bahsedilen gelişmeler haddi zâtında önemli gelişmeler olmakla beraber, M.Ö. II. asrın son yarısında İskenderiye'de yetişmiş olan Aratustin adlı âlimin gayretiyledir ki coğrafya bir ilim şekil ve hüviyetini almak kabiliyetini göstermiştir.

Bu tarihlerde İskenderiye mektebinde yerin küre şekli bilinerek adı geçen Aratustin bunu öğretiminde esas edinmişti. Fakat Ekvator, kutuplar, Yörüngeler gibi coğrafyanın en mühim noktaları ve hatlarına iltifat etmeyerek, kendi coğrafyasını, gündüzlerin en uzunu 14,5 saatten ibaret sandığı, bölge ve kıtalardan geçen paralel bir çizgiye dayandırmıştı ki adı geçen çizgi Sinn ü Nisân'dan (Portekiz) uzayarak Rodos, Anadolu, İran, Hindistan'dan geçerek Doğu Okyanus sahillerinde biterdi.

İşte bu hattın uzunluğu -Aratustin'in görüşüne göre- 8000 İngiliz miline yakınmış.

Adı geçen âlim, mezkur çizginin iki sabit köşesi üzerine bir engel (حاجزه) çizmişti ki güneyde Rodos ve İskenderiye'den geçerek Asvân'ı (yukarı Mısır' da bulunmaktadır) kat edip ıssız sanılan bölgenin sınırlarına ulaştığı gibi, kuzeyde de yerkürenin derecelerinden 12 dereceye denk olan noktaya ulaşırdı.

[399] Meşhur tarihçi Heredot bu rivayeti doğrulamıyor. (Müellif)

En uzak kuzey bölgeler ile Ekvator yönünde meskûn olan arazi arasındaki mesafe de, 4400 İngiliz mili kabul edilirdi. Genel kanıya göre de, o zaman sınırların sonu bilinen arz kısmının ötesinde ancak (Okyanus) vardı ki geçişi mümkün değildi. Aratustin'den sonra M.Ö. II. asır ortalarına rastlayan İperik gelir ki coğrafya ve astronomi ilimlerinde en ileri gelen eski (mütekaddimîn) âlimlerdendir.

İperik, Aratustin'in koyduğu Usûlü genişleterek seleflerinin bilgileri üzerine bir hayli bilgi ilave etmiş olduğu gibi, hatalarını da düzeltmeye özen göstermiş, Ay tutulması, Güneş tutulması nazariyeleriyle boylamların konumu şekli ve bunun tahkikine de işaret etmişti. Fakat çağdaşları adı geçen âlimin bu keşiflerinden yararlanamayarak, vefatından pek çok sonra o mühim bilgilerden yararlanılmıştır ki 1,5 asır sonra gelen Esterebun adlı, astronomi âlimi, İperik'in adını yaşatmaya ve kendi şöhretini devam ettirmeye muvaffak olmuştu.

Sivas'ta doğan Esterebun, meşhur gezginlerdendir. Coğrafyaya dair bazı eserleri, Astronomi ilminde de mühim keşifleri vardı ki İskenderiye ekolünün yetiştirdiği âlimler arasında en çok meşhur olan bu âlimdir. Coğrafyasında, Akdeniz'in etrafında bulunan şehirler ve kasabaları gerçeğe yakın bir şekilde anlatmışsa da, o tarihte Avrupa'nın Atlantik sahillerine dair mevcut olan bilgileri fazlasıyla karışık, hatta (tabir yerindeyse) karma karışık rüyalar gibiydi.

O tarihte Avrupa'nın, Kuzeyi ve Kuzey doğuya uzanan uzantısı haddinden fazla abartılarak, Asya sınırı ise o nispette darlaştırılmıştı. Şöyle ki; ne Sibirya, ne Tatar şehirleri, ne Arap- Hint denizi, ne Çin, ne de Okyanus adaları biliniyordu. Kâspîn (Hazar) Denizi bile kuzeyin son noktası sanılarak bundan başka büyük bir deniz aracılığıyla (Sibirya Kıtası olacak) Doğu Okyanusa bitişik olduğuna inanılmıştı. Afrika'nın ise ancak kuzey tarafı biliniyordu. İçerilere doğru gidilince yerleşimi mümkün olmayan sıcak bir mıntıka olduğu sanılırdı. Bununla birlikte, Esterabun bu zanları bir miktar düzeltmeye muvaffak olmuştu.

Bundan sonra İskenderiye Mektebi'nin yetiştirdiği âlimler ve filozofların en meşhurlarından olan Batlamyus gelir ki M. II. asrın ortalarına rastlar.

Bu tarihlerde Romalılar, idareleri altında olan ülke ve Kıtaları olduğu gibi kaydetmiş oldukları gibi, dışarıda bulunan şehir ve kasabalar da keşfedilmiş ve incelemeye başlanmıştı. Fakat coğrafyacıların tasavvur ettikleri şekliyle bilinen arazileri çevreleyen denize karşın, son derece geniş, bilinmeyen bir kara parçası tasavvur etmişler ve Afrika kıtası'nın Güneye doğru uzandığı ve Doğu Asya'ya bitişik olmak üzere büküldüğünü, Hint Okyanusunun, Akdeniz gibi kara ile kuşatılmış bulunduğunu sanmışlardı.

Kısacası, derece derece kazanılan doğru bilgiler, coğrafya'nın gelecekte ki gelişmesine dayanak olacak surette genişlemeye başlayarak, Batlamyus bu konuda da büyük bir şöhrete nail olmuş ve İslam toplumunun coğrafya ilmindeki ilmî bilgilerine yol gösterecek önemli eserler bırakmıştı.

C. Meşhur Arap Coğrafyacıları

Araplar dünya'nın en büyük gezginlerinden ve en büyük kâşiflerindendir. Mesafe uzunluğuyla gerekli araçların yokluğu, yol yorgunlukları bu milleti hiçbir zaman gevşeklik ve dehşete düşürememiştir. Günümüzde dahi Avrupa ilmi heyetleri tarafından çıkarılan coğrafya gezginleri -ki her çeşit kolaylaştırıcı vasıtalara sahiptirler.- Afrika içlerinde rastladıkları Arap kafilelerine hayret ederek, seyahat denilen şeyin Araplar nazarında en basit bir hareketten ibaret olduğuna hükmederler.

Arap hükümetlerinin kurulduğu ilk senelerde Araplar, Avrupalılar tarafından ancak varsayım ve şüphe ile tahmin olunabilen memleketler ile yani Çin, Rusya kıtası'nın bazı bölgeleri ve Afrika'nın büsbütün bilinmeyen kısmıyla ticarî münasebetlerde bulunuyorlardı. Arap milleti eskiden, ticaret ve ilmî keşifler ve saire münasebetiyle Dünya'nın en uzak yerlerine

kadar seyahat etmişlerdir ki İslam'ın ortaya çıkışından sonra bu seyahatler, fetihler ile genişleyerek tabiatıyla (Coğrafya ilmi) İslam toplumu nazarında büyük bir mevki kazanmıştır.

Abbâsî hilâfeti döneminde Arap âlimlerinin ilmî incelemelere başladıkları ve eski Yunan kitaplarından matematik bilimleri ve coğrafya'ya dair kesin bilgiler alıp iktibas eyledikleri zaman, Batlamyus'un eserleri bu konuda birinci derecede kılavuz olmuştu.

Batlamyus'un "*el-Mıcıstî*" den sonra coğrafya hakkında tertip eylemiş olduğu kitap, Me'mun döneminde Arapça çevrilmişse de, Katip Çelebi'nin açıklamasına göre o çeviri hala bulunamamıştır.[400] Bununla birlikte Araplar Batlamyus'un fikirlerini mutlak olarak senet edinmeyerek, gerekli inceleme ve araştırmalar yaptıktan sonra kabul etmişlerdir.

Terakkiperver Halife, Bağdat'ta yeniden gözlemler yapılmasını istedikleri sırada, yerküre boylamlarının son derece dikkat ve itina ile belirlenmesini, coğrafyanın Yunan tarzında; fakat tam düzeltmelerden sonra nakledilmesini istemişlerdi. Gerçeğe yakın olarak zannolunabilir ki o tarihte Coğrafya, Arap ve Yunan dillerinde yazılmıştı.

Me'mun devrine rastlayan ve Sancar sahrasında enlem derecelerini ölçmüş bulunan astronomî âlimleri, kısmen Batlamyus'un haritalarını düzeltirlerdi ki, buna en büyük şahit -aranılsa-, bu düzeltmelerin, başlıca Bağdat havâlisine, yani İslam Saltanat merkezi olan o büyük şehrin etrafına uygulanmakla yapılmış olduğu gösterilir.

Arap Irak'ı, Basra Körfezi ve mecraları güzelce incelenmiş olan Fırat ve Dicle havzaları, o uçsuz bucaksız ovalar, Acemistan, Hazar Denizi'nin Güney kısımları, Suriye kıtası üzerinden 10 derece alçalan Doğu Akde-

---

[400] Kitab ve onunla ilgili çalışmalar hakkında fazla bilgi için bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1594-1596.

niz, coğrafya nokta-i nazarında, en doğru bir şekilde sınırlanmış olan kıtalardandı.

Arap milleti -az önce açıklandığı gibi- art arda gelen fetihlerinde tabiatıyla çok sayıda ve mühim bir takım seyahatler yaparak, İslam Devleti toprakları, Atlantik Denizinden Çin'e kadar genişlediği zaman, ticaret için büyük ana yollar açılmıştı ki bunlar Kâdîks (İspanya) ve Tança'dan Asya'nın uç kısımlarına kadar başlıca dört büyük yol olarak ifade edilebilir, şöyle ki:

1. İspanya, Avrupa ve Slovenya geçerek Hazar Denizi'nde son bulan yol.

2. Güney Afrika, Mısır, Şam, Kûfe, Bağdat, Basra, Ahvaz, İran, Kirman, Çin ve bölge ve kıtalarını birbirine bağlayan yollar.

3. Akdeniz'i geçerek, biri Suriye ve Basra Körfezine; diğeri Hint denizinde kavuşmak üzere İskenderiye ve Kızıldeniz'e açılan yollar.

Diğer taraftan hususî gezginler de çoğalarak İslami fikirleri ve İslam medeniyetini uzak bölgelere ulaştırmışlardır.

Arap milleti'nin, ilmî keşifler yapan gezginlerden başka olan bu tür gezginleri -her millette olduğu gibi- çoğunlukla ticaret erbabı olan şahıslardır. Her ne kadar ilmî araştırmalar için lazım olan maharete layıkıyla sahip değillerse de onların oralarda münasebetler kurmaları ve ilişkileri, bazen ilim ve fenlerin ilerlemesine faydalı olabilir.

M. IX. asırda Süleyman adında bir Arap tacirinin Çin'e olan seyahati bu kabilden olarak, coğrafya için bazı bilgiler ilavesine vasıta olmuştur. Adı geçen bu tacir, Çin gemilerinin sıkça yanaştıkları Basra Körfezi'nden hareketle Hint Denizi'nden geçerek Çin sahillerine yolculuk etmiştir. M. IX. asır ortasında, gözlemlerini içeren bir eser meydana getirmiştir. Diğer Arap gezginlerinden bilgiler almış olan Ebû Zeyd adlı ünlü âlim, yine bu asrın sonunda, Süleyman'ın kitabını genişletmiş ve eksikliklerini tamamlamıştır.

Gezgin ve Tâcir Süleyman'ın zikredilen bu eseri Avrupa'da Çin'e dair önemli bilgileri kapsayıcı olarak neşredilen ilk eserdir. Son asrın başlarında Fransızca tercüme edilmiştir.

Tacir Süleyman, sıradan bir gözlemci olarak düşünülebilir. Fakat tarih bölümünde bahsetmiş olduğumuz meşhur âlim el-Mes'ûdî (346/956), gerçekten çok yönlü bir bilim adamı ve müdekkik bir matematikçi sıfatıyla seyahatler yapmış büyüklerdendir ki ömrünün en büyük ve mühim kısmını bu maksada tahsis ederek, tam 25 sene müddetle geniş İslam topraklarını (Hindistan da dâhil olmak üzere) gezmiştir.

Adı geçen bu büyük âlimin ilmî gözlemleri ve buluşları çok sayıdaki eserlerinde yayınlanmış olduğu gibi eserlerinin en mühimi olan "*Mürûcu'z-Zeheb*"e[401] de o faydalı bilgileri almıştır.

Nitekim çok yönlü büyük bir âlim olan İbn Haldun, el-Mes'ûdî'nin inceleme ve gözlemlerini aşağıdaki şekilde meth ve takdir eder:

"el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeneb*'inde H. 300 tarihine rastlayan doğu ve batı millet ve topluluklarının hallerini tasvir etmiştir ki bunların inanç ve adetlerine, bulundukları kıtalar ve memleketin tabiatına, dağlarına, nehirlerine ve denizlerine, hükümet şekillerine, soy, sülale ve saltanat erkânına bu mühim eser sayesinde vakıf olunmuş ve onun sayesinde bunlar hakkında bilgi edinilmiştir. *Murûcu'z-Zeneb* öyle seçkin bir kitaptır ki tarih tertibi için diğer tarihçilere bir örnek olma hizmetini yerine getirmiş olduğu gibi, tarihçiler bilgilerinin en güzel kısmını da ondan iktibas etmişlerdir."

H. IV. asra rastlayan İbn Havkal, el-Mes'ûdî'den sonra seyahat etmeye başlayarak, bu sayede *el-Mesâlik ve'l-Memalik*[402] adlı meşhur eserini

[401] Zakir Kadiri Ugan bu eseri Türk Tarih Kurumunun emriyle tercüme ettiğini söylemektedir. Bkz., Zakir Kadiri Ugan, *Mukaddime*, I, 658, İstanbul, 1988.
[402] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1664.

meydana getirmiştir. Kitabının konusu hakkında verdiği izahlardan bir kısmını aşağıda naklettik.

"*Yeryüzünün uzunluğunu, genişliğini yazıp, İslam memleketlerini de kaydedip haklarında geniş bilgiler verdim. Her kıtaya bir harita ekleyerek, birbirine oranla konum ve mevkisini gösterip, bunların hudutlarını, şehirlerini, bulundukları semt ve tarafları ve bunlardan geçen nehirleri, ırmakları, kervan ve diğer gezgincilere yardımcı olmak üzere mevcut bulunan su mahzen ve havuzlarını, onların kaynakları ile döküldükleri yerleri, bu beldeleri birbirine bağlayan ulaşım yollarını, birbirine olan uzaklığını, hangi çeşit ticaretin revaçta olduğunu velhasıl sultanlara ve sair sınıflara yararlı olabilecek bütün coğrafî bilgileri açıkladım.*"

Gerçekten de İbn Havkal (367/977)[403], Müslümanlar arasında ortaya çıkan en meşhur gezginlerdendir. Bağdat'tan başlayarak, hemen hemen bütün İslam beldelerini dolaşmış ve onları nasıl görmüş ise öylece vasfetmiştir ki Berber ülkelerinin bütün şehirlerini, meşhur yerlerini ve yine Endülüs'ün en meşhur belde ve kasabalarını, burada gördüklerini içeren eseri de buna şahittir. Adı geçen gezgin Sicilya'yı da bu uzun seyahatten hariç bırakmamıştır.

Kısacası, Irak, Endülüs, Afrika, Asya kıtalarını ve içinde Müslümanların yaşadığı ne kadar belde varsa hepsini dolaşarak, bu gezisi tam 28 sene sürmüştü ki H. IV. asra rastlar. Az önce zikrettiğimiz "*el-Mesâlik ve'l-Memâlik*" adıyla meşhur olan bu seyahatnamesi Avrupa dillerinden çoğuna tercüme edilerek, bir hayli zaman Avrupa âlimlerine rehberlik yapmıştır.

Adı geçen İbn Havkal'den bir asır önce gelen yani H. III. asır âlimlerinden olan İbn Hurzdâzbuh (280/893)[404] de tarih ve coğrafya ilimlerinde ihtisas sahibi âlimlerdendir. Bu zatın da *el-Mesâlik ve'l-Mema-*

[403] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,II, 5.
[404] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,VI, 236.

lik[405] adlı kitabı onun bu ilimdeki yücelik derecesini gösteren en güzel şahitlerdendir.

Zikredilen âlim bu eserinde kıtaları, ülkeleri ayrı ayrı tasvir etmiş olduğu gibi, ayrıca yollarının uzunluklarını gayet itina ile tayin ederek onların siyasî, ticarî ve sanayi durumları hakkında da mümkün olduğu kadar mühim bilgiler vermiştir.

Meşhur İslam tabiplerinden olan ve İbnu't-Tabîb künyesi ile bilinen Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Mervân es-Serahsî ve İbn Ebî Şeybe (Ebû Bekir Muhammed b. İbrahim el-Kûfî) (297/910)[406] de Coğrafyanın bu ilk gelişme devrinde özellikle bahsedilecek büyük âlimlerdendir.

Abbasî halifelerinden Mu'tedidbillah ile H. 271 senesinde Tavâhîn'e yaptığı seferdeki izlenimlerini gayet metekkikce yazıp kaydederek *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı, kitabını meydana getirmiştir ki Yâkût el-Hamevî "*Mu'cemu'l-Buldân*" adlı eserinde bu kitaptan bir hayli bilgi iktibas etmiştir.

Adı geçen büyük âlim, Halife Mu'tedid'in önce muallimi ve daha sonra en yakın müsteşarı olmuştu. Bu sebeple Halife'nin mahrem sırlarına vakıf güvenilir bir danışmanı olduğu hâlde sırları saklamaya muktedir olamayarak ifşâ etmiş olduğu için H. 286 tarihinde idam edilerek öldürülmüştür.

Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Mervân es-Serahsî, kendinden sonraki nesillere, İslam medeniyetinin şeref ihtişamının devamına hizmet edecek bir takım kıymetli eserler yadigâr bırakmıştır ki bunlar mantık, itikat, tıp, felsefe, astronomi, hesap, cebir, mukabele, musikî vs. ilimlere ait olarak gelecek bölümlerde ayrıca zikredilecektir.

H. III. asır ortalarına rastlayan adı geçen İbn Ebî Şeybe, İslam memleketlerinin en meşhur beldelerini gezip dolaşmak suretiyle gördüğü

---

[405] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, göst. yer.
[406] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*,I0, 285.

olayları ve eserleri inceleyip muhakeme ettikten sonra kayda geçerek, Coğrafyanın içine giren konuların çerçevesini genişletmiş ve öncekilerin bilgilerini de tashih etmiştir.

H. IV. asır ortalarında vefat etmiş olan Ebû Sa'îd el-Hasan b. 'Abdullah es-Sîrâfî ile Ebû Muhammed Hüseyin b. Ahmed el-Hemedânî'yi de bu arada zikredelim. Zira bunların birincisi Tihâme Dağlarına ve civarına dair mühim bilgiler bırakmış olduğu gibi, ikincisi de *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adındaki eserinde Yemen ve Arap yarımadası ahvaline dair aynı şekilde mühim bilgiler yadigâr eylemiştir.

H. IV. asır ortalarına rastlayan meşhur âlimlerden Ebu'l-İshak el-Istahrî (346/957)[407], coğrafyayı bugünkü ilerlemeye bağlayan iletişim hattı makamında bulunur.

Çeşitli ilimler arasında -fitrî meylin şevkiyle en fazla ilgi duyduğu coğrafya ilmi idi ki onu ilerletmek ve önceki âlimlerin nakillerini tetkik etmek üzere H. 340 senesinde seyahate karar verip Arap beldelerinden başlayarak Hindistan'a, Atlantik ada ve sahillerine seyahat etmiş, bu esnada birçok âlimler ile görüşmeler yaparak onlardan da bir hayli değişik ve faydalı bilgiler almıştı.

Adı geçen bu büyük âlim, bu seyahat ve araştırmaları sonucu olmak üzere meydana getirdiği "*Kitâbu'l-Ekâlim*" adlı eserinde her kıta ve beldeleri nasıl görmüş ise öylece kaydetmiş olduğu gibi, duyduklarını da tetkik ve muhakemeden sonra eserine almış, ülkeler, beldeler ve hatta köylere varıncaya kadar ulaşım yollarını ve bunların mesafeleri ve her birinin tabiî durumlarını vesairesini de ayrı ayrı ele alıp belirlemiştir.

Adı geçen kitap, Almanca tercüme edilerek M. 1845 de basılmıştır.

Batılı âlimler, Ebu'l-İshak el-Istahrî'yi Arap coğrafyacılarının birincisi sayarlar.

[407] Ö. R. Kehhâle, *a.g.e.*, I, 104.

Bununla birlikte, İslam âlimleri tarafından nakil ve tercüme edilen Batlamyus'un coğrafya ve haritalarının tamamlanması dönemi, H. V. asır başlarına rastlayan meşhur filozof Ebû'r-Reyhân el-Birûnî ile başlar. Bu dönem, İslam coğrafyası için ikinci bir dönem sayılır.

El-Birûnî, Gazneli Mahmut himmet ve teşvikleriyle Anadolu, Maveraünnehir, Çin, meridyen ve paralellerini yeniden ölçerek önceki âlimlerin az çok henüz devam eden hatalarını düzeltmiş ve coğrafyaya yeni bilgiler ilave etmiştir.

Bu tarihten itibaren adı geçen filozofun "*el-Kânûnu'l- Mes'ûdî*"[408] adlı kıymetli eseri kozmografya ilminin doğuda esasını teşkil etmeye hizmet etmiştir.

H. V. asır değerli âlimlerinden Kûşîyâr b. Lebân el-Cîlî (350/961)[409] Kenân el-Censelî, *el-Kânûnu'l-Mes'ûdî*'nin bazı kısımlarını gözden geçirerek tetkikler yapmış olduğu gibi, meşhur astronomi âlimlerinden Ömer el-Hayyâm da coğrafya ilminin genişlemesinde şükran duyulacak derecede hizmet göstermiş büyük âlimlerdendir.

Adı geçen büyük âlim Kûşiyâr, hesap ve astronomide İslam toplumunun eşsiz büyüklerindendir. Her hangi konudan bahsederse o konuyu geometrik delillerle ispata çaba harcarmış ki bu husus onun kadrinin yüksekliğine delalet eder.

Celâli yılını hesap ederek takvimini yapmakla meşhur olan Ömer el-Hayyâm, Selçuklu sultanı Melikşah emriyle H. V. asırda takvimin tashihlerini yapmış ve fevkalâde sahih olmak üzere de Cedy (oğlak) ve Seretân (yengeç) yılının müddetini tayin etmiştir.

H. V. asır sonlarında Ebû 'Ubeyd 'Abdullah b. 'Abdül'azîz el-Bekrî el-Endülüsî ve (M. 1099/1180) de Ebû 'Abdullah b. Muhammed b.

---

[408] el-Birûnî bu eserini Mes'ûd b. Mahmûd b. Sebuktekîn için H. 421 de yazmıştır. Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1314.

[409] Bu isim " كنان الجنسلي " şeklindeydi. *el-A'lâm*'dan düzelttik. Bkz., *el-A'lâm*, V, 236, 1989, Beyrut.

Muhammed b. Abdullah -ki (eş-Şerif el-Idrîsî) adıyla meşhurdur- görünürler.

Adı geçen büyük âlim Ebû 'Ubeyd el-Bekrî, "*el-Mesâlik ve'l-Memâlik*"[410] adındaki eseri tertip ederek, kendinden önceki âlimlerin bazı hatalarını düzeltmede hayli hizmet ve gayret göstermiştir ki İmam en-Nuveyrî bundan dolayı adı geçen âlimi övmüştür.

Fakat eş-Şerif el-Idrîsî coğrafya ilminde başkaca bir mevki işgal eder.

Adı geçen filozof, Kurtuba'da tahsilini tamamladıktan sonra, İstanbul'u, Anadolu kıtasını, Mısır'ı, Marakeş'i, Endülüs'ü, Fransa'yı, İngiltere'yi gezip dolaştıktan sonra Sicilya Kralı II. Rojr'un özel daveti ile bu adaya gelerek Kral için gümüşten bir küre imal edip, çizimini yapmıştır.

1160 milâdi senesinde yani bundan 720 sene önce şerif Idrîsî'nin çizdiği haritalardan bir tanesinin aynısıdır ki Ebû'z Ziyâ Tevfîk Bey Efendinin oğlu Abdullah Ziya Bey istinsah etmiştir.[411]

eş-Şerif el-İdrîsî, yaptığı bu kürede gösterilen kıt'a ve beldeleri Arap harfleriyle yazarak, bunları da "*Müzhetü'l-Müştâk fî Ahbâri'l-Afâk*"[412] adındaki eseriyle açıklamıştır.

Adı geçen eser ele geçirilerek Latin, Fransız ve İngiliz dillerine tercüme edilmiş ve tam üç buçuk asır Avrupa âlimleri ve harita çizimcileri bundan istifade etmiş ve bunu çoğaltmışlardır. Adı geçen büyük âlim yerküreyi yedi iklim veya yedi kıt'a üzere taksim ettikten ve her kısmı da on bir bölgeye ayırarak belde ve memleketlerin vasıflarını tafsilatlı olarak anlattıktan sonra mil ve fersah olarak mesafeleri tayin etmiştir.

---

410 Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1664.

411 Bu haritada Nil Nehri'nin menbâı gibi büyük göller görünmektedir ki bunlar Avrupalılar tarafından çok sonraları keşfolunabilmişlerdir. Nil, Kamer Dağı (جبل قمر) denilen yer de bulunan on kaynaktan çıkar. Bunlardan beşi büyük bir göle ve diğer beş adedi de yine öyle büyük başka bir göle dökülür. Bu iki gölün herbirinden üçer ayak akarak Tarfî (طرفي) adıyla bilinen bir köy yakınında bulunan, ötekilerden daha büyük bir göle dökülür.

412 Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, II, 1947.

eş-Şerif el-İdrîsî, Sebte'de H. 493'te doğup, Sicilya'da H. 576 'da vefat etmiştir [413].

Kısaca söyleyecek olursak, yerkürenin merkezi ve doğu taraflarının büsbütün değiştiği, yani sıhhatli bir şekilde tanınıp çizildiği hâlde Batı tarafında daha bazı beldeler ve memleketler henüz layıkıyla bilinememişti. Ki İspanya'nın Kuzeybatı tarafları ve Afrika'nın da yine batı ve kuzey kısımları bunlardandır.

Bununla beraber H.V. asırda yetişen İbn Zerkâle el-Endülüsî, İspanya'da bazı meşhur beldelerin enlem ve boylam dairelerini tayin ederek, el-Mıcıstî 'de 62 ve Coğrafya'da 54 derece uzunluğunda bulunduğu gösterilen Akdeniz'in 42 derece boylamı olduğunu açıklayarak gerçeğe yaklaşmıştır.

H. VII. asırda Fas'ta yetişen Ebu'l-Hasan 'Alî, İslam memleketlerinin Batı tarafının coğrafi durumlarını tamamıyla inceleyerek mükemmel bir coğrafya kitabı tertip eylemiştir ki bu eser Avrupalılara pek çok faydalı ve mühim bilgiler vermiştir.

İslam coğrafyacıları, Batlamyus'un gösterdiği derece miktarından 10 derece çıkardıktan sonra, şimdiki Portekiz memleketlerine mensup Asur adalarında son bulan gerçek Batı'yı yerleşik Batı'dan ayırmışlar ve bu takımadalar henüz bilinmediği bir zamanda, İslam âlimleri Batlamyus'un zikredilen dereceleriyle uyuşan günün yarı dairesini kabul etmişlerdir.

Adı geçen Ebu'l-Hasan, kendinden öncekiler tarafından tanzim edilen bozuk ve yanlış haritayı nazarı dikkate alarak bundan istifade etmiş olduğu gibi, H. VII. asır sonlarına rastlayan İbn Sa'îd el-Mağrîbî'nin de bu haritayı gözden geçirmiş olduğu sanılabilir. Fakat Ebu'l-Hasan zikredilen haritayı kısmen yenilemeye gayret etmiş olduğu hâlde İbn Sa'îd el-Mağrîbî ve onun eserlerinden iktibas edenler bu düzeltmeden haberdar

[413] Fazla bilgi için bkz., C. F. Sebold, İdrîsî, İA, V, 936-937.

olmadıklarından doğu coğrafyacılarına, hatalarıyla beraber eski haritayı nakledip bırakmışlar.

İşte bundan dolayıdır ki meşhur âlimlerden Ebu'l-Fidâ, Afrika ve Endülüs hakkında yapılan bu düzeltmelere ve izahlara muttali olamayarak gayet mühim olan *Takvîmu'l-Buldân* adlı eserini maalesef bahsedilen bu bilgilerden mahrum olduğu hâlde bize yadigâr bırakmıştır.

Ebu'l-Hasan ve sair coğrafyacılardan sonra duraklaması muhal denilecek bir gerileme devri başlar.

Doğu'nun Pelin'i denmeye hakkıyla layık olan meşhur el-Kazvînî, bu ilimde kendinden öncekilerin bilgilerini *'Acâibu'l-Buldân*'ında toplamış olmaktan başka bir şey meydana getirmemiştir. Çünkü onun nazar-ı dikkati daha ziyade tabiî tarihe meyyaldi.

H. VII. asrı süsleyen Yâkût el-Hamevî'yi ayrıca zikretmeliyiz. Zira *Mu'cemu'l-Buldân* adındaki eseri ve onun muhtasarı olan *Merasîdü'l-'Ittılâ'* adını verdiği eseri ile doğu ve batı'da en fazla şöhret kazanan değerli âlimlerdendir. İmam es-Suyûtî de bu *Mu'cemu'l-Buldân*'ı özetleyerek bazı yerlerini ve özellikle boylam derecelerini düzeltmiş olduğunu açıklar. Fakat bu özet tam değildir.

Meşhur tarihçilerden İmam en-Nuveyrî de eserlerinin coğrafya'ya ait kısmında yalnız kendinden öncekilerin bilgilerini nakletmiştir.

H. VIII. asır ortalarına rastlayan İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-Acâib* ve *Ferîdetü'l-Garâib* adlı bir antoloji, müellifidir ki bahsedilen eser Avrupa kütüphanelerinin çoğunda bulunarak büyük bir şöhrete sahipmiş. Bu kitap bir ciltten ibaret olup, birinci kısımda: Bölgeler ve beldeler zikredilmiştir. Diğer kısmında da madenler, bitkiler ve hayvanlar (Mevâlid-i Selâse)'dan bahsedilmiştir.

Fakat yazarın bölgeleri ve denizleri göstermek için çizdiği şekil tamamıyla gerçeğe aykırı olduğundan, bu eser âlimler arasında değersiz görülmüştür; hatta Kâtip Çelebi *Keşfu'z-Zûnûn*'unda aşağıdaki ibareyi yazmıştır:

فإن الرجل ليس من أهل فنّ جوغرافيا ؛ وتصويره لا يقاس على سائر النقوش والتصاوير . ومع ذلك أورد فيه أخبارًا واهيةً وأمورًا مستحيلةً كما هو دأبُ أهل العربية والأدباء الغافلين عن العلوم العقلية. إن هذا الكتاب متداول بين أصحاب العقول القاصرة كأمثاله

" ... *Bu adam coğrafyacılardan değildi. Onun tasviri diğer nakış ve tasvirlerle mukayese edilmez. Bunun yanında eserinde -aklî ilimlerden habersiz dilciler ve ediplerin adeti olduğu üzere- zayıf haberler ve olması mümkün olmayan işlere yer vermiştir. Bu kitap ancak onun gibi beyinsizlerin ellerinde dolaşmaktadır.*"

Kâtip Çelebi bu ibareyi yazdıktan sonra malum metodu gereği bu kitabın evvelini yani ilk kelimelerini de nakletmiş ve altına yazdığı mütalaa ile bir zarafet örneği göstermiştir ki bunu da aynen aşağıda zikrediyoruz:

أوله : الحمد لله غافر الذنب وقابل التوب إلى آخره. ولعل المصنف أشار إلى أنّ هذا التأليف وأمثاله من الذنوب

" *-Başı: Günahları bağışlayan, tevbeleri kabul eden... Allah'a hamd olsun-. Kim bilir! belki de Müellif (bilme den) bu sözleriyle bu ve benzeri eserleri yazmanın o günahlardan olduğuna işaret etmiştir.*"[414]

Bu kitap, vaktiyle Türkçe de tercüme edilmiştir.[415]

Tarih bölümünde geniş olarak anlatılan adı geçen Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân* adı altında meydana getirdiği meşhur eseriyle coğrafyacılar tabakasında gayet parlak bir mevki işgal eder.

Adı geçen yazar, bu kitabında pek çok yerleri ve bölgeleri anlattığı gibi, her memleket ve bölgenin boylam ve enlem derecelerini de göstermiştir. Çin ve Hindistan gibi beldelerin çoğuna ve Avrupa'nın kuzeydoğu ve kuzeybatısında sakin olan toplumlardan Bulgar, Çerkez, Rus, Sırp, Ulah kavimlerinden bir takımına ve Afrika'nın güney kısımlarındaki

---

[414] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 701.
[415] Katip Çelebi, "*Bu eserin Tükçeye çevirisinin Rumlardan bir adama ait olduğunu ve Osman b. İskender Paşanın isteğiyle bunu yaptığını*" söylemektedir. Bkz., *a.g.e.*, göst. yer.

Habeş, Zenc, Nube[416], Zeyla' gibi bazı topluluklara dair yeterli bilgiler elde edemediğinden dolayı üzüntüsünü belirtmiştir. Bununla birlikte " العلمُ بالبعض خير من الجهل بالكُلّ *-Bir kısmını bilmek, hepsini bilmemekten hayırlıdır.*" sözü gereğince adı geçen kitabını, İbn Cezle'nin "*Takvîmu'l-Ebdân*"ı (Tıp bahsinde gelecek) tarzında tertip etmeye gayret ettiğini söyler [417].

Ebu'l-Fidâ her şeyden önce bilinen matematik kaidelerine dayanarak; buna aykırı bir metoda uyarak yerkürenin enlem ve boylam dairelerini tayin edip gösterme de ihmalkarlık edenlerle eğlenmiştir. Gerçekten bu büyük âlim eserini bu metotla toplayıp düzenlemiş ve kendinden sonra gelen nesillere hakikaten bir bilgiler hazinesi (ansiklopedik bir eser) yadigâr bırakmışsa da aynı konuda gözden geçirdiği bazı kitaplarının gerek hatalarına ve gerek o eserlerde değişikliğe uğramış bir takım rakamlara gerektiği kadar dikkati etmeyerek bunları o eserlerde nasıl bulmuşsa öylece kabul ve istinsah eylemiş olmasından dolayı Batı âlimlerinin itirazına maruz kalmıştır.

İbn Kaymaz künyesiyle bilinen Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, tarihçiler tabakasına verdiği şeref kadar bu tabakayı da süsler.

Adı geçen yazarın tarih kısmında bahsettiğimiz eserlerinden yani 12 cilt olarak yazdığı - bazılarının kaydına göre 20 cilttir.- *Tarihu'l-İslam* ile iki cilt olan "*el-İber fî Haber men Gaber*" adındaki tarihinden başka, gerek tarihe ve gerekse çeşitli ilimlere ait 20 cilt olarak tertip ettiği *Tarihu'l-Ulamâ' ve'n-Nübelâ', ed-Düvelü'l-İslamiye, Tabakâtü'l-Kurrâ'*, iki cilt olan *Tabakâtü'l-Huffâz,* bir ciltlik *Binâü'r-Ricâl*, gayet mühim üç ciltlik *Mîzânü'l-İ'tîdâl fî Nakdi'r-Ricâl, el-Müştebeh fi'l-Esmâi ve'l-Ensâb,* on cilt olan *İhtisâr Tarih İbn 'Asâkir*, iki cilt olarak *İhtisâr Tarih İbn Hatîb, İhtisâr Tarihi'n-Nîsâbürî, Ahbâru Sed, Ehâdîsu Muhtasâr İbni'l-Hâcîb, Tefkîfu*

[416] Bu iki toplum asıl metinde "Zencu'l-Gurbe" şeklindeydi. *Keşfu'z-Zunûn*'dan düzelttik. Bkz. *a.g.e.*, I, 469.

[417] Bkz., *a.g.e.*, I, 468-469.

Ehli't-Tevfîk Alâ Menâkibi's-Sıddîk, Ni'amu's-Semer fî Siretî Ömer, et-Tıbyân fî Menâkıb 'Osman, Fethu't-Tâlib fî Ahbâri 'Alî b. Ebî Tâlip, Mu'Cemu'l-Eşyâh -bin üç yüz büyük âlimi içerir.-, *İhtisâr Kitâbi'l-Cihâd, mâ Bâ'de'l-Mevt*, İmam el-Beyhakî'nin *Kitâbu'l-Kader*'inin ihtisarı, *Hâlet Bedr fî 'Adedi Ehli'l-Bedr*, Ebu'l-Fidâ'nın *Takvîmu'l-Buldân*'ının ihtisârı, *Nefdu'l-Cu'be fî Ahbâri Şu'be*, *Fudda Nehârek fî Ahbâri İbni'l-Mübârek* ve bunlardan başka daha birçok faydalı eseri vardır.

Adı geçen zâtın doğumu H. 673, vefatı da H. 746 veya - bazılarının kaydına göre - H. 748'e rastlar.

Bundan sonra İmam el-Makrîzî ve İbn İyâs gelir ki her ikisi de en meşhur coğrafyacılar arasında bulunurlar. M. XVI. asır başlarına rastlayan Afrika Leiûni el-Hasan'ın (Mürteddir) da bu ilme hayli hizmeti geçmiştir.

Timur Hanedanı Asya'yı altüst ettiği tarihlerde ilimler ve fenler için yeni bir ilerleme devri açılmıştır.

İran'ın tamamı ve Hindistan'ın bir kısmının sahibi olan Timurlenk'in oğlu Şâhruh, diğer hükûmetlerin başkanları ve emirleriyle dostane münasebette bulunmayı arzu eylediğinden M. XIII. asır başlarında idi ki Çin hükümdarına gayet tantanalı sefaret heyeti göndermiş olduğu gibi, meşhur âlimlerden Semerkantlı Abdürrezzak da Kalküta Melikî'nin yanına gitmişti.

Şâhruh'un oğlu Uluğ Bey -ki astronomi bahsinde görüleceği gibi çok sayıda zîcıyle meşhurdur.- bu tarihlerde bütün bir yerkürenin haritasını düzenleme ve çizmeye teşebbüs eylemişti.

Bu âlimin, bu konuda en fazla itimat ettiği âlimler, Nasruddîn et-Tûsî ile Ali Kuşçu'dur. Ali Kuşçu, Uluğ Beyin emriyle Çin'e kadar seyahat ederek, çok mühim bilgileri toplamıştır. Hatta rivayet edildiğine göre adı geçen âlim, yerkürenin büyüklüğünü ve gün ortası dairesinin (دائرهء نصف النهار) derecelerini tashih eylemiştir.

Coğrafyadan ve özellikle bu ilmin en mühim kuruluş vasıtalarından biri olan seyahatten bahsedilirken Tancalı İbn Batuta künyesiyle bilinen

Ebû 'Abdullah Muhammed b. Muhammed b. İbrahim'in 28 sene devam eden seyahatini -ki insan topluluklarını birbirlerinden haberdar ederek bu suretle insanlık âlimine hizmet etmiştir-, hatırdan çıkarmak mümkün olamaz.

Adı geçen gezgin, bu yolculuğuna M. 1325 senesine rastlayan H.733'te başlayarak Anadolu, İstanbul, Rusya, İran, Orta Asya, Hint, Çin, Mısır bölgeleri, Irak, Hint Adaları ve diğer bazı adalar, Orta Afrika, İspanya ve sair memleketleri dolaşarak M. 1353, H. 763 senesinde dönmüştür. Zikredilen bu seyahat esnasında gördüğü tarihî eserler ve olaylarla duyduğu konuları ve garip hadiseleri toplayıp tertip ederek fevkâlade faydalı ve istifadeye değer bir eser meydana getirmiştir.

Üzülerek söyleyelim ki bu eserin asıl nüshası ele geçirilmemiştir. Fakat bazı rivayetlere göre Fas veya Kahire'de saklıymış.

İbn Batuta Seyahatnâmesi diye meşhur ve ellerde dolaşan nüsha ise asıl kitaptan bir kısımdır. Fas krallarından Mütevekkil 'Alâllah'ın işareti üzerine mâgribli büyük âlim Muhammed b. Ahmed b. el-Harbî el-Kelbî'nin tertip ettiği seyahat kitabı da onun özeti ve muhtasarıdır ki İtalyan, Fransız ve İngiliz dillerine tercüme edilen eserinin de bu muhtasar olduğu rivayet edilir.

Adı geçen İbn Batûta, gerek İslam âleminde ve gerek Avrupa'da fazlasıyla bilinip şöhret sahibi olduğundan, İslam ilimleri sevenlerinden olan bazı yabancılar onun ismi olan İbn Batuta mahlasımı kullana gelmektedir. (Bilgi nurlarının doğuş yeri olan, İslam Medeniyetine gönül vermiş diğer bazı Avrupalılar da, İbn Rüşd ve İbn Sina lakaplarını kullanırlarmış.)

İslam coğrafyacıları deniz yolculuğuna mahsus deniz haritaları da tertip etmiştir. Mütekaddimîn âlimler ise bundan büsbütün nasipsizdiler.

M. XVI. asır sonlarında okyanus adalarından birçoğunu keşfetmiş olan Portekizli meşhur denizci Vasko dö Gama, böyle bir İslam haritasını ele geçirerek ondan bir hayli yararlanmış olduğu gibi, Ömer adında bir Arap coğrafyacısının çizmiş olduğu gemilerin seyir haritası da Umman

denizinde ve Basra Körfezi seyahatinde Büyük Albuker[418]'e en mükemmel bir rehberlik vazifesini yerine getirmiştir.

İşte sabit oluyor ki İslam toplumu bu ilimde de seleflerini kat kat geçmiştir. Yukarıda işaret edildiği gibi Batlamyus'un açıkladığı beldeler ve ülkeler ile enlem ve boylam dereceleri yanlış ve hata ile doluydu ki yalnız Akdeniz'in boylamı hakkında yaptığı 120 yeni mil kadar düştüğü hata az dikkate değer değildir.

İslam Milletinin, coğrafya ilmindeki ilerlemelerini daha açık bir tarzda göstermek için belirledikleri mevkiler ve beldelerin dereceleri ile eski Yunan âlimlerinin beyan ettikleri dereceler arasında bir karşılaştırma yapmak yeterlidir.

Bu karşılaştırma ispat eder ki İslam âlimlerinin eserlerinde belirlenmiş olan enlem dereceleri, gerçeği ile ancak bir kaç dakika farklılık gösterdiği hâlde önceki Yunan âlimleri derecelerle hatalarda bulunmuşlardır.

Mükemmel vasıtalardan mahrum bulunduğu, yani kronometre ve Ay'ın gerçek menzilleri mevcut olmadığı bir zamanda boylam derecesi tayin etmek gerçekten en zor işlerden sayılır ve o sebeple yanılma ve hata meydana gelmesi fazlasıyla zaruri görünür. Fakat İslam Milleti'nin hatasını böyle bir zamanda dahi ancak iki dereceye yaklaşırken, eski Yunan âlimlerinin bu konudaki hataları haddinden fazla dikkat çeker.

İskenderiye, gün ortası dairesi itibariyle tayin edilmiş Tanca'nın boylamı Batlamyus'a göre (53, 30)'dan ibaretti. Gerçekte ise, (35, 41)'den ibarettir. Bu iki sayı arasındaki fark ise 18 dereceden ibaret kalır. Bu da eski Yunanlıkların hatalarını gösterir.

İslam âlimlerinin eserlerinde Akdeniz'in Tanca, Trablusgarp ve Suriye büyük boylam mihveri, gerçekten ancak bir derece hatalı olarak gösterilmiştir. Batlamyus'un eserinde ise bu mihverin boylamı 19 derece

---

418 Meşhur bir denizcidir. Portekiz'in Hind sömürgeleri valisidir. (1453-1515).

farklı gösterilir ki, bu da tam 120 mil miktarında büyük bir hata meydana getirilir.

Kısacası, özetle söyleyecek olursak İslam eserleri, M. XVI. asır başlarına kadar Avrupa'da coğrafya ilminin öğrenilmesine ve deniz seyahatleri kılavuzluğuna tek dayanak olmuştu ki yukarıda zikrettiğimiz Vasko dö Gama ve Albuker bu gerçeğin en büyük şahitlerindendir.

Altıncı Bölüm

MATEMATİK BİLİMLERİ

MATEMATİK BİLİMLERİ

İÇİNDEKİLER

A. Tarifi

Matematik, genel olarak miktarları veya büyüklükleri bildiren ilme denir. Eğer miktarlardan mantıki bir tarzda bahsolunursa yalın matematik (رياضية خالصه), maddiyât tarzında incelenirse tatbikî matematik (رياضية تطبقيه), diye adlandırılır ki birincisi, hesap ve cebire, ayrılan sayılar ilmi ile geometriyi, tatbiki matematik ise mekanik ilimlerini, astronomiyi ve "gonomatik" denilen saatleri düzenleme Usûlünü, suların hareketini ve saireyi içine alır.

İslam ilimleri ansiklopedisi (*Mevzû'ât-ı Ulûm-i Arab*) kitaplarında matematiğin bütün kısımları tarif edilmiştir. Özellikle bu konuda gösterilen çabalar hayrete değerdir ki sırası geldikçe örnekleri sunulacaktır.

Matematik ilimleri Keldâniler, Mısırlılar, Hintliler, Çinliler arasında dikkati çekecek derecede gelişmiş olduğu gibi Yunanlılar arasında da yaygınlaşarak, Pisagor zikredilen ilimlere yeniden büyük bir gelişme yolu

açmıştı. Eflatun, matematik bilimlerini felsefenin yegâne öncüsü (mukaddimesi) olarak ilan etmiş olduğundan, -rivayet olunduğuna ve Batı âlimlerinden "Buye"ve doğunun büyük âlimlerinden "Kâtip Çelebi"'nin açıklamasına göre kendine mahsus okulunun kapısına, "mühendis olmayan içeri girmesin" ibaresini yazmış imiş!

İskenderiye mektebi, özellikle matematik bilimleri öğretimiyle birçok asırlar ilerleme nurlarını yaymıştır ki Oklides, Diyafonit, Yapus, Yerukles ve sair matematik üstatları o mektebin ileri gelen talebelerindendir.

B. Meşhur İslam Matematikçileri

Gelecek bölümde açıklayacağı gibi Arap milleti astronomi ilminin gözlem ve incelemelerinde fevkalâde itina göstermiş olduklarına bakılırsa matematiğin her dalına dikkatlerini yöneltmiş olacaklarında şüphe yoktur. O sebepledir ki şu anki medeniyetin bu konuda da öğretmeni sayılırlar.

İslam âlimleri çalışmalarını yalnız hesaba, aritmetiğe, cebire, geometriye tahsis etmeyerek gözlem ilmi ve mekanik ilimleri de âlimane gayretleri sayesinde mühim ilerlemeler göstermiştir. Harun'un harp aletleri ve Eksipiyus'un hava ve su makineleri tercüme edilmiştir.

Her ne kadar İslam milletinin bu ilimlere ait olan özel eserleri tamamıyla mevcut değilse de ve her ne kadar meşhur âlimlerden el-Hasan b. Heysem'in doğru yansıma, aksetme, kırılma üzerine yakan aynalar hakkındaki eserlerin kaybolmasına üzülmemek kabil değilse de, hiç olmazsa matematik üstatlarından el-Hâzinî'nin ışığın kırılmasına dair gerçek incelemeleri ile eğri aynaların görüntüdeki hayal noktalarını, aynaların odak noktasını tayine ve eşyanın zahiri cisimleri ile ufukta görülen Güneş ve Ay'ın büyük görünmeleri sebebini izah etmeye dair bize kadar ulaşan eserlerini delil olarak gösteririz.

Avrupa'da en önce gözlem ilmine (fenni ibsâr) dair kitap yazan, Lehistan mühendislerinden Vetilyon, el-Hâzinî'nin bu eserinden aldığı bilgilerden başka istifadeye değer hiçbir şey ilave edememiştir.

el-Hâzinî'nin bu mühim eserinde çözüp tarif etmiş olduğu bir mesele uzun müddet Avrupa âlimlerinden Esloç, Hevikins ve Barud adlı meşhur âlimleri meşgul ettikten sonra nihayet, Marki Simon tarafından halledilebilmiştir ki bu meselenin aslı yuvarlak bir ayna üzerinde -gözün ve görünecek cismin yeri bilindiği hâlde- yansıma noktasını tayin etmekten ibaret olup, geometri kaidelerine ihtiyaç duyar.

İslam âlimlerinin matematik ve geometriyi Yunanlılardan aldıkları inkâr edilemez, fakat eski derecesinden çok yüksek bir derece çıkarmış oldukları gibi, Cebir ilmini de tamamen yeniden icat ederek "*el-Cebr ve'l-Mukâbele*'" adını verdiler.[419] Müslüman âlimlerin bu ilmi Hintlilerden aldıklarını iddia etmek gerçeğe uygun olamaz.

Böyle olmakla birlikte rakamların Hintlilerden alınmış olması muhtemeldir. Fakat bunları İslam âlimleri ıslah edip, şekil ve suretlerini düzelterek birkaç şekle soktular ki Mağrip ve İspanya'nın meşhur âlimlerinin kullandıkları rakamların bugün Avrupa'nın her tarafında kullanılan rakamlardan pek az farkı vardır. Binaenaleyh Müslümanlar, rakamların icat edicisi olmasa bile, ıslah edicileri ve neşredicileri sayılır ki bu da insanlık medeniyetine büyük bir hizmettir.

Halife Me'mun zamanında Öklides, Tiyodos, Afloniyus, Hepisyekil ve sair Yunan matematikçilerinin eserleri Arapça tercüme edilmiş ve İslam âlimleri bu tercümelere şerhler, haşiyeler ve sonraları yeniden ek metinler yazarak matematik ilimlerini son derece yüksek bir mertebeye çıkarmışlar ve cebir kurallarının geometride kullanılmasını icat etmişlerdir.

---

[419] Bkz., Kâtib Çelebî, *a.g.e.*, I, 578-579; Celal Saraç, *Bilim Tarihi*, M.E.B. Yayınları, 1983, s. 12-49.

Avrupalılar, çoğu zaman İslam âlimlerine yalnız mütercim unvanını vererek onları mucit ve kâşiflik şerefinden uzak bulundurmak istemişlerdi. Hâlbuki kaleme alınan metinler, şerhler ve haşiyeler yok olan Yunan eserlerinin tercümelerindeki bilgileri kaybolmaktan kurtararak Yunan bilgilerinin gelecek nesillere ulaşmasına hizmetten öte Yunanlıların hatır ve hayallerine gelmemiş nice kaideler nice meseleler ile doldurulup açıklanmıştır.

İkizkenar üçgenler ve küresel üçgenler, yıldızlar bilimi ve astronominin gözlem ve incelemelerini yapabilmek için tek merci olduğundan, İslam âlimleri geometrinin bu dallarında da âdeta mucit sayılabilirler.

Değerli âlimlerden İbn Heysem'in, Sencârî'nin, Muzafferuddîn Esferuddîn'in, İbn Rüşt ve sair büyük İslam âlimlerinin bugün mevcut olan matematiğe ait eserleri ve özellikle İmam es-San'ânî ve Ebu'l-Vefâ ve sair meşhur muhakkikler arasında karşılıklı olarak gönderilen ilmî risaleler -ki âdeta Avrupa'daki ilmî gazeteler hükmündedirler. —Matematik ilimlerinin Müslümanlar arasında ne derecelerde ilerleyip genişlediğini ispata yeter.

Cebir ve Aritmetikte bilinmeyen rakamları harflerle işaret etmeyi ve bu ilimlerin çoğu işaretlerini de İslam âlimleri icat etmiştir.

Bağdat âlimlerinin matematik ilimlerindeki keşifleri ve ilerlemeleri; ümmetin her zaman iftiharına, övünç verici birer vesile olan eserlerinin muhtasar bir mecmuası demek olan büyük âlim el-Pettânî'nin seçkin eserinden anlaşılır.

Ondan sonra Sâbit b. Kurre, Muhammed b. Musa, Ebu'l-Vefâ, İbn Yunus, Ebu'l-Hasan Ali, İbn Heysem ve diğer matematik otoriteleri matematik ilimlerini daha fazla genişletip ilerletmişlerdir.

Ancak bunlardan çoğunun eserleri kaybolup yok olduğundan Müslümanların matematik bilimlerindeki ilerlemeleri layık olduğu şekilde bilinememiştir.

Büyük İslam âlimlerinden Muhammed el-Bağdâdî, yeryüzünü ölçme ve haritasını alma ilmine, yani tapoğrafyaya dair mükemmel bir kitap

yazarak, buna ilaveten de mesafeyi ölçmek ve taksim etmek yollarını göstermek tarzında bir takım sorular tertip etmiş ve devamında da kendisinin düzenlediği bu sorulara cevap vermiştir.

Bugün dahi bu âlimin koyduğu esaslar Avrupa âlimlerince yürürlükte olup kullanılmaktadır.

İslam âlimleri arasında geometri ve mekanik ilminin ilerlemesini gösteren eserlerden olarak, vakitleri tayin için çok sayıda ve çeşitli aletler icat edilmiştir. Saatlerin bugünkü şekilde saatler ve dakikalarının belirli yerlere taksimi de Arap âlimlerinin eseridir ki bu husus Ebu'l-Hasan Mağrîbî'nin kitabında tafsilatlı olarak açıklanıp izah edilmiştir.

Bu matematik araştırmacısının Avrupa dillerine tercüme edilen ilmî eserleri şu anki medeniyete pek mühim bilgiler vermiştir.

Kısacası İslam âlimleri, bahsedilen ilimlerde ve diğer ilimlerde olduğu gibi birçok değerli eser (Astronomi bölümüne de bakılsın) meydana getirmişlerdir ki ufak büyük tek tek saymak ve bu büyük müellifleri de ayrı ayrı zikretmek lazım olsa müstakil bir cilt tertibine ihtiyaç gösterir. Yalnız Kâtip Çelebi'de dağınık şekilde gözümüze ilişen eserlerin binlerce cilde ulaşması bu sözümüzü destekler.

Gerçektende matematik ilimleri, İslam âlimlerinin gayretiyle fevkalâde genelleşti. Özellikle cebir ilmine o derece önem verilmiş ve geliştirilmişti ki zikredilen ilim, Müslümanların icatları arasında tutularak, İslam âlimlerinin gayret ve çabaları sayesinde mazhar olduğu ilerlemeler, onu başka bir şekle sokmuş ve cebirin, geometriye tatbiki onu desteklemiştir. Cebir, mütehassıs âlimler daire ve sınırlarını aşarak milletinin fertlerine kadar yayılmıştı. İlimlerin ve fenlerin en fazla ilerlemeye başladığı Me'mun devrinde matematik üstatlarından adı geçen Muhammed b. Musa, herkesin anlayacağı şekilde bir cebir kitabı yazmaya memur edilmişti ki bu husus da İslam toplumunun bu ilme olan meyl ve fıtri zevklerinin derecesini gösterir.

İşte bu kitabının Batı dillerine tercümesi sayesinde, Avrupa, Cebir ilmine vakıf olmuş ve onu öğrenmiştir.

İslam toplumunun -ilmî ayrıntılara girişmeksizin, matematik ilimlerindeki gayret ve ilerlemelerini tamamıyla izah etmek mümkün olmadığı için- en mühim ve en meşhurlarını zikretmeye mecbur olduk: Şöyle ki trigonometri hesabında tanjant hattı ve hipotenüsler yerine sinüs (ceyb) kullanmak ve cebiri geometriye tatbik ederek küplere ait denklemleri halletmek, konik kesitler üzerine derin incelemeler yapmak gibi matematikte fevkâlade mühim deha eserleri göstermiş oldukları gibi, küresel üçgenlerin (trigonometri) halli için kurdukları esas kaideler üzerine büsbütün başka bir hale sokmuşlardır ki bugün de esas olarak kabul olunan kaidelerdir.

Trigonometride tanjant çizgilerinin kullanılması gerçekten dikkate değer bir ehemmiyete sahiptir.

Nitekim Batılı matematik ustalarından Şasıl, bu keşiflerden bahsettiği sırada diyor ki: "*İlimlerin ilerlemesini pek büyük desteği olan ve karışık, kullanılmaya elverişli olmayan bir takım tabirleri tümüyle atmış olduğu hâlde erbâbının malumu olduğu şekilde, bilinmeyenin Sinüs ve Cosinüs'ünü ihtiva eden bu matematik inkılâbı sonraki âlimler arasında ancak beş asır sonra kullanılmaya başlanılmıştır ki bunu başarmak Almanya'nın meşhur matematikçilerinden Raj Yumunitanus (1436/1476) adlı âlimin gayretiyle olmuştur.*"

ASTRONOMİ

A. Astronomi ve Astronominin Doğuşu

İslam tarihini sırasıyla tetkik edenler bilirler ki Emevî halifeleri her ne kadar âlimleri himaye etmişler ve insanlığın olgunlaşmasına saygıyla bakmışlarsa da Müslümanlar arasında ilimler ve fenlerin yaygınlaşması ve yayılması Abbâsî Halifelerinin ikincisi olan Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında başlamıştır.

İlerleme taraftarı olan bu gayretli halifenin açmış olduğu ilerleme sever yolu halefleri de izlemişler, insanlığın akli güçlerinin yükselmesine çaba göstermişlerdir. Abbâsî halifelerinin zamanlarında Avrupa baştanbaşa cehalet karanlığı ve bilgisizlik içinde boğulmuştu.

İmparator Şarlman, Avrupa Milletlerinin hislerini uyandırmaya boşuna çalıştığı sırada Abbâsi halifeleri, araştırmacı âlimleri çeşitli lütuf ve ihsanlara boğarak, Eski Yunandan kalan kitapları Arap diline tercüme ettirmekte ve yer yer İlmi müesseseler ve umûmi kütüphaneler açmaktaydılar.

Aristo'un, Pokrat'ın, Galye'nin, Diskurid'in, Öklides'in, Arşimed'in, Apolidyus'un, Batlamyus'un; kısaca, eski Yunan filozof ve âlimlerinin ne kadar eseri varsa hepsi doğrudan doğruya veya önce Süryanîce sonra Arapça tercüme edildiği gibi diğer taraftan da müdakkik âlimlerden mey-

dana gelmiş ilmî encümenler bu tercüme eserleri ve saireyi tetkikten geçirirlerdi.

Bu tarihler de, astronomi ilmi, Yunanlıların bıraktığı dereceden daha yüksek bir mertebeye çıkarılmaya başlamıştır.

Astronomi ilminin eski kaynağını araştırmak o kadar faydalı olamaz.

Sonsuz fezâ içinde, dikkatli bakışları latîf ışıklarıyla hayrete düşüren, sayılamayacak kadar cisimler, gezegenimizle münasebette bulundukça insanın -ki yaratılış itibari ile fikir ve kıyasa sahiptir.- ilk yöneltiği nazarı herhâlde gökyüzü olacağına göre, bütün insan topluluklarının (Astronomi) dediğimiz şey üzerine az çok bir fikre sahip olması lazım gelir.

Bununla beraber, o gerçeği araştırma düşüncesinin teorilerinin ürününü bir konu şekline koyarak, aslında yıldızlar ilmiyle karışık olan, astronomi ilminden bahsetmek fazileti Keldânilere dayandırılmaktadır.

Keldânîlerin, astronomideki teori ve bilgileri, özellikle burçları ve Güneş'in hareketi ve Ay'ın devir seyri gibi bazı şeylere münhasır olan, Güneş, Ay ve sair, onlar tarafından bilinebilen gök cisimlerinin, birbirinden ayrılmayarak bir daire içinde hareket ettiğini zannederlerdi. Mıntıkatü'l-Burûc (Burçlar mıntıkası) adıyla bilinen büyük dairenin on iki kısma taksimi ve o konudaki Astronomik bilgiler, Keldânilerin teorilerinden doğmuştur, denilir. Çinliler de Astronomiye dair olan eski rivayetleri üzerine bu konuda önce davranma fazileti ile öğünürler.

Gerek Keldânilerin ve gerek Mısırlılar ve Çinlilerin, Astronomi ilmindeki bilgileri ne merkezde olursa olsun Astronomi ilmi tarihi, Tales ve Pisagoras'tan başlar.

Tarihî nakillere göre gökyüzünün küre şeklinde oluşu, Güneş yılının devri, Ay ve güneş tutulmasının sebeplerinden milattan 600 yıl önce bahsedilmiş olduğu gibi Tales'in talebeleri de güneşin yüksekliğini belirleme usulünü keşf ve coğrafya haritaları tanzim etmişlerdir.

Yine bu tarihlerde Pisagoras, Güneş'in âlemin merkezi olduğunu ve yer kürenin iki türlü hareketini, yani kendi mihveri üzerinde olan günlük hareketi ile güneşin etrafındaki senelik devrini iddia eylemişti.

Pisagoras tahminen bir asır sonra Yunanlılardan Astronomi ilminde hayli incelemeler yapanlar gelmiştir. Bunların başlıcaları Mitun, Öktemun ve onlardan uzun zaman sonra gelen Galip adlı filozoftur.

İskenderiye mektebinin tesis tarihinden itibaren Astronomi ilmi daha mükemmel bir usûl içine alınarak, gözlemler ve teoriler, açıları ölçmeye hizmet eden geometri aletlerinin yardımıyla ve hesaplar da trigonometri esaslarına göre icra edilmeğe başlamıştı.

Milattan 280 sene önce Sisamlı Aristark ve 160 sene önce İpark ve Narih, Milattan 100 sene sonra gelen Batlamyus, bu mektebin yetiştirdiği en meşhur astronomi âlimlerindendir. Her ne kadar sonuçsuz kalmış ise de Pisagor metodunu yeniden kurmak isteyen, Aristark ve usturlabı icat, Güneş takvimini meydana getirme, Ay'ın diğer yıldızlara izafetle olan intikal hareketini açıklama, gündüz ile gecenin eşitlik ve noksanlığını tayin gibi Astronomiye dair yeniden bazı mühim meseleleri keşfeden İpark'tir.

İpark'ten sonra daha birtakım meşhur Astronomlar gelmiştir ki Sezar'ın yıllık takvim tertip ve tanzimi için Roma'ya getirttiği meşhur filozof Suzişen bu cümledendir.

Velhâsıl Batlamyus, *el-Mıcıstî*'sinde seleflerinin bütün keşif ve bilgilerini düzenleyerek ve bazı yeni meseleler ilave ederek bunlardan bir usûl meydana getirmiş ve bıraktığı eser bütün milletler tarafından kabul olunmuştu. Adı geçen filozof, yeryüzünü âlemin merkezi farz ederek, Güneş ve diğer cisimlerin yerin etrafında döndükleri düşüncesinde olduğundan mesleğini o noktadan yaymış ve maalesef akıl ve hikmete muvafık olan Pisagoras mesleği unutularak, Batlamyus mezhebi hüküm sürmüştür.

İşte Yunandan miras yoluyla İslam âlimlerinin buldukları Astronomi özet olarak bundan ibarettir.

B. Meşhur İslam Astronomi Âlimleri

Abbâsi halifelerinin yedincisi olan Me'mun, Mansûr'dan sonra ilmî ilerlemelerdeki azim ve gayreti ile dünyanın büyük halifelerinin en birin-

cilerinden olduğu gibi, seleflerinden olan Muhammed el-Mehdî ile Hârûn er-Reşîd de terakkiperane gayretleriyle bütün dünya hükümdarlarının ve en doğru bir ifadeyle insanlığın baş tacı ve sevinç kaynağı olmuşlardır. Bu halifeler, lütûf ve insanlarının minnettarı olan âlim ve edipler ile saltanat ve hükümetlerini süslemişlerdi.

Yunan ve Fars eserlerinin çoğu, biraz yukarıda söylendiği gibi, gerek doğrudan doğruya Arap lisanına ve gerek önce Süryanîce sonra Arapça tercüme olunarak ilimler günden güne her tarafa ışık saçmakta ve Asya'ya dağılan Hristiyan âlimleri de adı geçen halifelerden gördükleri lütuf ve himaye üzerine ilimleri neşretmeye gerçekten yardım etmekteydiler.

Ebu'l-Ferec'in, fevkalâde övüp takdir ettiği meşhur astronomlardan Mâşâallah ve eski gözlemcilerden Ahmed b. Muhammed en-Nihâvendî ile Öklides'i ilk defa tercüme eden meşhur matematikçi Hecyâ b. Yusuf, Astronomi ilmini genişletip faydalı hale getirmişler; böylece astronomi ilmi fazilet ve kemâl ağacı olan Tûbâ ağacı gibi kol atmaya başlamıştı.

Bu tarihlerde, matematik ilminin ne derecelere kadar ilerlediğini tetkik etmek ihtiyacından varesteyiz. Harun er-Reşîd tarafından Şarlman'a hediye edilen çalar saat ve gizli olan tarifleri ile Çin imparatoruna gönderilen bazı şeyler, Bağdat'a meydana gelen bu çeşit sanat mucizeleri hakkında tarihçilerin geniş açıklamaları olmasa bile, mükemmel bir fikre sahip olmak için yeterlidir.

İlimlerin, fenlerin ve sanayinin Müslümanlar arasında yayılıp yaygınlaşması, dedesi el-Mânsur'un başladığı ilerleme yolunu ikmal eden, Hârûn'un oğlu el-Me'mûn zamanına rastlar.

Etrafı en seçkin âlim ve sanatçılarla çevrilmiş olan Halife el-Me'mûn, İskenderiye mektebinin ilmî mahsullerini büyük masraflarla satın aldığı gibi, Bizans İmparatoru ile olan dostane münasebetleri sayesinde de Yunan felsefî eserlerini getirterek tercüme ettirmiş, Hârûn Reşîd zamanında ve Yahyâ b. Hâlîd el-Bermekî'nin nezaret ve kontrolü altında tercüme edilen Batlamyus'un el-Mıcıstî'sinin tekrar gözden geçirilmesini istemişti.

Diğer taraftan sanayi erbâbına yeniden rasat aletleri yaptırılarak, asıl müellifi Yahya b. Ebî Mansûr olarak bilinen Ezyâc-ı Musahhaha, Bağdat ve Şam'da yapılan gözetlemelerin yeniden bazı neticeleri görülmekteydi. Adı geçen Yahya b. Ebî Mansur'un arkadaşı olan Sind b. Ali de H. III. asır başlarında Ebu Hâlid b. Abdülmelik ez-Zevdî ile bir takım incelemeler ve gözlemler yapmışlardır.

Ali b. 'İsâ ve Ali b. el-Bettârî, mevcut olduğu hâlde, günün yarı dairesinin derecelerini ölçen bu iki büyük âlimdir. el-Mes'ûdî'nin rivayetine göre gözlemler Tedmür ve Rakka'da yapılmıştır. Yine bu tarihteydi ki Ahmed b. 'Abdullah el-Habbâş, seleflerinin tarif ve şerhlerinde gördüğü yanlışları düzelttikten sonra gezegenlerin hareketleri üzerine mükemmel üç cetvel tanzim etmiş olduğu gibi, 'Abbâs b. Sa'îd el-Cevherî de inceleme ve keşifleriyle Me'mûn zamanına renk ve ihtişam vermekteydi. Bu âlimler arasında Yunan'ın, gezegenlerin hareketleri cetvellerini tashih eden İbn İshâk b. Kesûf, 'Abdullah b. Sehl ve el-Fergânî adlı astronomi müdekkiklerini de saymak lazımdır.

Adları geçen bu müdekkik âlimler, Batlamyus'un, gezegenlerin hareket cetvellerindeki hatalarını düzeltmekle kalmayarak, güneş yörüngesinin en uç noktasının hareketleri hakkında da mükemmel araştırmalar yapmışlardır.

Güneşin yörüngesinin (dâire-i şems) ve diğer bir ifadeyle burçlar kuşağının (Mıntıkatü'l-Burûc) meyl ve sapması ile senenin uzunluk ve müddetini kesinlik derecesine yakın olacak ölçüde tayin ve takdire yarayacak olan gündüz ve gecenin birbirine eşit olduğu noktalar üzerindeki âlimce müşahede ve gözlemleri, ay ve güneş tutulmalarının ne şekilde gerçekleşmiş olduğuna dair mükemmel kanunların konması, kuyruklu yıldızların ortaya çıkış keyfiyeti ve seyri ile güneşteki lekelerin keşfi, İslam âlimlerinin ilimler tarihindeki yüksek mevkilerini gösteren kıvanç verici değerli çalışmalarındandır.

Gökcisimlerinin hareketini ve diğer önemli meselelerini düzeltmek ve yeniden keşfetmek suretiyle meydana koyan bu müdekkikler, ilmî ge-

lişmelerde pek büyük hizmetler yapmışlarsa da gözlem ve tecrübe kanunlarına dayanan bu kesin esasları Müslümanlar arasında ilk tesis eden onlar değildir.

Adları geçen âlimlerden önce, Muhammed b. İbrahim el-Fezârî, Hint astronomisiyle Yunan astronomisini birbirlerine tatbik etmiş ve Ahmed b. Muhammed en-Nihâvendî de Nişabur şehrinde birçok gözlemler yaparak, miladî 193/808 senesinde "*el-Müsta'mel*" adıyla semâvî hareketlere dair yeniden bir takım cetveller tanzim ve telif eylemişti.

Aynı şekilde Ebû Ca'fer el-Mansûr'un saltanatının övünç (medar-ı iftiharı) vesilesi ve Ebu'l-Ferec'e göre asrının Feniks'i olan Maşallah, usturlap üzerine bir hayli şeyler yazmış olduğu gibi, gökyüzü küreleri de tanzim ve tertip etmiş, gök cisimlerinin tabiat ve mahiyetine dair fazlasıyla akla uygun bir takım ilmî fikirler neşretmişlerdir.

Muhammed b. Musa el-Harezmî (232/847 den sonra)[420] ki Halife el-Me'mûn'un isteği üzerine muhtasar bir "*Sindu Hind*" veya "*Ezyâc-ı Hindiyye*" tertip etmiştir. Kendisi astronomlardan sayılmaktan daha ziyade meşhur matematikçilerden sayılıp, Cebir ilmine dair son derece önemli eserler meydana getirmiştir.

Yine o tarihin meşhur âlimlerinden Maşallah (112/730-200/815)[421]'ın çağdaşı Arap filozofu Abdullah el-Kindî[422], her ne kadar gözlemciler sınıfına sokulmasa da herhâlde büyük âlimlerdendir.

Adı geçen âlimin iki yüzden fazla eseri vardır ki bunlar: Aritmetik, geometri, yıldızlar ilmi, meteoroloji, gözlem ilmi ve sair ilimlere dair olup, her biri birer kaynak olarak tanınmıştır. Abdullah el-Kindî Yunan dilini tam öğrendiği sıralarda gerek Atina ve gerek İskenderiye kütüphanelerinin ilmî ve felsefî mahsullerinden fevkalade bir maharet ve

---

[420] Bkz, Bessâm Abdulvahhâb el-Câbî, *Mu'cemu'l-A'lam*, s. 801; Ayrıca fazla bilgi için bkz., Abdulhak Adnan Adıvar, Harizmî, İA, V, 258-262.

[421] Bkz, J. Ruska, Maşâallah, İA, VII, 301.

[422] Bkz., İA, VI, 813-815.

faziletle bilgileri nakletmiş ve bunlara pek âlimane ve müdekkikane şerhler yazmıştır.

Abdullah el-Kindî'nin talebesi olan Ebû Ma'şer el-Belhî (272/886)[423], astronomi ve yıldızlar ilminde mütehassıs olarak yetişen meşhur âlimlerdendir. *Zîc-i Ebî Ma'şer*[424] adıyla düzenlediği gezegenler cetveli, onun bu ilimlerdeki fazilet ve derinliğini gösteren eserlerdendir.

Ebû Ma'şer, H. III. asır sonlarına değin yaşamıştır. Ömrünün ilk yıllarında hadis âlimlerinden olduğu hâlde -bir rivayete göre- 47 yaşında iken tabiî ve felsefî ilimler tahsiline başlamış ve bilhassa astrolojide şöhret kazanmıştır.

Rivayet edildiğine göre adı geçen âlim gaip haberleri çıkarmada şaşılacak derecede garip isabetleriyle bilinirdi. Bu cümleden olmak üzere, Mustaînbillâh zamanında bir hadiseyi olmadan önce haber vermiş olmasından dolayı kırbaç cezasına çarptırılmıştı. "أصبتُ فعوقبتُ *isabet ettim, bu yüzden cezaya çarptırıldım*." tarzında ima yollu olarak söylediği cümlesi bu olayı doğrular.

Ebû Ma'şer el-Belhî'nin bu ilimdeki maharetini anlatmak üzere bazı tabakat âlimleri rivayet ederler ki zamanın halifesi (el-Muvaffak b. Mütevekkil el-Abbasî olacak) bir suç işleyen devlet büyüklerinden bir zatı cezalandırmak isteyerek saklandığı yerden çıkarılması için Ebû Ma'şer'e müracaat etmişti.

Adı geçen müneccim, halifenin emrine uyarak sanatını yapmaya başladıktan sonra birdenbire şaşırıp sessizliğe dalmış olmasından dolayı halife merak ederek sebebini sorduğunda "bulunması istenen şahsın kandan bir deniz içinde bulunan altından bir dağ üzerinde oturmakta oluğu"

---

[423] Batılılarca ortacağlarda "Albomasar" adıyla bilinirdi. Bkz, Bessâm Abdulvahhâb el-Câbî, *Mu'cemu'l-A'lam*, s. 801.

[424] Bkz., Katib Çelebi, *a.g.e.*, II, 965.

görüldüğü ve dünyada böyle bir yer olmadığı için hayret ettiğini söylemişti.

Halife, tekrar bakarak hünerini göstermesini emrederek, istenen zatın önceki gibi kandan deniz içinde bulunan bir altın dağ üzerinde oturmakta olduğu görülmüş. Emir, bu şekilde maksada ulaşmanın imkânsızlığını anlayınca derhal o zatın bağışlanacağını ilan etmesi üzerine o zat da mutmain olarak Halife'nin huzuruna çıktı. Nerelerde ve ne şekilde saklandığı soruldu. Halife'nin, Ebû Ma'şer vasıtasıyla kendisini araştırmaya başladığını işittiğinde büyük bir tas almış ve içine kan doldurduktan sonra bir altın havan koyup onun üzerine oturmuş olduğu cevabını vermişti. Gerek bu zatın saklanmak için yaptığı bu garip hile ve gerek Ebû Ma'şer'in keşfinden halk fazlasıyla hayrette kalmış. (Vebali raviye aittir.)

Halife el-Me'mun'un vefatından sonra Müslümanlar arasında ilerleme gayretlerine halel gelmemiştir.

Mûsâ b. Şâkir'in "Benû Mûsâ -Musa'nın oğulları" künyesiyle meşhur olan oğullarından Muhammed, Ahmed ve Hasan zikredilen ilimler ve fenlerin el-Me'mûn'dan sonra ilerlemesine fevkalade hizmet ve gayret etmişlerdir.

Astronomi ilmi ve yıldızlar ilminde geniş bilgi sahibi olan İbn Yûnus, ilmi incelemelerde Benû Mûsâ'nın gözlem ve keşiflerini senet ittihaz etmekle ve onların tecrübî eserlerini son derece takdir etmekteydi. Benû Mûsâ'nın rasathaneleri Balatak'da sona eren Bağdat köprüsü üzerindeydi.

Burçlar kuşağının (mıtıkatu'l-burûc) meyl ve sapma derecelerini tayin eden ve yine ilk defa olarak ayın en büyük enlem dairesinin fark ve ihtilafını tayin ile büyüklük miktarını gösteren bunlardır.

Benû Mûsâ'nın büyükleri olan Ebû Ca'fer b. Mûsâ b. Şâkir, cisimlerin yerlerini ve hareketlerini her gün kaydederek günlük tutardı. Bu cetveller adı geçen âlimden birçok asırlar sonra takvim hesabı için kaynak olarak alınmıştır.

Meşhur matematikçilerden Sâbit b. Kurre, adı geçen Ebû Ca'fer Muhammed'in astronomi öğrencilerindendir.

İslam âlimlerini, ilmî ilerlemelerde bu derece başarılı kılan şey gayret ve mesailerine hâkim olan büyük bir zekâ, geniş bir zihindir. Bilinenden bilinmeyene hareket usûlü -ki ilerleme denen şey bundan doğmuştur.- İslam âlimleri bu usûle de riayet ederlerdi. Kendilerinden önce meydana konulan şeyleri öğrendikten sonra, o vasıta ile bilinmeyen hakikatlerin çıkarılmasına gayret ve itina etmek, eserler üzerinde araştırmalar yapmak suretiyle müsebbipten sebeplere çıkmak, her şeyi kesin tecrübelerden ve akli muhakemelerden sonra kabul etmek. İşte İslam âlimlerinin öğretim ve gayretleri bundan ibaretti.

Kısacası Sâbit b. Kurre, İslam âlimlerinin ciddi metotlarına tabi olarak, astronomi ve yıldızlarda bir hayli derinleşmiş büyük âlimlerden olmakla birlikte, astronomi ve yıldızlar üzerine telif ve tertip edilen eserler üzerine bir şey ilave edilemeyeceğini ve o sebeple ilimlerin ilerlemesine hizmet bahtiyarlığının kendinden önce gelen yazarlara münhasır kaldığını büyük bir üzüntüyle ifade etmiş olduğu hâlde, Batlamyus'un el-Mıcıstî'sini yeniden tercüme etmiş ve diğer yazarların müdekkikane yapmış oldukları düzeltmelerini birleştirdikten sonra kendinden de bazı faydalı mütalaalar ve düşünceler eklemiştir.

Cebir ilmini keşfedip tesis etmekten daha az önemli olmayan cebri geometriye uygulama fazileti, adı geçen âlime atfedilmektedir ki bu hakikatin doğruluğu söz götürmez olunca, Sâbit b. Kurre, diğer ilimlerde bir fazilet eseri gösterememiş olsa bile bu uygulama meziyeti, o'nun şanının yüksekliğine yeterlidir.

Âlemde güzel olan şeyleri kendine veya hiç olmazsa kavim ve milletine ve çirkin görülenleri de sevmediklerine isnat etmek çoğunlukla zamanın hafif meşreplilerinin işi olduğu bilinir.

Böyle garip bir hisle Latin ve İspanyol yazar ve mütercimlerden bir takımları, İslam'ın faziletlerinden bazısını inkâr ve kendilerine atfetmek istedikleri hâlde, kendilerinin garip ve acayip fikirlerinden olan bazı efsane ve gülünç olayları da İslam ümmetine isnat etmekten çekinmemişlerdir. Bu türden olarak sabit yıldızların titremesi (irti'âş) keyfiyeti, Eski

Yunan filozoflarından nakledilmiş olduğunun kesinliği bilinip dururken, o fikri meydana koyan Sâbit b. Kurre olduğunu rivayet etmişlerdir. Teşekkür edilir ki Avrupa müteahhirin âlimleri ve tetkik sahipleri de zikredilen bu fikrin Yunanlılardan miras kaldığını ispat etmişlerdir.

Benû Mûsâ ile el-Bettânî (Muhammed b. Câbir b. Sinân, Ebû Abdullah el-Harrânî) arasını ayıran zaman ve müddeti Ebu'l-'Abbâs Fâdıl b. Hâtim adlı âlim ile Mâhân diye meşhur olan Muhammed b. İshâk Ebû Abdullah işgal ederler. Adı geçen İbn Hâtim, özellikle el-Me'mûn zamanında bulunan astronomların yazdıkları ve o zamana kadar yeniden incelenmemiş olan meselelerdeki hatalarını düzeltme ile meşgul olmuş ve el-Mıcıstî üzerine haşiyeler ve gezegenlerin hareketlerine dair yeni zîcler düzenlenmiştir.

İbn Yûnus, İbn Hâtim'in bazı yanılmalarını açıklayarak, bir nevi ta'riz de bulunmuş ise de astronomi ve yıldızlar ilmindeki fazilet ve kemalini yine takdir ve teslim etmiştir. İmam ez-Zevzenî e tabakatında el-Mâhânî'yi yalnız matematikçilerden saymış ise de (Zîc-i Hâkimî) adı geçen el-Mâhânî'yi seleflerinin gözlemleri üzerine yıldızlarla ilgili incelemeler yapan ve kendi zamanında uzay olayları (asar-ı semâviyye) hakkında müdekkikâne keşiflerle uğraşarak, Ay ve Güneş tutulmalarına, gezegenlerin yaklaşmalarına vesaireye dair bir hayli faydalı bilgiler meydana koyan meşhur bir gözlemci olarak gözükmektedir.

Avrupa âlimlerinden birçoğu, Müslümanlar arasında ilmî ilerlemelerin tarihî seyrini hakkıyla inceleyememiş olduklarından, ilimler ve fenlerde hizmet gösteren meşhurlar, onlarca tabii olarak meçhul kalmış ve o sebeple İskenderiye mektebinden sonra on bir asrın ilmî keşif ve incelemelerden yoksun kaldığına hükmederek, Müslümanlar arasında astronomiye dair yapılan gözlemlerin H. IV. asırda gelen el-Bettânî zamanında başladığına inanmışlardı. Hatta meşhur tarihçi Bâyil diyor ki; "*el-Bettânî bize Ay ve Güneş tutulmasına dair dört gözlem ve tecrübe bırakmıştır ki bunlar Tiyos'un gözlemleriyle birleştirildiği hâlde İskenderiye eski astronomlarıyla asrımız astronomlarını ayıran zamanı doldurmaya ve süsle-*

meye sebep olur; zira gök cisimlerinin gözlemi devrinde tam on iki ve on üç sene bir boşluk hüküm sürmüştür."

İlimler tarihi için pek büyük bir noksanlık olan bu sanı, XVI. ve XVII. asırlarda yaşayan Avrupa âlimlerinin düşüncesidir. Adı geçen Bâyil de o âlimlerin fikrini tekrar etmekten başka bir şey yapmadığı için mazur görülür. Diğer taraftan Muntokla matematik tarihinde, İ'tidaleyn noktalarının (Güneş etrafındaki mahrekte 22 Eylül, 22 Mart tarihlerindeki bulunduğu noktaları gösteren mihverin iki ucu) sürekli olarak doğudan batıya doğru olan hareketi -ki Eski Yunan âlimleri tarafından 100 senede bir derece farz olunmuştu.- bu kanaati tashih etmek faziletini adı geçen, el-Battânî'ye haml ve nispet etmiştir.[425]

Hâlbuki bu hata el-Battânî'den birçok zaman önce yani Me'mûn'un saltanatı döneminde düzeltilmişti. İpârk ve Batlamyûs'un bilmedikleri, güneşin yerküreden uzaklığının sınırı, yani uç noktası ve güneşi takip eden gezegenlerin uzaklık dereceleri; başka bir ifadeyle güneş yörüngesinin, yerküre yörüngesine oranla merkez dışı olması, aynı şekilde Me'mûn zamanında keşfedilmiş ve hipotenüslere bedel cîb (sinus) kullanmak tasavvurunun el-Battânî'ye haml olunması da bu kabilden bulunmuştur.

Avrupa âlimleri tarafından fevkalade övülen adı geçen el-Battânî, Batlamyûs'un Yunanlılar arasındaki mevkii gibi bir mevkii tutmuştur. Bunlardan her ikisi, zamanlarındaki bilgiler ve incelemeleri toplayarak, birleştirip yazmış oldukları hâlde vuku' bulan inkılaplar arasında, diğer eserler ortadan kalkarak "olaylar tufanı" içinde, yalnız bu iki zatın eserleri kurtulmuş olduğundan ilmî faziletler, gerek Batlamyus ve gerek onun benzeri olan el-Battânî'ye verilmekte tereddüt edilmemiştir. El-Battânî'nin, Batlamyus gibi kurucu ve icatçı unvanına olan liyakati fevkalade şüpheli olduğundan, her ne kadar bazı tarihçiler ve yazarlar o un-

[425] İtidâleyn noktalarının sürekli olarak doğudan batıya doğru olan hareketini bir sene zarfında 5, 1-10 saniye olduğunu hesaplarla tayin etmiştir.

vanı hala vermekte ısrar ediyorlarsa da herkesin hak ve liyakatini ispat ve teyit edecek eserler ve deliller kaybolmuş değildir.

El-Battânî, H. III. asır sonlarıyla H. IV. asır başlarında Rakka'da gözlemler yapıyordu. Vefat tarihi H. 317 senesine rastlar. Adı geçen zat yaptığı gözlemlerle astronomi ve yıldızlar ilminde bir hayli incelemeler yapmaya muvaffak olmuş ve doğuda pek meşhur olan cetveller ve zîcleri, ne yazık ki zamanın geçmesiyle unutulmuş ve nüshaları kim bilir hangi yerlerde ve hangi kütüphanelerde çürümeye bırakılmıştır.

Gerçi en meşhur eseri olan Zîc'i, Latince tercüme edilerek çoğaltılmış olup, bir nüshası da Paris Kütüphanesi'nde Latin eserleri arasında mevcut olduğu söyleniyorsa da, tercümesi birçok hataları içerdiğinden âlimler arasında makbul sayılmıyormuş.

Astronomi ve yıldızlar ilminde derinleşen gözlem ve müşahedeleriyle cetvel ve zîclerin tashihinde hizmet eden Sehl b. Beşîr ve Muhammed b. Yûsuf es-Semerkandî ile Alî Ebu'l-Hasan b. İsmail el-Cevherî ve Ebû Ca'fer b. Ahmed b. Abdullah b. Habbâş ve Abdullah el-Kindî'yi geçme iddiasında bulunan Kutsa b. Luka, Muhammed b. el-Hüseyn b. Hâmid b. el-Admî-ki Hintlilerin zîclerini kullanırdı.- Astronomi ve yıldızlar ilimlerinde ilerleme belirtileri göstermiş olan İslam büyüklerindendir. Fakat bu âlimler arasında en büyük ve en parlak bir makam elde eden Benû Emacur (Emâcûr oğulları)'dur.

Benû Emâcûr künyesiyle bilinen Ali b. Emâcûrile oğlu Ebu'l-Hasan Alemi b. Emâcûr yarım asır müddetle yani M. 885'ten M. 933 senesine kadar gözlemlerle uğraşarak, mühim keşifler için yeni bir yol açarak, *el-Bedî'* adıyla son derece müdekkikâne bir eser tertip ve telif etmişlerdir. Benû Emâcûr, çoğunlukla Müflih adlı olan ve zîcler müellifi bulunan kölelerinin dahi fikir ve görüşüne müracaat ederlerdi. Adları geçen bu iki zat yaptıkları gözlem ve incelemeler sayesinde, gerek Yunan filozoflarının ve gerek kendilerinden önce gelen İslam âlimlerinin, ayın hareketleri hakkındaki hesaplarına dair bazı düzeltmelerde muvaffak olmuşlardır.

Abbasilerin saltanatlarına arız olan zayıflık ve çöküş üzerine civar memleketlerde isyanlar ve başka başka sultanlar ortaya çıkarken, bu büyük değişmeler esnasında bile, âlimlerin ilmî ilerlemelere harcadıkları çabaları devam ediyor; birçok büyük şehirlerde, örneğin; Şam'da, Şiraz'da, Semerkant'ta, Nişâbur'da, astronomi ve yıldızlar ilmine dair keşifler ve gözlemler icra olunuyordu.

Benû Emâcûr'i Şerif Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hüseyin b. Muhammed b. İsâ -ki İbnü'l-A'lem künyesiyle meşhurdur.- takip etmiştir. Adı geçen bu büyük âlim H. IV. asır araştırmacı âlimlerinden olarak astronomi ve yıldızlar ilminde bir hayli keşiflere muvaffak olmuş ve mükemmel zîc tanzim eylemiştir.

İbnü'l-A'lem âlimler arasında maharet ve faziletiyle meşhur olan değerli İslam âlimlerindendir -ki İtidaleyn noktalarının doğudan batıya olan hareketlerini gayet doğru bir tarzda belirlemiş ve kullandığı gözlem aletlerini dahi bizzat kendisi imal etmiştir.

Bu tarihlerde Abdurrahman es-Sûfî (*Feleknâme*) adlı kitabını yazmıştır.

Adı geçen Abdurrahman b. Ömer b. Muhammed b. Sehl es-Sûfî, H. 271 senesinde Rey şehrinde doğup H. 376 Muharrem'inde, Bağdat'ta vefat etmişti. Yaşadığı asrın en büyük gözlemci ve kâşiflerinden olarak, çağdaşlarının adı geçen zat hakkında ifade ettikleri kâşiflik ve kuruculuk gibi gıpta edilecek övgüler, bir gün olacak ki kitaplarının ve eserlerinin derinlemesine tetkikiyle doğrulanmış olacaktır.

Büveyhoğullarından Adudüddev'le, astronomiyi İbnü'l-A'lem'den öğrendiği gibi, yıldızlar ilmini de Abdurrahman es-Sûfî'den öğrenmiştir. Hatta adı geçen Emir, böyle iki muallim ve müellife sahip olduğundan dolayı Cenabıhakk'a arz-ı şükran ile bütün âleme karşı da övgüsünü açıkça dile getirir ve hesap ve geometride büyük âlimlerden olan Ali b. Ahmed Ebu'l-Kâsım el-Müctebâ el-Antâkî'yi de huzuruna getirterek ikram ve saygı gösterirdi.

'Adududdevle edebiyat ilimlerine de fazlasıyla meyl ve muhabbet göstererek edipler ve şairleri lütuf ve ihsanlarla himaye ve teşvik ederdi. O sebepledir ki adı geçen hükümdar; Halife el-Me'mûn kadar şöhret bulamamış ise de ilimlerin ve fenlerin ilerlemesine ve yayılmasına hemen hemen onun kadar himmet ve gayret etmiştir, denilebilir.

Abdullah b. el-Hasan Ebu'l-Kâsım el-Kalvezî[426], adı geçen Emir'in lütuf ve himayesiyle temayüz etmiş âlimlerdendir. Halifeler ve hükümdarlar yalnız teşvikler yapmakla yetinmeyerek, bizzat ilimde ileri mertebeler elde etmeye de çaba harcamışlardı. Nitekim Halife Muktefâ Billâh'ın oğlu Ca'fer, kuyruklu yıldızlara dair mükemmel bir kitap telif etmiştir ki bütün bunlar, ilimlerin ve maarifin halifeler nezdindeki şanının yüksekliğini gösterir.

İmam ez-Zevzevî'nin methedip övdüğü el-Ma'zilî ve Ebu'l-Kâsım el-Müctebâ el-Antâkî de, bu zamanın yetiştirdiği büyüklerdendir.

Aynı şekilde es-Surâkî, Suriye'de Seyfuddevle'nin pek parlak bir dostluk ve himayesine mazhar olduğu gibi, Ebû Nâsır el-Kûhî ve Yemen asıllı el-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî'de bu devri süsleyen değerli âlimlerdendir.

Gök bilgisinin önemli yıldızı hükmünde olan bu değerli âlimler topluluğu üzerinde, 'Adududdevle ve Şerefüddevle zamanında, ortaya çıkan astronomlardan Ebu'l-Vefâ ile el-Kûhî parlamaktadır. Bu iki zat sadece biyografi yazmakla kalmamıştır. Astronomi ve yıldızlar ilminde bir hayli gözlem ve müşahede yapmışlar ve onlardan önce gelen İslam âlimleri ile İskenderiye mektebinin ilmî teorilerinden, çok önemli meseleler üzerine de birçok incelemeler ortaya koymuşlardır.

---

[426] Kalvez, Malatya yakınlarında, Fırat Nehri üzerinde bir kalenin adıdır. Bkz. *el-Müncid fi'l-Lügatı ve'l-'A'lâm*, Lübnan, 1982., s. 420.

El-Kûhî (390/1000)[427] hem mühendislerden ve hem de astronomlardandı. Yedi gezegenin hareket tarzlarını yeniden tetkik ve tayin ettiği gibi Yunanlıların teorileri üzerine de bir hayli araştırmalar ve tenkitler yapmıştır.

Adı geçen araştırmacının eserleri -ki İslam âlimleri tarafından fevkalade takdir edilir. -bir hayli mühim keşifleri topladığı bildirilirse de; zikredilen eserler kim bilir hangi unutulmuş köşede çürümektedir. Avrupa âlimleri de adı geçen âlimin eserlerini işiterek kendilerine ulaşmadığından dolayı üzüntülerini belirtmektedirler.

Adı geçen âlimin gözlem ve keşiflerinden, sadece Yengeç (Seretân) burcunun başlangıcı ve oğlak (Cevzâ) burcunun sonu olan yazın değişme noktasıyla sonbahar mevsiminin itidal noktasını tayin gibi iki mühim mesele üzerine olan gözlemlerini İmam ez-Zevzenî nakletmiştir.

El-Kûhî sürekli olarak zamanının en meşhur âlimleriyle kuşatılmıştı. Örneğin; Ebû Bekr b. Sâbir, Ebu'l-Hüseyin el-Kûzî, Ebû İshak İbrâhim b. Halîl Ebû Sa'd el-Fâdıl b. eş-Şîrâzî, Ebu'l-Vefâ Muhammed b. Muhammed el-Hâsib, Ebu'l-Hâmid b. Muhammed es-Sâğânî, Ebu'l-Hasan Muhammed es-Sâmirî, Ebu'l-Hasan el-Mukarrabî... Velhasıl daha bunlar gibi birçok değerli âlim ile çağdaş idi. Adları geçen bu âlimler arasında Ebû İshak İbrâhim ile Muhammed es-Sâğânî ve Ebu'l-Vefâ ayrıca zikre şayandırlar. Ebû İshâk İbrâhim, dostlarıyla bir takım matematik yazışmalarında bulunmuşlardır ki bu karşılıklı yazışmalar günümüzde yayınlanmakta olan ilmî dergilere benzemektedir.

Muhammed es-Sâğânî de mekanik ilimlerinde geniş bilgi sahiplerinden biri olarak meşhurdur.

İslamî eserlerde açıklanan ve kaydolan bir takım büyük ve nefis gözlem aletlerinden bazılarının Muhammed es-Sâğânî'nin kendi el

---

[427] Tam adı Ebû Sehl Veycen b. Rustem el-Kûhî'dir. Bkz, Bessâm Abdulvahhâb el-Câbî, *Mu'cemu'l-A'lam*, s. 932.

becerisinin ürünü olduğu sanılır. Bu âlimlerin maarifiyle idi ki (M. 995) burçlar kuşağının (on iki burcun bulunduğu daire) sapma ve meyli, H. 385 senesinde yarıçapı 7,5 metre büyüklüğünde olan dairenin dörtte biri ile gözlenip muayene olunmuştur.

Bu alet tahmin olunduğuna göre 21,5 ayak büyüklüğünde olarak, Bâyil'in söylediği gibi, şu anki astronomide bu kadar büyük bir alet bilinmemektedir. Hâlbuki bundan daha fevkalade olanı Muhammed el-Havkandî'nin H. 382 de kullandığı ki yarıçapı 57 ayak ve 9 pustan ibaretti.

Ebu'l-Vefâ -ki ismi Avrupa ilim akademilerinin ilmî araştırmalarında büyük bir tazimle dolaşmaktadır. 328/939'da Horasan civarlarında bulunan Bozcan adlı küçük bir beldede doğmuş ve Irak'a 348/959'da gelerek astronomi ve astronomi ilminde derinleşmiş, yaptığı gözlemler ve keşifler sayesinde kendinden önce geçen âlimlerin birçok hatalarını da düzeltmiştir. Halife Me'mun'un gözleminden sonra arka arkaya yapılan gözlem ve müşahedelerini içeren "*ez-Zicu'ş-Şâmil*" adlı eseri gayet meşhurdur. Bu mükemmel eser, H. 800 başlarında vefat eden es-Seyyid Alî el-Kumnâtî tarafından şerh edilerek adına "*el-Kâmil*" denmiş olduğu gibi oğlu es-Seyyid el-Hasan tarafından da şerh edilmiştir.

Ebu'l-Vefâ Muhammed b. Ahmed el-Bozcânî, ilimlerin ve fenlerin çoğunda derin bilgi sahibi olduğundan birçok eserler meydana getirmiş olduğu gibi örneğin yeniden telif eylediği el-Mıcistî de fevkalade mühim ilmî keşifleri içine alır.

Adı geçen Ebu'l-Vefâ'nın bu eserinde hatt-ı memâs ve hatt-ı kâtı' hakkında bir takım denklikler görülür ki İslam mühendisleri bu denklikleri çağımız mühendisleri gibi trigonometri hesabında düstur edinmişlerdi. Büyük âlim el-Battânî devrinde hipotenüslere (vitirelere) bedel sinüsler kullanılarak. Hâlbuki Ebu'l-Vefâ bir asır sonra o kadar uzun ve karışık olan dönme münasebetleri (münâsebât-devriyye) tabirlerini hatt-ı memâs'ı katarak fevkalade basit bir hale sokmuştur.

Adı geçen şeyh Ebu'l-Vefâ'nın bütün inceleme ve keşifleri bundan ibaret değildir. Batlamyûs'un, Ay hakkındaki eksik teorilerini düzeltmiş ve 600 sene sonra matematikçilerden Tikobrehe tarafından belirlenen, görüntü farklılıklarından başka bir şey olmayan üçüncü eşitsizliği açıklamıştır.

Abbasî halifelerinin birincilerinden başlayarak, iki yüz yıl aralıksız devam eden ilmî gözlemler ve incelemeler silsilesi Ebu'l-Vefâ ile son bulmuş görünüyor. Ebu'l-Vefâ'dan sonra zikre değer olarak Hârûn b. Alî'den başka hemen hemen kimse gelmemiştir.

Hârûn b. Alî, astronomi ve yıldızlar ilminde epeyce hizmetler ederek, bazı Zîc'ler tertip etmiş olduğu gibi, gözlem aletleri vesaire yapımında da tam maharetleri vardı.

Bu devirden itibaren Bağdat mektebi, yani oradan yayılmış olan ilim ve ilerleme ışığı yavaş yavaş sönüyordu. Asya, İnkılaplar ve ihtilaller ocağı şeklini alarak, her taraftan birbirini müteakip elemli hadiseler ve olaylar zuhur ediyordu. O tarihteydi ki Gazneli Mahmud, sultan unvanını alarak yeniden bir hükümet tesis eylemişse de biraz sonra Selçuklular halef olduğu hâlde onlar da parçalanmıştı. İran'a vergi vermek üzere de Kirman, Halep, Rum, Şam sultan ve melikleri ortaya çıkmıştı.

Diğer taraftan Hıristiyanların vahşiyane hücumları iki asır boyunca zulüm saçarak başkalarının hukukunu ejder gibi yutarak ve her şeyi ayaklar altına alarak, Asya tamamıyla yanıp yıkılmış bir virane şeklini göstermekteydi. Bu sebeple Asya'da ilim ve fenlerin meşalesi sönmeye yüz tuttuğu hâlde yalnız bu vahşi savaşlar dairesinden uzak kalan Afrika ve İspanya da o feyizli meşale epeyce parlamakta idi.

H. IV. asır sonlarında Mısır, Bağdat halifelerinden ayrıldıktan sonra, Fatımîlerin başkenti, ilim ve fenlerin yeni bir terakki merkezi olmuştu. Fatımîlerin 'Abdül'azîz ve Hakim zamanlarında el-Itkî ve İbn Yûnus, geniş bilgileriyle meşhur olan büyük âlimlerdendir. Özellikle İbn Yûnus yıldızlar ve astronomi ilminde derinleşerek dereceli yükseklik ölçüm aleti

ve sarkaç icat etmiş, Ebu'l-Vefâ'nın incelemelerini örnek alarak Maktem Dağı'ndaki rasathanesindeki meşhur *Zîc-i Hakimî*'yi telif etmiştir.

Bu kitap, doğuda fevkalade rağbete mazhar olduğundan gerek Batlamyûs'un "*el-Mıcistî*"sini ve gerek Bağdat mektebinin ilmî eserlerini hükümsüz bırakarak, bunların yerine geçmiştir. İbn Yûnus'un zikredilen birçok güzel eseri H. V. asır sonlarında Ömer el-Hayyâm tarafından Farsçaya tercüme edilmiş olduğu gibi, Yunanlılar da kendi dillerine tercüme etmiş ve H. VII. asır sonlarında Ku Şu Keng tarafından Çinceye tercüme edilmiştir.

H. 679, M. 1280 yılında Hülagû'nun emri ile Nâsiruddîn et-Tûsî bu kitabı kaynak alarak *Zîc-i İlhânî* adlı eserini yazmıştır.[428]

İbn Yûnus, M. 1007 (H. 398) tarihinde vefat etmiştir.

İbnu'n-Nebdî ki (M. 1040, H. 432)'de Mısır'da ikamet ediyordu. Mısır Kütüphanesi'nin matematik ve astronomiye dair olmak üzere 6000 cilt kitap ile biri Batlamyus diğeri Abdurrahman es-Sûfî tarafından yapılmış olan iki adet gök küresine sahip olduğunu anlatır.

Adı geçen büyük âlim İbn Yûnus'tan sonra yetişen âlimlerden en meşhuru, Hasan b. el-Heysem'dir ki seksen ciltten fazla kitap yazmaya himmet etmiştir. Adı geçen âlimin bu eserleri arasında gözlemler mecmuası ile el-Mıcıstî ve Oklides şerhleri ve Avrupa âlimlerinden Risne'nin tercüme etmiş olduğu *Fenn-i Ebsâr*'ı ve *el-Ma'lumâtu'l-Hendesiyye* adlı kitabı ayrıca zikre şayan mühim eserlerdendir.

İtiraf edilmelidir ki İslam âlimlerinin, ne bizim kütüphanelerimizde ve ne de Avrupa kütüphanelerinde mevcut olan çoğu eserleri, layık olduğu derecede –biz de dikkatli mütalaadan- Avrupa'da dikkatli tetkikten henüz geçirilememiş ve o sebeple ilmî içeriklerinin mahiyeti hakkıyla bilinememiştir. Diğer taraftan da yukarıda açıkladığımız meşhur âlimlerin

[428] Bkz., Katib Çelebi, *a.g.e.*, II, 967.

bütün eserleri bize ulaşmadığından, ilmî şöhretlerine nazaran muvaffak oldukları keşiflere de hakkıyla vakıf olmak nasip olamamıştır.

Aynı şekilde, Endülüs'le Batı Afrika'da kurulan meşhur medreselerin eserlerine de tamamıyla vakıf değiliz.

İslam medeniyetine ait eserleri araştırmakla meşgul olan son devir Avrupalı âlimler dahi Endülüs ilmî ve fennî eserlerine ulaşmakta ümitsizliklerini açıkça ifade ediyorlar.

Tarihçiler, Endülüs halife ve meliklerinin yalnız edebî ilerlemeye önem verdiklerini ve onu teşvik ettiklerini anlatıyor.

Hâlbuki Sîvîl, Kurtuba, Gırnata, Mevris ve sair meşhur şehirlerin dahi pek zengin kütüphaneleri ve özellikle matematik okutulan Daru'l-Fünunları vardı. Ne yazık ki bu kıtada yetişen ilim ve fen erbabı, eserleri ve kitapları gibi hemen hemen meçhul ve bilinmez kalmıştır. Bununla beraber İbn Zerkâle adı hayli meşhur olmuş olduğundan, özellikle anılmaya ve anlatılmaya layık göründüğü gibi, Müsellemetü'l-Mağribî, Ömer b. Haldun, Yakup b. Târık, İbn Ebî Salta , İbnü'l-Mesîh, Câbir b. el-Eflah ve İbnu'r-Rüştler de özellikle zikretmeye değer âlimlerdendir.

İbn Racul adlı müneccim ile çağdaşı olan Meslemetü'l-Mağribî meşhur el-Battânî'nin zîclerini özetleyip astronomiyle ilgili incelemeler yapmışlardır ki Latin dilinde "*Ezyâc-ı Fûnûsiyye*" diye meşhur olan zîclerin yazarları bu özetten yararlanmışlardır.

İbn Ebî Salta 30 sene müddet zarfında hayli mühim gözlemler yapmaya muvaffak olmuş ve İbn Zerkâle de bu yolda birçok hizmetler göstermiştir.

Adı geçen gözlemci, Güneşin yerküreden uzaklık miktarını tayin etmek için yapılan 402 gözlemden başka, bir takım gözlemler ve araştırmalar daha yaparak, Güneşin yerküreden uzaklaşmasını ve yakınlaşmasını ve itidaleyn noktalarının hakiki derecelerini açık bir surette belirlemiştir ki bunları; 49, 1-2'den 50 derece olarak belirlenmiştir. Günümüz Avrupa takvim ve salnâmelerinde dahi 50 derece kaydedilmiştir. Hâlbuki İsken-

deriye filozoflarından Viriklus ve diğerlerinin keşiflerine göre 36 dereceden ibaretti.

İbn Zerkâle yaptığı gözlemlerde kendi maharetli eliyle yaptığı gözlem aletlerini kullanırdı ki tarihçi el-Mukrî'in söylediğine göre imal ettiği çalar saatler de Tulde şehri halkından büyük ve küçük herkesin fevkalade hayretlerini çekmiştir.

Paris Kütüphanesi'nde Latin eserleri arasında İbn Zerkâle'nin görülen dergileri, diğer eserlerinin önemini ve elde edilemeyen diğer araştırıcıların eserlerindeki yüceliği gösterir ki bunların kaybı fazlasıyla üzüntüye sebep olmaktadır.

İbnü'l-Azrâ adı geçen İbn Zerkâle'yi "*Kudvetü'l-Hukemâ*" lakabıyla anıp, onun inceleme ve keşifleri üzerine fevkalade hayret göstererek güneşin seyr ve devir sureti hakkında ondan ciddi ve mühim bilgiler nakletmiştir.

Marakeş âlimlerden Ebu'l-Hasan'ın rivayetine göre, astronomlardan el-Kumed adlı âlim, İbn Zerkâle'nin gözlem ve müşahedelerinden gayet kıymetli üç zîc çıkarmıştır.

Suveyl şehrinden yetişen Câbir b. Eflah astronomi ve yıldızlara dair küçük bir eser meydana getirmiştir ki bu eseri Kerar, Latince tercüme etmiş, tahliller ve muhakemesi de Delambı'ın astronomi ilmî tarihinde yapılmıştır.

Câbir b. Eflah'ın hangi tarihte eserler yazmakla uğraştığını belirlemek zordur. Meşhur âlimlerden Vidler, İbn Zerkâle'nin halefi olduğuna kanaat etmiş ve bundan dolayı tarih silsilesi ona göre düzenlenmiştir.

Avrupalılarca Avaruvîs adıyla meşhur olan Arap filozofu İbnu'r-Rüşd'e gelince, adı geçen araştırmacının niteliklerinden ve eserlerinden gelecek sahifelerde bahsedilecektir.

Adı geçen âlim, 545/1150 senesi en büyük filozoflarından olarak astronomi ve yıldızlar hakkında tetkik ve müşahedelerle de meşgul olmuşlardı. el-Mıcıstî üzerine geniş bir şerh yazarak, gözlemler yapmaya fazlasıyla meyl ve muhabbet gösterirdi. Güneş'te bir siyah nokta görül-

düğünü sandıysa da bir gün gözlem ve hesap ile meşgul olduğu sırada, bu siyah noktanın Utarit'in güneş ile yerküre arasından geçerken bundan meydana gelen cüzi bir güneş tutulması olduğunu açıklamıştır. Adı geçen âlimin küresel trigonometriye dair de bir risalesi vardır. Zikredilen risale incelendiği zaman adı geçen âlimin matematik ilimlerinde ne derecelerde derin bilgi fazilet sahiplerinden olduğu görülür.

Kısaca; Bağdat mektebinin, Endülüs'te bir hayli âlim ve yazar yetiştirdiği; bunların, yıldızlar ve astronomi teorilerinde Kopernik ile Kepler'e öncülük ettikleri, bugün âlimlerce reddedilemez bulunmuştur.

Bu tarihlerde Batı Afrika da boş durmuyordu. Tanca, Fas ve Marakeş şehirleri; Kurtuba, Suvil ve Gırnata şehirleriyle rekabet ediyor, tesis edilen medreselerden pek becerikli ve fazilet sahibi zatlar yetiştiği gibi ilim ve fenlerin her şubesinde faydalı eserler ve kitaplar meydana getirilmişti.

Günümüzde eserleriyle ve kitaplarıyla en fazla bilinenler el-Batrâc ve Ebu'l-Hasan'dır. el-Betrâc H. 545 senesi meşhur âlimlerindendir. Bu tarihlerde "*Mıntıkatü'l-Burûc*"un meyl ve sapma derecelerini gözleyerek Batlamyus'un mesleği ki sabit yıldızlar sekizinci gökte ve gezegenler için de ayrıca birer tali felek ve tedbirlerde olarak bütün yeryüzü etrafında dönmek faraziyelerinden ibarettir. Bu mesleğe rağmen sonraları unutulmuş olan bir yeni meslek, yani yerkürenin âlemin merkezi olabilmesinin imkânsızlığına dayanan, bu küre ile diğer gökcisimlerinin başka bir gezegen etrafında dönüp hareket etmeleri görüşünü ortaya koymuş ve bundan da eski batıl astronomi nazariyelerinden kurtuluşa güzel ve teşekkürü gerektiren bir meyil ve yönelme uyanmıştı. Parlak ve uyanık bir fikir ve zekâ erbabından olan meşhur gözlemci ve izleyici Ebu'l-Hasan M. XIII. ve H. VII. asır başlarında Endülüs kıtasının güneyi ile Afrika'nın kuzeyi ve içlerinde seyahat etmiş, doğudan batıya doğru 900 fersah mesafe kat etmiştir. "*el-Mebde ve'l-İntihâ* " adlı eseri -ki M. XIX. asırda Fransızca çevrilmiştir.- Avrupa âlimlerinin dikkatlerini gerek astronomi ve gerek coğ-

rafya matematiğince meçhul kalmış bazı noktalara çekmiş ve Avrupa umumi bilgilerine bir hayli şeyler ilave etmiştir.

İslam âlimlerinin, tesis edilen bu kaideler içinde fikir yürütmekle yetinmeyerek, onun dışına çıkmaları, onların ilerlemeyi seven meslekleri gereğiydi. Öyle, eskiden her ne gelmiş ve kalmışsa onlarla yetinerek sözü kısa kesmekten pek uzak bulunurlardı. O sebepledir ki Batlamyus'un teorilerini eleştirmişler ve böylece yerkürenin hareket etmemesine büyük bir mesele rengini kazanarak Kopernik'i uyandırmışlardır.

Tekrar doğuya dönelim: Yukarıda açıkladığımız gibi doğuda H. VI. asır başlarında ihtilal ve savaş ateşi devamlı yanmaktaydı. Gaznelilerin fetihleri Selçukluların ve Haçlı hunharlarının hücumları ve diğer taraftan 567/1171'de Fatımi hükümetinin Selahâddin Eyyubiler tarafından yıkılması yine Bağdat'ın 657/1258'de Hülagû tarafından istilası Asya memleketlerinin siyasi durumlarını pek derin bir şekilde değiştirmekteydi.

Bununla beraber ilimler ve fenler yine de ilerlemekten geri kalmamış, ilim taraftarları ve ilim erbabı bu konuda mesai harcamaktan geri durmamışlardı. Bu devri süsleyen İslam âlimlerinden en meşhurları 413/1022'de Bağdat'ta vefat eden el-Fezârî, 428/1236'da vefat eden meşhur filozof Ebû Alî Sînâ ve 450/158'de vefat eden, usturlabın mucidi Feth b. Necbe ve 457 hicri'de vefat eden Ebu'l-Feth Abdurrahmân ve vefat tarihleri bilinmeyen en-Nevhî, el-Hasan b. Misbâh el-Hâzin ve Muhammed b. Ömer el-Furkân'dır.

Böylece, Burçlar kuşağı (Mıntıkatu'l-Bürûc)'nın meyl ve sapmasının araştırma ve kâşifleriyle meşgul olmuş olan el-Ma'ûnî, Şam'da yetişen et-Tefbekî, İsfahan'da rasathane sahibi ve mükemmel bir zîc yazarı olan Ebû Hanife ed-Dîneverî ve Merâğa'da Şemuel b. Yahûda, kısacası, Bağdat'ta Ebû Ahmed el-Gazâlî, Hibetullâh, Mübeşşir b. Ahmed, Muhammed b. Mübeşşir ve ileride bahsedilecek olan Nâsiruddîn et-Tûsî H. VI. ve VII. asırların meşhur âlim ve filozoflarındandır.

Bazı olaylar, zihinlerin ilmî faaliyetlerini gerektirmiştir. Abbâsî halifeleri o fevkalâde hoş olan memleketlerini kaybederek, zorbaların eline

düşünce, bu galipler, saltanat ve hükümete sahip oldukları hâlde, eserlerinden istifade ettikleri âlimlerin yüksek fikirlerine aşırı derecede muhabbetten kendilerini alamadılar.

Gazneli Sultan Mahmûd, ilmî şöhreti bütün doğuya yayılan ve Hint'e dair faydalı bilgileri kapsayan mühim eserler bırakan meşhur âlimlerden Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Birûnî'ye fevkalâde ikram ve ihtiram eylemiş olduğu gibi, Selçuklulardan Celâleddin Melikşah da o tarihte ne kadar astronomî bilgini varsa hepsini sarayına davet edip, orada tanzim ettirdiği takvime *(Tarih-i Celâlî)* adını vermişti. İki yüz sene sonra Cengiz Hân'ın küçük oğlu Hülagû, H. VII. asırda Nâsiruddîn et-Tûsî'ye Merâğa'daki yeni rasathanenin idaresini tavsiye etmiş, büyük oğlu Kubilay da âlimlerden Cemâleddîn'in marifetiyle İslam ilimlerini Çin'e kadar yaymıştı.

Diğer taraftan Memluklulardan Sultan Muhammed b. Kalâun'da H. VIII. asırda edebiyat ilimlerini himayesi altına alarak ilerlemişti. Ölümünden sonra ortaya çıkan inkılaplar arasında meşhurlardan İbn Şâtır, Şam'da gözlem ve astronomi incelemeleriyle uğraşarak, bir takım faydalı zîcler telif etmişti.

H. IX. asırda Timurlenk'in küçük oğlu Uluğ Bey, Semerkand'da mükemmel bir rasathane kurarak, bizzat gözlemler yapmıştı. Tertip ettiği zîcler, astronomi ve yıldızlardaki zekâsını ispat eden eserlerindendir.

İstilacılar, Asya'nın batı ve güneyini istila ederek, galibiyetleri önünde milletler ve topluluklar boyun eğdiği hâlde, kendileri İslam medeniyetine gerçekten mahkûm olmuşlar; dillerini ve dinleri terk etmek suretiyle İslam dinini ve Arap dilini kabul etmişlerdi.

Gazneli Mahmûd'un dostu ve müşaviri olan Ebû'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Birûnî, adı geçen sultan ile Hindistan'a sefer ettiği zaman sefer ettiği zaman Bağdat mektebinin eser ve keşiflerinden Hindistan'ı da faydalandırmış ve İslam medeniyetine ait eserleri oralarda yaymıştı. Hindistanlıların, -Çinliler gibi- ilim ve bilgilerinden en büyük kısmını dışardan almış oldukları sanılır.

Gerçekten Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında Arap diline tercüme edilen "*Sind u Hint*" kitabında bazı noktalarda Hint'in kendi keşiflerine ait bir takım bilgilere rastlandığı doğrudur. Fakat şurası da dikkate alınacak hâllerdendir ki Hindistan'da astronomi ve yıldızlar bilimi ilerlemiş olsaydı, İskender ile Hindistan'a giden Aristo buraya dair bir şey söylemiş olacaktı. En fazla muhtemel olan şey ise M. I. asırda doğu imparatorluğu tarafından kovulup sürülen Nasturilerin Asya'da Yunan ilimlerini yaydıkları zaman, Hindistan'a da bir takım bilgiler sokmuş olmalarıdır.

Kısacası büyük âlim el-Birûnî, doğuda uzun müddet büyük bir şöhret ve ün ile hüküm sürerek her tarafta eserleri okunurdu. Coğrafyacılardan Ebu'l-Fidâ yerkürenin enlem ve boylam derecelerinin cetvellerini adı geçen el-Birûnî'nin eserlerinden alıp iktibas etmiş olduğu gibi Marekeş'de araştırmalar ve astronomik incelemelerle uğraşan Ebu'l-Hasan da onu saygı ve hürmetle anmıştır. İlimlerin ve maarifin gelişip genişlemesinde gösterdiği azim ve gayretten, İslam medeniyeti faydalanmış ise de başlıca eserleri, birbiri ardına gelen inkılaplar içinde zayi olmuştur. Bununla beraber elde edilen bazı eserleri, örneğin; Köprülü Kütüphanesi'nde mevcut *Ahvâlu'l-Hendese*'si ve *Kanun-u Mes'udî* adlı kitabı adı geçen âlimin büyüklük ve değerini ispat ve teyide yeter.[429]

Bu tarihten 50 sene sonra Selçuklu Hükümdarı Melikşah'ın himayesinde yapılan gözlemler, XIII. Papa Gregor'un XV. asırda tertip ettirdiği takvimden VI asır önce doğru bir takvim düzenlenmesini neticelendirmişti.

Bu güneş hesapları, meşhur âlim Ömer el-Hayyâm'ın idaresi altında olan Ebu'l-Hasan el-Hâzinî ve diğer âlimler ile gerçekleştirerek tesis ettikleri takvim bugün Avrupa'da kullanılan Gregoryen takviminden daha doğru idi.

---

[429] el-Birûnî, eserleri ve hakkında yapılan çalışmalar için bkz.,

M. XII. ve H. VII. asırda batı taassupçularının, Haçlı Savaşları sırasında ilimler ve fenler ilahî kudretten bir perde ile örtülü kalarak, ona hiçbir şey isabet edememişti. O sebepledir ki M. XIII.- H. VIII. asra doğru Moğol hanlarından Hülagû, matematik ve astronomide mütehassıs âlimleri getirtip bir araya toplamak suretiyle bu ilimlerin genişleme ve ilerlemesini teşvik etmişti.

Adı geçen âlimlerin en meşhuru olan "*İşârât*" şarihi "*Zîc-i İlhânî*" yazarı ve düzenleyicisi Nasiruddîn et-Tûsî -ki günümüz İslam âlimleri arasında Muhakkık et-Tûsî namıyla anılır.- Adı geçen Emir Hülagû'nun lütuf ve teşvikiyle Merâğa'da mükemmel bir gözlemevi inşa etmiş ve Horasan'da, Suriye'de, Bağdat'ta bulunan ve düzensiz bir surette saklanan eserler toplattırılarak, diğer taraftan da gözlem için gerekli aletleri tamamlamıştı. Zikredilen "*Zîc-i İlhânî*" Farsça olarak yazılmıştır.[430]

Hülagû, rasathanenin yapımı için Şam'dan Müeyyidü'l-'Arzî'yi, Musul'dan el-Fahru'l-Merâğî'yi, Tiflis'ten el-Fahru'l-Halatî'yi, Kazvin'den Necmeddîn ed-Debîrânî getirterek, bu rasathaneyi H. 657 senesi cemaziyelevvelinde, Merâğa'da yaptırmaya başlamıştır ki burasını Nâsiruddîn et-Tûsî yukarıda bahsedilen kitabında aşağıdaki şekilde anlatır:

هلاكو خان همدان[431] را قهر كرد وبغداد بكرفت و خليفه را بر داشت، تا حدود مصر بكرفت وكساني كه باغي بودند نيست كرد ! و هنرمندران را همه أنواع بنواخت و بفرمود تا هنرهاي خويش ورسمهاي نيكو نهادند. ومن بندهء نصير را كه أز طوسم بولايت همدان[432] افتاده بودم أز انجا بيرون آورد و رصد ستاركان فرموده وحكمايي را كه فن رصد[433] مي دانستند جون مؤيد الدين العرضي كه بدمشق بود وفخر الدين مراغي كه بموصل بود وفخر(الدين) خلاطي كه بتفليس بود و نجم الدين

[430] Bkz., *Keşfu'z-Zunûn*, II, 967-68.
[431] Bkz., *Keşfu'z-Zunûn*,da "ملحدان" şeklinde. Bkz., *a.g.e.*, II, 967.
[432] Bkz., *Keşfu'z-Zunûn*,da "ملحدان" şeklinde. Bkz., *a.g.e.*, II, 967.
[433] Bkz., *Keşfu'z-Zunûn*,da "در رصد" şeklinde. Bkz., *a.g.e.*, II, 967.

دبيران كه بقزوين بود . أز آن ولايتها بطلبيد وزمين مراغه رصد را اختيار كردند و بفرمود تا كتابها أز بغداد و شام و موصل و خرسان بياوردند. تقدير جونان كرد كه منكوي[434] أز ميان برخاست وبعد أزان رصد ستاركان تمام شد [435]

" ... *Hülagû Han mülhitleri alt etti. Bağdat'ı aldı. Halifeyi ortadan kaldırdı. Ta Mısır hudutlarına kadar ele geçirdi. Karşı gelen kişileri yok etti. Bütün bilginlerin gönlünü aldı ve kendi mesleklerini ve işlerini iyi bir şekilde icra etmelerini emretti. Bendeniz Nasir de kendi memleketim olan Tus'tan Hemedan'a gelmiştim. Beni oradan getirtti. Gözlemler yapmamı emrederek, rasat ilminde bilgi sahibi olan Mueyyiddin el-Arzî- ki Şam'da bulunuyordu-, Fahruddîn Merâğî -ki Musul'daydı-, Fahruddîn Halâtî- ki Tiflis'teydi- ve Necmuddîn Debîrân -ki Kazvin'deydi- vb. filozofları da bulundukları vilayetlerden istedi. Gözlem yapmak için Merağa'yı seçti. Bağdat'tan, Şam'dan, Musul ve Horasan'dan kitapları getirmelerini emretti. Öyle takdir etti ki (yanlışlıklar) ortadan kalksın ve ondan sonra yıldızların gözlemi tamamlansın.* "

Zîc-i İlhânî dört makale üzere tertip edilmiştir: **1. makale: Tarihlere**. **2. makale: Yıldızların** seyri ile boylam ve enlem itibariyle yerlerine. **3. makale: Doğuş** (metâli') vakitlerine. **4. makale: Yıldızların** diğer hareket ve işlerine dairdir [436].

Ünlü âlimlerden en-Nazzâm lakabıyla bilinen Hüseyin b. Muhammed en-Nisâbûrî el-Kummî, bu kitabı yine Farsça ibare ile şerh ederek ismini "*Keşfu'l-Hakâyık*" koymuştur.

Adı geçen âlimler, büyük bir bina kubbesinden açılan delikten geçen ışık çizgileri ile güneşin günlük hareketlerini derece ve dakikalarıyla deği-

---

[434] Bkz., *Keşfu'z-Zunûn*,da "منكوقان" şeklinde. Bkz., *a.g.e.*, II, 967.

[435] Bkz., *Keşfu'z-Zunûn*,da " وبعد أزان هلاكو وبعد ازو ابقا بجاي بدر بادشاه بود رصد ستاركان تمـــام شـــدد" şeklinde. Bkz., *a.g.e.*, II, 967.

[436] Bkz., Katib Çelebi, *a.g.e.*, II, 967.

şik mevsimlerde meydana gelen yükselmesini ve saatlerin birbirini takip etmelerini tahkik ve tayin ederlerdi.

Güneşin günlük hareketinin, böyle delikler aracılığıyla belirlenmesi hususu, H. V. asırdan beri İslam âlimleri tarafından icat olunmuş bir yoldur.

Kısacası Danimarka astronomlarından Tigo Brahe'nin güneşin yüksekliğini belirlemek için duvara çizdiği daireler ve derecelere benzer daireler ve hareketli çeyrek daireler, yer küresi ile gök küreleri her çeşit usturlaplar (yıldız uzaklığını ölçen aletler) birleştirildiğinde dikkate değer bir yenilikler (bedâyi') hazinesi oluşturur.

Nâsiruddîn et-Tûsî'nin on iki sene müddetle yaptığı gözlemler astronomi ve yıldızlarla ilgili araştırmalarda adları geçen Müeyyidüddîn el-'Arzî, Fahruddîn el-Halâtî, Necmeddîn b. Debîrân el-Kazvînî, Fahruddîn el-Merâğî, Muhyiddîn el-Mağrıbî gibi meşhur âlimler yardımcı olurlardı.

Bir hayli yukarıda imâ edildiği gibi muhakkik et-Tûsî'nin tertip ettiği Zîc'ler her ne kadar İbn Yûnus'un "*ez-Zîc'ul-Hâkimî*"sinden alınmış ise de faydalı değişiklikler ve düzeltmeleri de vardır.

Adı geçen et-Tûsî'nin Zîc-i İlhânî'sini Alî Şâh el-Buhârî, en-Neddâm, Necmedîn el-Bunûdî gibi değerli âlimler özetlemiş, Gıyâsuddîn Cemşid b. Mes'ûd el-Hatîbî de düzelterek M. XV- H. IX. asra doğru seleflerinin kabul ettikleri bazı hükümler üzerine değişiklikler yapan meşhur âlim İbn Şâtır zamanına kadar geçerliydi ve kullanılmaktaydı.

Adı geçen Gıyâsuddîn Cemşid b. Mes'ûd el-Kâşi "*Miftâhu'l-Hisâb*"ında: "*Hâkânî diye isimlendirilen Zîc'i, Zîc'i İlhânî'yi tamamlamak için tertip etmesi ve diğer bir zîcde mevcut olmayan izlenimler ve gözlemler, astronomlardan (erbab-ı nücûm) çıkardığım bilgileri, geometri delilleriyle bir araya getirip topladım.*" demiştir. Gerçekten *Zîc-i Hâkânî* pek meşhurdur.

İşte Basra ve Kûfe Moğol hanlarından bazıları, Bağdat mektebinin eski parlaklığını iade etmeye şu şekilde çalışmış olduğu gibi, diğer taraftan da Hülagû'nun kardeşi Kubilay Han, Çin fetihlerinden sonra Bağdat

ve Mısır'da yetişen İslam âlimlerinin eser ve teliflerini o geniş devletinde yaymış ve bu sebeple hayli hizmet eylemişti.

M. XIII- H. VIII. asırda Ku Şu Keng, İbn Yûnus'un Zîc-i Hâkânî'sini Cemâleddîn'den almış, astronomi ve yıldızlarla ilgili bahisleri üzerine hayli çalışarak Çinlilere yaymıştır ki birçok zaman gizli kalan bu hakikat Gûbil tarafından keşfedilmiştir.

H. VIII. asır sonlarına rastlayan İbn Şâtır (777-1350)[437] -ki Nâsiruddîn et-Tûsî'nin şöhretine mirasçı sayılır- aslen Şamlıdır.

Batının son dönem âlimlerinden "Bernâr" bazı mektuplarında adı geçen âlimin gözlemlerinden bahsetmiş olduğu gibi bu gözlem ve faaliyetleri çalışmaları hangi tarihte yaptığını da doğru bir şekilde kaydetmiştir.

"*Zîc-i İbni'ş-Şâtır*" unvanıyla meşhur olan eseri Şemsuddîn el-Halebî özetlemiş ve bu özeti "*ed-Durru'l-Fâhır*" diye isimlendirmiş olduğu gibi, Melikü'l-Müeyyed Camii Muvakkıti (Namaz vakitleri tayin edicisi) Şahâbuddîn Ahmed b. Gulâmillâh b. Ahmed el-Hâsib de bazı düzeltmeler ilavesiyle "*Nüzhetü'n-Nâzır fi Tashîh* [438] *Usûl İbn Şâtır*" adını vermiş ve sonra da özetleyerek "*el-Lum'a fi Halli Kevâkibi's-Seb'a*" adıyla isimlendirmiştir ki bazı âlimlerin görüşüne ve örneğin Kâtip Çelebi'nin sözüne göre bu bahsedilen kitaptan yıldızların hareketleri pek kolay ve maksada gayet uygun olarak çıkarılabiliyormuş.

"Zîc-i İbni'ş-Şâtır", âlimlerden İbn Zarîk el-Cîzî eş-Şâfi'î de kısalttıktan sonra tekrar özetleyerek bu özetine "*Ravdu'l-'Itır fi Telhîsi Zîc-i İbn Şâtır*" adını vermiştir.[439]

---

[437] *Keşfu'z-Zunûn*, II, 965.

[438] *Keşfu'z-Zunûn*'da muhtemelen müstensih hatası olarak " ..*fî talhîs*.." şeklinde yazılmıştır. Bkz., *a.g.e.*, II, 1565.

[439] *Zîc-i İbni'ş-Şâtır* ve ilgili çalışmalar için bkz., II, 965.

Adı geçen İbnu'ş-Şâtır, Şam'da, Memlukluların maarifpervârane himaye ve teşvikleriyle zîcler tertip ve neşrettiği sıralarda Kuzey Asya'da yeni bir saldırgan, (Timurlenk) ortaya çıkmıştı.

Başlangıçta sıradan bir Emir olan Timurlenk, Hayve memleketlerinde ilk savaşlarını yaptıktan sonra, gelecekte büyük bir hükümete sahip olma başlangıcı olarak Semerkand'ta bir saltanat tesisi için Moğol hanlarının zayıflığından yararlandı.

Gerçekten de Timurlenk, H. IX. asra doğru birbiri ardı sıra Kıpçak, Harezm, Horasan, Azerbaycan ve Kürdistan'ı istila etmişti.

Memluklulara yaptığı saldırı geçici olarak neticesiz kaldıktan sonra Doğuya yönelerek, Türkistan ve Acemistan'a yürüdü. Bir müddet sonra Delhi'yi de istila edip Hindistan'ı itaatine aldı.

Bundan sonra Memluklular üzerine tekrar saldırarak, Suriye'yi istila etti. Daha sonra Şam'ı altüst ederek H. 801 senesinde Bağdat'ı tahrip etti.

Bir bela tufanı gibi her tarafı istila eden Timurlenk'in zaferlerinin neticeleri buralarla sınırlı kalmadı. Osmanlılar tarafından tehdit edilen III. Nişel (Palaoloğ) ve Anadolu'ya yerleşen bazı emirler ile derebeylerinin, Timurlenk'ten yardım istemeleri üzerine, Sultan Bayezıt üzerine hücum etmiş, meşhur Ankara muharebesinde Osmanlıları bozmuştu.

Bu geniş ve hızlı zaferler, Cengiz Han'ın saltanatı zamanındaki saldırganlık azamet ve ihtişamını yenilemişti. Bu tarihlerde Çin, bütün Asya'da hüküm süren o yeni hükümdarın cihangirâne saldırışları haricinde kalmıştı. Çin memleketlerini istila ederek Kubilay sülalesinden intikam almak için bu ülkelere yürüdüğü sırada, yani M. XV- H. IX. asra doğru Çin ülkesine girmiş ise de 69 yaşında olduğu hâlde Otrar şehrinde vefat etmiştir. Timurlenk'in vefatı üzerine ülkeleri, haleflerinin elinden çıkarak Dicle'nin batısında ve yine Ceyhun Nehri'nin güney ve doğusunda olan ülkeler yeniden bağımsızlıklarına kavuştular.

İran, Turan ve Hindistan'ın güney tarafı kısmen asayiş içinde Timur'un dördüncü oğlu Şâhruh idare ve akıllı hükümeti sayesinde itaatkar kalmıştı. Timurlenk, Asya'da istila ettiği memleket ve hükümetlerde kanlı

zulümler yaptığı ve vahşi tahribatlarda bulunduğu hâlde ilim ve fenlere de hizmet etmişti.

Semerkand, doğuda pek zengin ve parlak bir memleket hâline getirilmişti.

Timurlenk, Semerkand'ta ötede beride dağınık bulunan âlim, edip ve sanatkarları getirtip, bir araya toplamış olduğu gibi, yanında mevcut olan matematikçi ve filozoflardan oluşan bir ilim ve fen encümeni de teşkil etmişti.

Şâhruh da bu ilerleme taraftarı tutumu sürdürerek güzel bir kütüphane meydana getirmiştir ki çağdaşı olduğu sultanlar ve meliklerin barışçı münasebetlerinden istifade ederek, hükümetin merkezini Herat'a naklettiği zaman Semerkand eski şöhretini yine kaybetmemişti.

Şâhruh oğlu Uluğ Bey, Turan valiliğini yürütmekle beraber, babasının hükümeti sayesinde pek büyük bir meyl ve itina ile astronomi ve yıldızlar ilmiyle uğraşmaya başladı. Yapılan gözlemlere bizzat kendisi başkanlık etmekteydi. Yeniden bir takım zîcler meydana getirmiştir ki bunlar onun adını sonsuza kadar yaşatmaya hizmet etmiştir. İnşa edilen gözlemevi, Ayasofya kubbesi gibi 180 ayak yüksekliğinde idi.

Gerçekte yukarıda açıklandığı gibi böyle bir gözlemevi inşası fikri ilk defa Uluğ Beyin değilse de, bunun fevkalade önemini, yine fevkalade takdir etmek ve mükemmel tatbikatlar yapmak da Uluğ Bey için pek büyük bir fazilet, özellikle şehzâde olmasından dolayı da daha parlak bir meziyet olarak kabul edilir.

Adı geçen şehzâdeye, büyük âlimlerden, halk arasında Kadızâde-i Rûmî diye bilinen Mevlâna Selahâddin ve Gıyâsuddîn Cemşid refakat ve yardım etmişlerse de Cemşid başlamadan önce ölmüş olduğu gibi Kadızâde de maksada ulaşmadan evvel vefat etmişti. Bundan sonra şehzâdeye, Ali Kuşçu yardım etmişti -ki bu zat daha gençken çoğu ilimlerde derinleşen âlimler zümresindendir.

Uluğ Bey, zikredilen kitabını dört makale şeklinde tertip etmiştir: 1. Makale: Bir mukaddime ve beş bab olarak tertip edilmiş olup, tarihlerin

bilgisi hakkındadır. 2. Makale: 22 babı kapsar, vakitlere dairdir. 3. Makale: Yıldızların hareketleri ve yerleri hakkındadır. üç babtır. 4. Makale: Yıldızların fiillerine ve hareketlerine dairdir. Bu zîc, bütün zîclerin en güzeli ve doğruya ve gerçeğe en yakın olanıdır. H. 904 senesinde Miram namıyla meşhur olan Mevlâna Mahmud b. Muhammed tarafından Farsça olarak şerh edilmiş ve Sultan II. Bayezıt hazretlerine takdim ve hediye edilmiştir [440]. Yine astronomi ve yıldızlara dair pek mükemmel bir mecelle yazmış olan Muhammed Şah Kulcu da o tarihin değerli âlimlerinden sayılır

Yukarıda adı geçen Uluğ Bey, Bağdat Dâru'l-Funûnunun gerçek manada son müderris ve son gözlemcisi olarak kabul edilir.

Bir buçuk asır sonra Avrupa'da meşhur Kepler ortaya çıkıp, Yunan teorilerini ve bilinen usûllerini temelinden değiştirerek, İslam âlimlerinin astronomi hakkında uyandırdıkları fikri ihya ettiği için, yeni astronominin ilk kurucusu adı geçen Kepler sayılmıştır.

---

[440] Bkz., *Keşfu'z-Zunûn*, II, 966.

KARMA İNDEKS